ПЕТЪР ДИНЕКОВ

В СВЕТА НА ХРИСТО БОТЕВ

ПП 34826

ИЗДАТЕЛСТВО БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

В СВЕТА
НА
ХРИСТО
БОГЕВ

АБ420 лит
III 34826

ПЕТЪР
ДИНЕКОВ

В СВЕТА НА ХРИСТО БОТЕВ

СТАТИИ

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ 1976
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

886.7-1(092)+
+92:886.7-1 Алев, Хр.
В53055

Инв. № 37461
П 34826

БАН
БИБЛИОТЕКА

КНИГООБМЕН

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

Всяка голяма годишнина на Христо Ботев ни връща отново към величието на неговото дело, към неговата необикновена личност, към неговата удивителна поезия, към тревожния и героичен глас на епохата, която го създаде като революционер и поет. Може би думата «връща» тук е неуместна, защото името на Ботев никога не е отсъствувало от нашето съзнание — няма нито един миг в изтеклите сто години, когато да не сме били изпълнени с преклонение към великия син на българската земя. Ботев превърна живота на своето време в поезия, в силна, вълнуваща, героична и трагична поезия, и изгоря в пламъка, който бе запалил със стиховете си. Той достигна върха на изкуството и на безсмъртието — и от този връх днес гледа на нашето време и вълнува нашите умове.

Събраните в тази книга статии (те са само част от онова, което съм писал за Ботев) са от различни години, но изразяват дълбокото преклонение пред поета през последните десетилетия. И в този смисъл те са едно свидетелство — това ми дава смелост да ги предложа на читателя. Статиите са посветени главно на поезията на Ботев и не са толкова нейн анализ, колкото нейно съпреживяване. Смятам, че все още има нужда от подобен род приобщаване с творческите пориви на поета. С това съвсем не се подценяват някои съвременни методи за проникване в художествените произведения.

В тези статии има неизбежни повторения; аз ги оставих — не само защото отстраняването им би нарушило замисъла и целостта на статиите, но защото повторенията още веднъж потвърждават неувяхващата сила на Ботевата поезия. Творчеството на Ботев не се нуждае от посредници — то говори направо на читателите, но все пак необходимо е да се освежава непрекъснато връзката между поета и читателите, които по особен начин във всяко време досътворяват художественото произведение.

Искам да посветя тази книга на светлата памет на един от онези, които безкрайно обичаха великото дело на Христо Ботев — моя незабравим приятел от ученическите и студентските години и по-късно колега в Софийския университет проф. Александър Бурмов (1911—1965). Той бе великолепен познавач на живота, личността и творчеството на Ботев; на безсмъртния калоферец отдаде много дарби и много сили. Александър Бурмов изпламтя в научната си работа твърде рано, но онова, което направи за делото на Христо Ботев, принадлежи към най-хубавото в съкровищницата на българската наука.

СИЛАТА И КРАСОТАТА НА БОТЕВАТА ПОЕЗИЯ

Когато говорим за Ботев, можем да си спомним думите, които Чернишевски е казал за Лесинг: «Личността на тоя човек е така благородна, величествена и заедно с това така симпатична и прекрасна, дейността му така чиста и силна, влиянието му тъй огромно, че колкото повече се вглеждаш в неговите черти, толкова по-силно се проникваш от безусловно уважение и любов към него.» И по-нататък: «Всичко, с което човекът може да бъде прекрасен и велик, се съединяваше в него.» Чернишевски изрежда тия несбикновени качества: гениален ум, най-благороден характер, твърдост на волята, пламенност и нежност на душата, сърце, открито за съчувствие към всичко, което е прекрасно в света, силни, но чисти страсти, живот, изпълнен с дейност и борба. . .

Нима всичко това не може да се отнесе и към нашия велик революционен поет? Характеристиката на Чернишевски за Лесинг така пълно приляга за несбикновено привлекателната личност на Ботев, че, струва ни се — за него е писана. Взрете се в неговия кратък, но изпълнен с изключително напрежение и драматизъм живот. Тоя живот започва през 1847 г. в робска, но героична епоха, под сянката на високите старопланински върхове, в Калофер, родил в душата на поета страстна любов, която рано загива, и дълбока омраза, която — по ссбствения му израз — ще го придружи до гроба; тук той познава чорбаджията и сиромаха, турчина и народа. Необходимо ли е да се изреждат по-късните

етапи от живота на Ботев — с оная огромна жажда, с която юношата, умен и буден, поглъща въздуха, тревогите, идеите на революционна Русия от 60-те години, когато отива там да учи; с оная страстна омраза, с която, емигрант в Румъния през 1867—1876 г., се бори като журналист и поет, революционен водач и патриот срещу враговете на свободата и правдата; с оная дълбока любов към народа, която го довежда през май 1876 г. във Врачанския балкан и го осиява с безсмъртието на подвига? Не случайно в разгара на революционната борба той заявява в писмото си до Т. Пеев: «Аз не съм способен да тропам по портите и да пея балдевските [просешките] песни на патриотически маниер. Нека правят това други. Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да излеза на борба със стихните. . . » (12 февруари 1876 г.). А от парахода «Радецки», отправил се на решителна борба за освобождението на народа, Ботев пише до Българския централен революционен комитет в Букурещ: «Аз съм весел и радостта ми няма граница, когато си наумя, че «моята молитва» се сбъдва» (17 май 1876 г.). Каква сила се крие в тия прощални думи на революционера, който отива на смъртен бой, за да осъществи мислите си, идеалите си, поезията си! С това съвсем не се изчерпва красотата на необикновената личност на Ботев. Тя е в цялото богатство на неговия живот, във всичките прояви на неговата мисъл, в неговия революционно-демократически мироглед, в смелостта, с която разрешава големите въпроси на своята епоха, в пламъка, с който думите му обгарят неговите съвременници.

Но силата и красотата на личността на Ботев е и в неговата поезия. Обикновено и шаблонно звучи тоя израз, повтарян многократно. Има ли нужда да се убеждаваме в красотата на Ботевата поезия, когато ние заживявахме с нея от деца, възхищаваме се от нея, обичаме я, гордеем се с нея като велико достижение на нашата национална култура? Това е дълбоко вярно — и все пак съвсем не изчерпва истината за Ботевата поезия. Твърде много сме свикнали с нея. Тя е всеки ден с нас, в нашето съзнание, в нашите чувства и — колкото да звучи това парадоксално, струва ми се понякога,

че тя е престанала да ни прави впечатление като нещо необикновено силно и изключително прекрасно, което при всеки досег трябва да ни кара да изтръпваме. Би трябвало от време на време да се връщаме към нея като към нещо ново, до което се докосваме за първи път, да изострим слуха си, да отворим широко очите си, за да я видим в цялата ѝ красота, да я открием отново. Нашата наука и критика в това отношение имат голяма вина; от огромната литература, която съществува за Ботев, на неговата поезия е посветено най-малко.

В Ботевата поезия откриваме изумителни неща, от която и страна да се докоснем до нея — и в широкия обхват на обществената действителност, която отразява, въпреки че се касае само за двадесетина стихотворения, и в идейната дълбочина, и в емоционалната ѝ сила, и в разкриването на една необикновена поетическа личност, и в художническата мощ на твореца, и в идейното и естетическото внушение върху читателя. Нека си припомним как се ражда тая поезия. Творческото развитие на Христо Ботев е извънредно слабо документирано откъм ръкописи и други материали. Архивата му е загубена и унищожена: притежаваме само един негов поетически автограф — и то от последните години на живота му — тефтерчето, в което са нахвърляни няколко строфи от «Обесване на В. Левски». Ние не знаем първите му поетически опити. Вероятно най-ранните му творчески пориви се проявяват още в Калофер, но истинското раждане на поета се извършва в Одеса. Когато на 15 април 1867 г. във вестника на П. Р. Славейков «Гайда» за първи път бива публикувано Ботево стихотворение — «Майце си», — пред българския читател се очертава един напълно развит поет. Поетическото начало на Ботев е забележително — «Майце си» е творба, която вълнува силно, в нея блясва целият необикновен талант на Ботев. Тая творба е писана далече от родината, в реакционна царска Русия, в атмосфера на откъснатост и отчужденост, в среда, която въплъщава страшната неправда на живота и към впечатленията от робските насилия и ужаси в родината прибавя нови впечатления от политическия гнет и социалната експлоатация. Така се ражда скръбта на

поета, израз на неговото дълбоко недоволство от обкръжаващата го действителност:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела,
та скитник ходя злочестенази
и срещам това, що душа мрази?

Вече в тая първа публикувана творба на младия Ботев се показва цялото благородство на неговата личност и мъжествената сила на неговото слово. С дълбока болка поетът изповядва, че младостта му е рано повехнала, че вече тлее, че няма приятел, комуто да разкрие що таи в душата си — кого люби и в какво вярва, мечти и мисли, от що страдае. Стихотворението завършва с един драматичен вопъл:

пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба!

Но това не е отчаяние — това е своеобразен, изразен със забележителна поетическа сила протест срещу злото, което съществува в света. И тоя вопъл иде след едно напрежение, което постоянно расте, за да разреши една вътрешна драма.

Следващите стихотворения, които Ботев публикува — «Към брата си» (1868), «Елегия» (1870) и «Делба» (1870), — подемат основните мисли и настроения на «Майце си», но с нова сила, с нови конкретни образи:

Тежко, брате, се живее,
между глупци неразбрани,
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Това са стихове, които сме чели и слушали безкрайно много пъти, тъй сме свикнали с тях, че, струва ми се — те са престанали да звучат в съзнанието ни с първичната си сила. А това са думи, излезли от самата дълбочина на сърцето на един млад човек, необикновено впечатлителен и чувствителен към неправдите в света, изпълнен с мечти и мисли по една прекрасна действи-

телност. Това са стихове, написани в тежки часове от личния живот на поета — беден и бездомен, немил-недраг емигрант в Румъния. Това са чувства на патриот, който люби своето мило отечество и пази неговия завет. Поетът разкрива душата си с дълбока искреност, с думи, които крият забележителна емоционална сила:

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпнали душа млада.

Неговият поглед е сбърнат към съдбата на родината: той търси отзив на своя «глас искрен, благороден». Цялата поезия на Ботев е изпълнена с тоя благороден копнеж — да се извоюва щастието на народа, защото без щастието на народа няма щастие за личността. И ето — той написва «Елегия», в която с голяма реалистична сила разкрива страшната картина на народното страдание, назовава направо народните врагове.

Кажи ми, кажи, бедни народе,
кой те в таз рабска люлка люлее?
. . . . . .
Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода:
намръщен, само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове,
в сюртуци, в реси и слепци с очи.

Поетът не изговаря призив за борба, народът мълчи, но това мълчание е страшно — зад него се крие народният гняв, народната сила. Показани са народните палачи, разобличени са празните надежди, че свободата може да се добие от народните подтиснници и поробители. В «Делба» призивът за открита борба е вече изразен: «На смърт, братко, на смърт да вървим!»

Ето мислите и мечтите, които вълнуват младия поет. В стихотворенията, които се явяват в следващите най-близки години, тия мисли и мечти се разкриват вече напълно: «До моето първо либе» (1871), «Борба» (1871), «Моята молитва» (1873). Това са в дълбокия смисъл на

Чорбаджия ли изедник,
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клети сюрмаси?
Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двайсет години
и страшен беше хайдутин
за чорбаджии и турци;
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода!

На фона на тая характеристика по-релефно изпъква бунтът на малкия Чавдар, по-добре разбираме неговото развитие.

Романтиката на хайдушкия живот е нарисувана в «Пристанала». И тук, както в «До моето първо либе», любовта се осмисля чрез общността на патриотично-революционните чувства и разбирания, в общата борба за свободата на народа. Но революционната борба има и своите драми. Те са тежки и мъчителни, когато се отнасят до смъртта на млади и смели борци, които врагът унищожава в процеса на борбата поради вътрешни конфликти и противоречия («Зададе се облак тъмен»). Но тия драми са обвеяни с ореола на безсмъртната слава, когато юнакът пада в открита, смела, безкомпромисна борба с народните насилници. Той лежи в Балкана, потънал в кърви, на една страна захвърлил пушка, на друга — сабя на две строшена. Жетва е. Робините пеят тъжни песни. Устата проклинат цялата вселена. Но и в тоя тежък миг юнакът не изпада в отчаяние — той иска да знае каква е съдбата на неговите най-верни другари и тогава да загине. Спомнете си как е предадена тая смърт, как е нарисувана обстановката, в която умира падналият юнак. Той е сред омайната природа на Балкана — звезди са обсипали свода небесен, гората шуми, повява вятър, планината пее хайдушка песен. Цялата вселена сякаш е притихнала, за да вземе участие в неговата съдба, за да чуе неговата скръб, за да сподели неговите вопли. Сянка му пази орлица, вълкът му ближе лютата рана и соколът — братска юнашка птица — се грижи за него. Поетът е привлякъл обаятелните образи на народната митоло-

гия, взел е от света на народните песни и предания виденията на самодивите, въвел ги е в обстановката и с това творбата е получила незабравимо, ненадминато в нашата поезия национално-романтично очарование. В тая способност на Ботев да използува националното, да го вплита умело в тъканта на своите поетически замисли — и това не е само в «Хаджи Димитър» — се крие една от най-важните особености, една от най-привлекателните страни на неговите произведения.

Ето героите на Ботев. Тяхното изображение е силно и релефно, те ни вълнуват дълбоко. Цели поколения са живели с внушението на техния подвиг, с патриотизма, който го движи в борбата, с благородството на характерите им, с величието им пред смъртта. В Ботевата поезия ние чувствуваме цялата атмосфера на народната освободителна борба, откриваме всичко онова прекрасно, което българският народ е проявил в тежките борчески и революционни години, лъхва ни патосът на революцията, сбгаря ни пламъкът на дълбокия и всеотдаен патриотизъм. Оттук произтича както познавателната, така и възпитателната сила на Ботевата поезия. Но тая сила съвсем не може да се обясни само с обективността на изображението, с верността на нарисуваните картини на национално освободителната борба, с проникването в психиката на героите на революцията. Идейно-естетическото внушение е най-тясно свързано с пряко изразеното отношение на поета към действителността, революцията, борбата. Това отношение ние виждам в прекрасното обръщение в началото на «Хайдути». Обръщението е не само една апология на хайдутството, но и своеобразен манифест на революционната поезия — на онния «песни юнашки, хайдушки», които възпяват подвизите на народните борци:

Да чуят моми и момци
по сборове и по седенки,
юнаци по планините
и мъже в хладни механи:
какви е деца раждала,
ражда, ражда и сега
българка майка юнашка;
какви е момци хранила,

хранила, храни и днеска
нашата земя хубава.

В «Хаджи Димитър» поетът се намесва пряко в описанието на героичната смърт на революционера и изразява своята мъка, а заедно с нея и дълбокото си преклонение пред борците за свобода, които остават безсмъртни. Той внушава тая мисъл (същевременно и чувство) по неповторим начин, с изключителна изразна мощ в бележитата строфа «Този, който падне в бой за свобода».

Но своето отношение към борбата и революцията Ботев разкрива и в друга композиционна схема — той използува монологичната форма, в която гласът на поета прозвучава открито и смело, понякога пълен с буря и проклятия, другаде интимен и топъл, но винаги искрен и вълнуващ. Така е построена една от най-хубавите негови творби — «На прощаване». Това е сякаш лична изповед — героят напълно се слива с личността на автора, поетът разкрива своя, лична съдба. Той е смелият момък, който се бунтува срещу «таз турска черна прокуда», който не може да трае да гледа как турчин бесней над бащино огнище, и тича на глас народен срещу врага си безверни. Поетът предава своя разговор с майката, на която поверява мислите и надеждите си, разкрива със забележително умение съдбата на борeца патриот, рисува перспективите на борбата, с вълнение говори за красотата на борбата за свобода. Във всеки стих бликат силни чувства, дълбока любов към родината, нежна привързаност към близките, гняв и бунт срещу робството и тиранията. И макар всичко да е казано от първо лице, да е разкрито като лична съдба (а това е вярно, защото такава е и личната съдба на поета), ние знаем, че това е изповед и съдба на хиляди борци, че това е пътят на най-добрите синове на народа. Затова стихотворението ни вълнува и пленява, въвежда ни в атмосферата на революционната борба, разкрива ни нейния могъщ порив. Личната съдба тук е съдба на народа, но тя е предадена чрез силния и вълнуващ глас на поета — като нещо дълбоко преживяно, изстрадано, преминало през мислите и чувствата, през плътта и кръвта. До голяма

степен такъв е и подходът в «Обесване на В. Левски», където личната скръб се слива с народното ридание.

С такова умение Ботев прониква дълбоко и убедително в националноосвободителната борба на българския народ, предава нейния патос и нейната героика. Но тая тъй важна тема в неговото творчество не може да се откъсне от друга също тъй важна тема — темата за социалната борба, за революционните перспективи, с които живее цялото отрудено човечество, за непрекъснатия, несломимия ход на човека към бъдния ден, за вековната битка на народите срещу тиранията и лъжата, мракобесието и робството. Това разширява извънредно много идейния кръг на Ботевата поезия, придава ѝ нова сила и красота, увеличава нейното обществено въздействие. Оттук и обаянието на такива стихотворения като «Моята молитва» и «Борба».

В Ботевата поезия възпяването на героичното върви наред с острото разобличаване на всички реакционни сили, които спират хода на борбата и се стремят да върнат назад революционното развитие на живота. Поетът издига гневен глас срещу тях в злъчни и ядовити сатири — «Патриот», «Странник», «Гергьовден», «Послание», «Защо не съм», «В механата». Тия сатири свидетелствуват за дълбоката тревога, с която наблюдава обкръжаващата го действителност, за благородното възмущение, с което го изпълва всяка подлост и предателство спрямо народните интереси, за неговата смелост — «силно да люби и мрази».

Сатирата заема важно място в поезията на Ботев, тя е една от най-силните форми, в които се проявява неговият поетически темперамент, едно от най-острите оръжия в обществената борба. Поетът дава образа на лъжепатриотите — народни врагове, представители на реакционната буржоазия, която обича да кокетира с думи като патриотизъм, наука, свобода, религия, милосърдие. Но всъщност зад тия думи се крие страшен класов егоизъм, лицемерие, търгашество и социална експлоатация. За да нарисува образа на тия лъжепатриоти, Ботев назовава нещата със собствените им имена, говори открито, силно, сурово, с една люта ирония, която се превръща в сарказъм. Суровостта и язвителността на неговия израз са особено заострени

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БАН БИБЛИОТЕКА

в края на всяка строфа, там е съсредоточен ударът на сатиричното изображение:

И всекиму добро струва,
само, знайте, за парата,
като човек — що да прави?
Продава си и душата.

Градацията расте в следните строфи: «Залага си и жената»; «Изяда си и месата».

В «Послание» поетът се обръща към един от търгашите на черквата, в «Гергьовден» бичува стадното покорство и примирение спрямо робството и експлоатацията, в «Странник» дава конкретния образ на еснафски примирения с личните и народни нещастия, затворил се в егоистичната си черупка, отказал се от човешкото си достойнство, оскотял духовно и нравствено. Ботев насочва стрелите си и срещу ония журналисти и писатели, които не виждат големите проблеми на живота, занимават се с дребни, незначителни, неважни теми, не будят мъжествени чувства у съвременниците си, а само наивно проливат сълзи над народното нещастие или възпяват абстрактната вяра в бъдещето. От острото перо на Ботев не отбягват и разколебаните елементи на революционната емиграция, ония, които в решителния час отстъпват от борбата, чийто патриотизъм се изразява само в празната дума. Ботев тук е особено остър в изобличението си, неговата сатира се издига до най-голямата си висота; скръб и възмущение, гняв и болка се смесват, за да избухнат като огнени езици, които обгарят. Слабостта и отстъпничеството на лъжепатриотите той съпоставя с народното страдание:

. . . . . .
Пием, пеем буйни песни
и зъбим се на тирана;
механите са нам тесни —
крещим: «Хайде на Балкана!»
. . . . . .
Крещим, но щом изтрезнеем,
забравяме думи, клетви
и немеем и се смеем
пред народни скъпи жертви.

Поетът рисува страшната картина на насилията, грабежите, безчестията, жестокостите. На фона на тая картина — в една композиция, която е изградена с голямо майсторство — са дадени лъжепатриотическите крясъци на ония, които само на думи са с народа, а в действителност са предатели на неговото дело. Тук гражданската съвест на поета заговорва с необикновена сила, словото плющи като камшик.

Сатирите на Ботев са една от най-блестящите страници в неговото поетическо творчество. В тях намират отражение най-парливите въпроси на епохата, в тях се разкрива обществената смелост на поета, благородният му гняв, дълбоката му любов към народа, намерили силен поетически израз — от острата ирония до унищожителния сарказъм.

Ние сме свикнали да говорим за поезията на Ботев, че тя е изпълнена с оптимизъм, че притежава огромна мобилизираща сила като поезия с ясна идейна насоченост, с ярко революционна устременост. И това е самата истина. В това отношение тя е съзвучна с цялото му литературно и революционно дело, с разобличителната сила, борческата устременост и вдъхновението на неговата пламенна публицистика. Обаче трябва да си дадем ясна сметка за характера на Ботевия оптимизъм, за формите, в които се разкрива неговата революционно-демократическа идейност. При Ботевата поезия не може да става и дума за външен, евтин оптимизъм, за примитивна форма в изразяването на мислите и чувствата, които го вълнуват. Това е всъщност поезия дълбоко трагична. Поетът вижда обкръжаващата го действителност в цялата ѝ сложност. Той не губи от погледа си никога перспективите за историческото развитие, неизбежната победа на революционно-освободителната борба, вярата в бъдния ден на човечеството. Но той има съзнание за страшните трудности на историческия път на поробения народ, на угнетените народи изобщо. И тия трудности са зрима, конкретна действителност, с която поетът се среща на всяка стъпка и всеки миг. Борбата с тия трудности е тежка, мъчителна, сложна. Изискват се огромни усилия от отделната личност, за да ги преодолява всекидневно. Понякога настъпват мигове на отчаяние, на глух ропот,

но никога не на униние. Дори и отчаянието в поезията на Ботев е изпълнено с мъжественост, с вътрешна сила, която го превръща в гневен протест.

Пълно с трагизъм е още първото публикувано стихотворение на Ботев «Майце си». Тоя трагизъм е толкова силен — когато младостта на поета вехне люто язвена, когато няма кому да разкрие мислите и мечтите си, когато иска да сложи край на всичките си желания и извиква — «нека измръзнат жили», «нека изгния в гроба». С тоя трагизъм се срещаме в «Към брата си»:

Често, брате, скришом плача
над народен гроб печален:
но кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?

Поразителна е картината на народните страдания, които поетът рисува в «Елегия». С дълбока мъка, разкъсваща душата на поета, са изречени думите в последната строфа на стихотворението:

А бедният роб търпи, и ние
без срам, без укор броиме време,
откак е в хомот нашата шия,
откак окови влачи народа,
броим, и с вяра в туй скотско племе
чакаме и ние ред за свобода!

С трагична болка е пропито обръщението към любимата в «До моето първо либе» — не случайно са изречени такива силни и раздиращи думи:

Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова, —
млад съм аз, но младост не помня,
пък и да я помня, не ровя
туй що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил.

Дълбоката скръб се крие в началните редове на едно от най-силните Ботеви стихотворения — «Борба».

Опитайте се да проникнете във всеки отделен израз, във всяка дума, в трагизма на тая поетическа изповед:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .
На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!. . .

Но примерите могат да се увеличат — ще ги намерим във всички стихотворения на Ботев. Спомнете си «Гергьовден», «Патриот», «Странник», «Зададе се облак тъмен». Спомнете си острата болка, изразена в изобличителните думи на «В механата». Ние откриваме трагизма на Ботев и в такива възвишени възхвали на революционния подвиг — «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски». Може ли да се забрави образът на падналия юнак на Балкана — очите тъмнеят, главата се люшка, устата проклинат цялата вселена, слънцето спряно, сърдито пече, а кръвта тече. . . А има ли нещо по-трагично от картината на обесването на Левски — нима могат да се четат без изтръпване тия страшни строфи:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето,
и студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето. . .

Ето дълбоките трагични тонове на Ботевата поезия. Можем ли да минем покрай тях, без да се развълнуваме, без да бъдем дълбоко потресени? И все пак това не е поезия на песимизма и отчаянието. Това е поезия на

дълбоката истина на живота; в нея вярата в бъдещето в прогреса, в свободата се ражда и укрепва в трудностите на борбата, в страданията, в гърченията на човешката душа, в гнева и възмущението от страшната действителност, която ни заобикаля. Оптимизмът извира от дълбокото съзнание за победата на народа като историческа необходимост. Той се подхранва от безкрайната любов към роба, към отрудения, угнетения човек, от дълбокото съчувствие към страданията и надеждите на народа. Оптимизмът набира сила и полет от героизма на борците, от жертвоготовността на революционера, от величието на юнашката смърт. Найсетне оптимизмът на Ботевата поезия произтича от благородството на личността на поета, който дълбоко страда при вида на народните мъки, от искреността, с която поетът негодува и се възмущава, протестира и разобличава, от силата на неговия гняв срещу всяка подлост и неправда. Но тоя оптимизъм се ражда сред кръв, напоен е с трагична болка, всмукал е в себе си горчивината на люти рани, той е преживян и изстрадан. Затова е така убедителен, вълнуващ, правдив. И ние вярваме на поета — вярваме, когато ни рисува могъществото на борбата и заявява, че в тия страшни долове, където пищи зърно от свинец, където буря кърши клонове и сабя ги свива на венец, «смъртта й там мила усмивка, а хладен гроб — сладка почивка». Вред страданието на падналия юнак, обкръжен от съчувствието на орлицата, която денем му пази сянка, вълка, който кротко бличе раната му, сокола, който се грижи за героя, самодивите, които му превръзват раните, Балкана, който със своята хайдушка песен възпява подвига му, се ражда дълбокото убеждение, че този, който падне в бой за свобода, той не умира. В скръбта на родината, която плаче над бесилката на Левски, в горещите молитви на старците, във вопъла на жените, в писъка на децата, в тоя студ, в тоя мраз, в тоя плач без надежда, в тая страшна и настръхнала картина на природата — ние още по-силно чувствуваме величието и безсмъртието на героя. В суровия ропот на поета срещу ония, които в механите срещат и повтарят патриотичните призиви, но когато изтрезнеят, забравят светите народни жертви, ние виждаме още по-силно

колко голяма е любовта на поета към народа. Тая любов е неизменно свързана с откритата омраза срещу ония, които грабят, колят, бесят, бият, псуват поробения и гладен народ. С мъката на народа е напоена тая любов, затова е силна и убедителна.

Ботев умее да говори открито за своите чувства и мисли, мечти и страдания, да назовава нещата направо със силни и изразителни думи, да стига до читателя с прост, достъпен, ясен, понятен език. Навсякъде той намира свой личен тон. Не е достатъчно да се каже, че неговите стихотворения са монолози; по-голямата част от тях са непосредни обръщения. Случайно ли е това? Ботев предпочита непосредния, открития разговор с читателя, непосредния контакт с него. И това не е поза, защото действително говори една голяма личност — голяма с идеите си, голяма с искреността на чувствата, с вълнението си, с готовността да превърне словото в дело, да заплати идеалите си с кръвта на собствения си живот. Тая личност ни внушава веднага своя висок морал, увлича ни със страстния си призив, предава ни своето обаяние. Съдбата на народа, на освободителната борба, на големите идеали на човечеството се превръща в лична съдба на поета. Пулсът на епохата преминава през преживяванията на една необикновена, неповторима, извънредно богата, оригинална личност. Нейният печат се чувствува във всичко — когато се разрешава големият въпрос за отношението между лични и обществени пориви («До моето първо либе»), когато се рисува картината на народното страдание («Елегия») когато се изобразява борбата на човечеството срещу стария свят («Борба»), когато се разкрива патриотичният ентусиазъм на народа («На прощаване»), когато се възпява безсмъртието на неговите най-верни синове («Хаджи Димитър», «Обесване на Васил Левски»), когато се разобличават колебливите елементи в революционното движение («В механата») и т. н. Лирическият герой на тази поезия е революционният демократ, патриотът, безкомпромисният борец за правда и свобода. С пълно основание Ботев говори от негово име. Оттук и силният енергичен личен тон. Той може да каже — и ние чувствуваме силата и искреността на тия думи:

Млад съм аз, но младост не помня,
пък и да помня, не ровя
туй, що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил.

Той може да прекъсне външно обективно-описателния тон, когато рисува смъртта на падналия юнак на Балкана, да се намеси пряко и да извика:

. . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . . Но, млъкни, сърце!

По същия начин в «Обесване на Васил Левски» той свързва своята дълбока лична скръб с безграничната скръб на родината.

Ето още един момент, който придава сила на Ботевата поезия — това, че виждаме навсякъде голямата личност на поета, че чуваме винаги неговия личен глас. Това ни напомня гласа на други велики поети в световната литература — Мицкевич в бележитата импровизация в «Задушница», Маяковски в неговите поеми и стихотворения. Оттук истинският лиризъм на тая поезия. Ботев рисува действителността, която го заобикаля, не чрез похватите на епическото изображение, а лирически — преди всичко чрез мислите и чувствата, които външният свят буди у него, чрез своите реакции на жизнените явления. Извънредно интересен е случаят с «Обесване на Васил Левски». Всъщност там няма никакво описание на самото събитие. Известна подробност можем да открием само в третата строфа: близо край София стърчи черно бесило; на него виси със страшна сила великият син на родината. Но впечатлението от събитието е толкова силно, така умело ни е внушен образът на Левски, че ние се питаме: как е станало това? Поетът си е послужил с типичен лирически подход: той дава само своята реакция на събитието; скръбта си свързва с народната скръб; подсиля основното настроение с умело подбрани елементи от природната картина, носеща силно идейно и емоционално въздействие —

и ето, получава се покъртваща със своя трагизъм творба. Запазеното тефтерче на Ботев, в което се намират първите редакции на някои строфи от стихотворението показва, че Ботев съзнателно е търсил лирическия подход — в последната, окончателната редакция е отстранил всички описателни елементи (вж. текста в «Съчинения», под редакцията на Ал. Бурмов, т. I, 1948, стр. 384—385). Напр. отпаднали са такива строфи като:

«Долу гяурът» — кресна пашата
и бързо, бързо твоя син, майко,
свалиха в гробът, скриха в земята.

Така са изградени голямата част от Ботевите стихотворения «На прощаване», «Елегия», «Майце си», «Делба», «Към брата си», «В механата», «Ней», «Моята молитва» и т. н. Така е изградена дори и такава творба като «Хаджи Димитър», където на пръв поглед епическият елемент преобладава, но всъщност и тук постройката не е епическа; имаме чисто лирическо разгръщане на темата — взети са само отделни моменти от съдбата на героя, за да се покаже трагизмът и величието на неговата смърт. Моментите са групирани не според външната последователност на явленията, но в чисто идейно-емоционална връзка, като са привлечени национално-легендарни и баладични елементи. Анализирайки стихотворението през 1906 г. в сп. «Мисъл», Пенчо Славейков не е могъл да оцени тая страна на творбата и предлага размествания на известни строфи, за да се постигне по-голяма външна последователност. А тъкмо от последната Ботев не се е интересувал. В стихотворението има дълбока вътрешна, лирическа последователност. Не случайно бележитата строфа за безсмъртието на юнака, паднал в бой за свобода, е поставена в центъра на творбата, макар че някой би предпочел да я извади в края, като идеен завършек, като заключение. Ботев е търсил друга, вътрешна логика и е успял да създаде напълно завършена в идейно и емоционално отношение композиция. И в това се състои неговото голямо художествено майсторство.

Лирическият подход води Ботев не към откъсване

от обкръжаващата го действителност, но към подчертаване на най-характерното, най-типичното в жизнените явления. Изоставяйки описанието, той използува умело синтезата. В «Елегия» страданията на народа са предадени във внушителна синтеза без всякакви конкретни подробности: пот от челото на народа

кървав се лее над камък гробен;
кръстът е забит в живо тело,
ръжда разяда глозгани кости,
смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости.

Все тъй синтетично е нарисувана и битката за свобода в «До моето първо либе»:

Там. . . там буря кърши клонове,
а сабля ги свива на венец;
зинали са страшни долове
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб — сладка почивка.

Чуждата тирания е възсъздадена в една кратка строфа:

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува,
и глоби народ поробен!

Примерите могат да се умножат. Ясен е стремежът на Ботев да търси крайно обобщен образ на действителността. Но неговото обобщение се отличава с дълбочина и правдивост, той се стреми да нарисува действителността в ярко идейно и емоционално осветление. Дълбоката идейност и народност на поезията на Ботев намират израз в цялото изображение, в осветлението на жизнените явления, в патоса, с който изобличава враговете на народа, във възторга, с който рисува революционно-освободителната борба. Но Ботев си служи и с идейно-политически обобщения, използу-

вайки формата на сентенцията, която умело включва в композиционната разработка на темата, мотивира я емоционално. Най-хубавият от тия примери е прочутата строфа в «Хаджи Димитър»: «Тоз, който падне в бой за свобода. . . » Завършекът в «На прощаване» също има характера на сентенция:

Но. . . стига ми тая награда
да каже нявга народа:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

Подобни са и думите в «Хайдути»:

Блазе му, който умее
за чест и воля да мъсти —
доброму добро да прави,
лошия с ножа по глава.

По тоя начин поетът успява да предаде идеята си в кристално ясна форма, да подчертае ярко смисловата насоченост на творбата. Това постига и по друг път, като иронизира известни сентенции, с които е дълбоко несъгласен и които служат като средство за заблуждаване или подтискане на народните маси. Такав е случят с «Елегия» («Търпи и ще си спасиш душата») «Борба» («Бой се от бога, почитай царя») и т. н. Такива сентенции той отхвърля злъчно и саркастично:

Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна в рая нейде запратен,
със свойте притчи между светците
казал е глупост между глупците,
и нея светът до днес повтаря:
«Бой се от бога, почитай царя!»

Бихме помислили, че тия сентенции придават публицистичен характер на Ботевата поезия, ако не държим сметка за нейната богата емоционалност. Ботев притежава голямата дарба да предаде чувствата, които го вълнуват, с необикновено силна поетическа убедителност. Това е една от най-важните страни на неговото

художествено майсторство. Всъщност в нашата литература много рядко се е поставял въпросът за поетическото майсторство на Ботев, а още по-малко — въпросът за необходимостта съвременните ни поети да използуват в това отношение големия му поетически опит. Да не говорим тук за композицията на Ботевите стихотворения: «До моето първо либе», «На прощаване», «Майце си», «Борба», «В механата», «Хаджи Димитър», «Обесване на Васил Левски», «Елегия», «Моята молитва» са забележителни примери в това отношение — с лирическото разгръщане на темата, с дълбоката логика на постройката, със силния личен елемент, който придава особена внушителност на израза и се проявява в обръщенията, в идейно-политическите обобщения; с градацията в развитието на идеята и чувството, което създава напрежение и драматизъм и увеличава силата на въздействието; с прямотата и яснотата на израза; със стихово-музикалното оформяване, в което национална традиция и поетическо новаторство органически се съчетават. По отношение на лирическата композиция Ботев е действително необикновен, забележителен майстор. Да не изтъкваме умението на поета да използува богатството на народната поезия — в образно и емоционално отношение, в езиковото и музикалното изграждане на творбата (спомнете си «Майце си», «Хайдути», «Пристанала», «Хаджи Димитър»).

Вече посочих завладяващия лиризъм на неговите стихотворения, някои от средствата, с които постига сила на изображението, похватите, с които успява да изрази идейната насоченост на своята поезия. Но колко поучителна е неговата работа като поет в областта на емоционалното изграждане на творбата. Ние знаем, че съдържанието на Ботевата поезия се отличава със силни чувства, силни страсти, дълбока развълнуваност. Тая силна емоционална струя чувствуваме във всяка негова поетическа творба. Но речем ли да анализираме тая страна, виждаме, че са използувани най-разнообразни средства за осигуряване на емоционалното въздействие. Тук поетът е показал голямо умение, намерил е свой собствен емоционален тон, свои интонации, постигнал е необикновено богатство. Емоционалността се е превърнала в основна художествена стихия в

неговата поезия. Тя дава своето отражение в композицията, в стила, в езика. Към нея са насочени всички изразни средства: обръщението и възклицанието, паузите и въпросите, антитезите и хиперболите, епитетът и градацията и т. н. Подробният анализ на тяхната функция разкрива огромната мощ на Ботев — художника. Когато човек вниква в тия неща, още по-дълбоко се убеждава, че красотата на Ботевата поезия несъмнено е в прекрасната личност на поета, която се отразява в нея, в богатото идейно съдържание, което тя носи, в силата, с която великият революционер прониква в своята епоха и дава израз на най-прогресивните й тенденции, в мислите и чувствата му, в безграничната любов, с която изразява страданията и надеждите на народа, в огромното въздействие, което оказва върху цели поколения, в дълбокото вълнение, с което привлича читателя.

Към това трябва да се прибави още нещо — естетическата сила и красота на тая поезия. Тя е прекрасна като художествено осъществяване, като изумителна реализация на творческия порив, като чудно единство на съдържание и форма. Тая красота на Ботевата поезия малко познаваме. Тя трябва да бъде разкрита, трябва да бъде показана. Когато бъде осъзната, когато бъде видена, когато бъде реално усетена, нашето удивление пред гения на българската поезия още повеч се увеличава. Ботев е имал велики учители наистина – нашата народна поезия, големите поети на световнат литература и преди всичко руските поети, нашите домашни поетически традиции, от които той несъмнено изхожда. Но тук има и нещо друго — собствената изключителна дарба и личната воля на художника, който се бори за високо майсторство на своето изкуство. Тая лична воля е съществувала без всякакво съмнение — за това говори всичко в поезията на Ботев, за това свидетелствуват и малкото запазени редакции — предимно печатни — на неговите стихотворения. Поетът е работил непрекъснато над своите стихотворения — почти всяка нова публикация се явява и нова, усъвършенствувана редакция; всяка нова публикация свидетелствува за вътрешното, естетическото недоволство на художника и за вечния стремеж на поета към красо-

тата. Ето тая воля е също забележителна проява на големия поет и е особено поучителна. Наистина Ботев заявява категорично и ясно: «Науката и литературата, поезията и журналистиката, с една дума, всичката духовна деятелност би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда. . . » («Знаме», бр. 4 от 5 януари 1875 г.). Но той дълбоко е съзнавал, че не само съдържанието, не само идейността на поетическата творба е политически въпрос; художествената форма също има огромно политическо значение, защото — какво съдържание би могло да въздействува, да спечели сърцата, да развълнува съзнанието, ако не е намерило израз в прекрасна поетическа форма? Затова днес ние се прекланяме не само пред Ботев — големия революционер, великия патриот, благородната и изключително привлекателна личност, но и пред чудесния, изумителния художник.

1957

ХРИСТО БОТЕВ МЕЖДУ СВОИТЕ СЪВРЕМЕННИЦИ ПОЕТИ

В периода, в който се появяват в нашия печат Ботевите стихотворения (1867—1876), в българската литература присъствуват цяла редица поети, повече или по-малко активни, повече или по-малко надарени, с по-голямо или по-малко литературно-историческо значение: Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Ив. Вазов, Н. Козлев, Гр. Пърличев, Р. Жинзифов, К. Миладинов, Д. Великсин, Бачо Киро Петров, Ст. Стамболов, Хар. Ангелов и др. Тук трябва да бъде поставен и Г. С. Раковски, при все че умира в 1867 г. — в годината, когато Ботев за първи път обнародва своя поетична творба (стихотворението «Майце си» в Славейковия вестник «Гайда»); връзките между Ботевата поезия и поезията на Раковски са отдавна установени от нашата наука. От тая редица изключвам имената на неколцина стихотворци, чиито произведения нямат никакво особено място в историята на българската предосвобожденска поезия, като Кр. Пишурка, Д. Войников, А. Франгя, П. Протич, Анг. Писклюлиев, П. Иванов, Ат. Шопов, Т. Н. Шишков и др.

Хр. Ботев представя такава могъща поетическа индивидуалност, че Гео Милев нарича неговата поява в българската поезия «първото спонтанно избухване, пролетния вятър на пречистения в горнилото на робството български дух». Нещо повече, авторът на «Септември» е толкова поразен от мощта на Ботевия гений, че не може да намери историческото му обяснение, и продължава: «Като върховна еманация на българския

народ — като раса, на неговия гений, Ботев излиза вън от рамките на народа като бит и живот, вън от условията на момента и средата» («Кратка история на българската поезия», предговор към «Антология на българската поезия», 1925). Мнението на Гео Милев не е случайно; то е по-скоро хипербола, израз на удивление пред необикновената поетическа мощ на Ботев, отколкото отказ от историческото обяснение на появата на поета. Защото е съвсем очевидно, че Хр. Ботев е рожба на определено време, израства в определена историческа среда и е здраво свързан с корените и традициите на българската литература.

Релефът на неговата поезия може да бъде очертан по-ясно, ако той бъде поставен в своето българско литературно обкръжение, т. е. ако се проследи отношението на неговата поезия към поетическото творчество на българските му съвременници. Едновременното присъствие в една епоха не значи още творческо единство, подчиняване на едни и същи художествени тенденции, израз на едно и също обществено съзнание. Затова, когато говорим за съвременници на Ботев, ние трябва да държим сметка за взаимоотношенията, които съществуват в тогавашния литературен живот; те засягат класови и идейни позиции, основна тематична насоченост, художествени традиции, поетически натюрел и т. н. Ботевата поезия се ражда в сложна обществена и литературна обстановка, в борба на противоречиви естетически принципи, в действителност на резки различия в художественото равнище на поетическите реализации. С оглед на това Ботев е близък на едни, а отдалечен от други свои съвременници-поети. Но и понятията «близост» и «отдалеченост» са в много отношения условни, особено като се има пред вид величината на Ботевия поетически талант.

Ботев се разграничава от съвременниците си било като се изказва за задачите на литературата, било като дава пряка оценка на автори и произведения. Той разкрива генералните си позиции преди всичко в сатиричното стихотворение «Защо не съм». То представя както израз на разбиранията на Ботев за същността и обществената значителност на поезията, така и отношение към определени творци, участници в литера-

турния живот. Ботев разобличава ония, които превръщат поетическото творчество в празнословие, в досадно занимание с дребни и незначителни неща; противопоставя се решително на малодушието и на примирението със злото, на липсата на идейна и политическа далновидност. Неговата ирония се излива особено силно върху бездарността. В името на високите задачи, които поставя на поезията, Ботев не щади и най-ярките имена, към които иначе се отнася с уважение. За него е лесно да реши въпроса за стихотворци и писатели като Кр. Пишурка, К. Сапунов и И. С. Владикин, защото се касае за действително бездарни автори, за които нашият тогавашен печат се е изказвал неведнъж рязко отрицателно.[1] Д. Войников е също слаб стихотворец. Но Ботев атакува не толкова художествените недостатъци на неговата поезия, колкото неговите политически позиции:

Защо не съм и Войников,
плодовит, прочут списател,
да съставя и молитви
на нашия цар-създател.

Гр. Пърличев влиза в тази редица остро нападнати писатели заради своя превод на «Илиада», разкритикуван от Нешо Бончев в «Периодическо списание», 1871, кн. 4. Естествено Ботев не е имал представа за великолепния поет Гр. Пърличев, проявил големия си творчески дар в поемите «Сердарят» и «Скендербей», написани на гръцки и неизвестни на тогавашния български читател.

По-сложен е случаят с П. Р. Славейков и Ив. Вазов. Очевидно е, че се касае за конкретни прояви на даровити поети: в «Не пей ми се» Славейков дава израз на колебания и резигнация, които Ботев не може да приеме в поведението на един обществен деец, а Вазов се поддава на абстрактната си вяра в неизбежния край на злото — край, дошъл по някакво фаталистич-

[1] Вж. коментара на Ал. Бурмов към Хр. Ботев, Съчинения, т. I, С., 1943—1948, стр. 350 и сл.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БАН БИБЛИОТЕКА

но предопределение — «че ще стане вълк овцата».

Отношението на Ботев към неговите съвременници поети е изразено още няколко пъти открито. Говорейки за преводите, които трябва да се правят на български, всъщност поетът формулира и основната задача на литературата: «За нас са потребни сега засега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме и ние» («Знаме», I, 1875, бр. 12). Ботев отбелязва смъртта на Г. Хервег, наричайки го «знаменития борец на немската революция» и «още по-знаменития поет на пролетариата». Оценявайки високо неговото дело, изрично подчертава: «Той е обезпечил своето безсмъртие с множество песни и със стихове, които пее немският работнически клас на своите събрания, празници и във времето на своята работа» («Знаме», I, 1875, бр. 17).

Ето теоретическите позиции, от които Ботев оценява съвременните поети. В това отношение той проявява много голяма взискателност, не щади бездарните произведения, критикува остро и безмилостно. Отбелязвайки новоизлязлата книга 22 на сп. «Читалище», той пише: «Види се, това списание се издава само за поощрение на децата и за да докаже, че и между идиотите се срещат понякогаш гениални хора. Прочетете (ако можете да имате такова адско търпение) стихотворенията в това списание и вие ще да се уверите, че ние никак не преувеличаваме неговите достойнства. От поетите първо място по глупостта захваща г. Франгя» («Знаме», I, 1874, бр. 1). Все така строга е преценката за стихотворенията, поместени в сп. «Училище»: «Защо редакцията и на тоя лист помещава такива непонятни и безграмотни стихотворения, каквото е например стихотворението «Бъди свой»? Да не е вземала пример от редакцията на «Читалище»?» («Знаме», I, 1874, бр. 1)

Ботев не е доволен и от поетическия отдел в Дановия «Български народен календар» за 1875 г.: «При това има и такива неща, които си нямат никак мястото, защото са крайно глупави; тия неща са стихотворението «Дей родът ми», което е печатано и друг път в «Ле-

тоструй», варварската ритмическа проза «Къде», която, за да напише човек, трябва непременно да бъде поп, и «народните песни», които са народни само за това, защото са написани с български букви (не думи) и защото са минали за такива в Славянската беседа във Виена» («Знаме», I, 1875, бр. 7).

Обявлението за предстоящото излизане на стихосбирката на А. Франгя «Венец на българската муса» дава нов повод на Хр. Ботев да се изкаже за състоянието на българската поезия. Поетът пише остра статия срещу бездарните стихотворци, които пълнят вестниците и списанията. Става дума не само за оценка на поетическите опити на Франгя — Ботев ги нарича направо глупост, но за едно явление: бездарниците напират произведенията им да се печатат; призовават — както това прави в обявлението си Франгя — «благородните сърца, които чувствуват високото и светлото», да им подадат братска ръка. Ботев отбелязва: «Обявлението на г. Франгя е пародия на баснята «Жабата и волът». Но кой да каже това на народа? Жабите са повдигнали война против всяка разумна критика!» («Знаме», I, 1875, бр. 9) Печалното е обаче, че цариградският печат (особено сп. «Читалище) дава широко място на подобни произведения. Франгя принадлежи към «щурците от Войниковата школа». Ботев уточнява кръга, изреждайки имената на «различните войниковци, пишурки, пискюлиевци, пърличевци, вазовци и прочиите наши велики таланти». Когато научава, че книгата на Франгя вече е излязла от печат, той пише кратка бележка, в която казва: «Ние с нетърпение чакаме да видим произведението на тоя втори после Пишурката поет и да споделиме възхищенията си с нашите читатели. Г-н Франгя е достоен подражател на г. Славейковите «Момиче, момиче, бяло Иваниче» («Знаме», I, 1875, бр. 4).

Ботев отново помества в тоя списък от бездарни автори имената на Пърличев и Вазов — причината за това беше вече изяснена. Що се отнася до Славейков, дава се оценка на неговата ранна любовно-еротична лирика. В случая обаче не имената са най-важното. Някои имена могат да бъдат пропуснати, при други може да е проявена и известна доза субективизъм.

Ще бъде погрешно да смятаме, че имената, които отсъствуват от този списък, се ползуват неизбежно с признанието и симпатията на Ботев, принадлежат към носителите на високите принципи на гражданската поезия. Важното и същественото в случая е общата критична позиция на Ботев: той отрича бездарната и празнословна поезия, която не може да донесе никаква полза на българския народ («Господа поети, ако редакциите на нашите литературни списания са готови да обнародват бредните даже и на идиотите, то барем вие бъдете малко по-умни от своите учители, т. е. вие си дръжте поетическата трениица за вази си и не развалияйте с нея стомаха на гладния народ»). Прокарапата разграничителна линия е извънредно важна, особено за съвременния на Ботев читател, който мъчно е могъл да се ориентира в множеството имена на поети и стихотворци. Поради безпринципната политика на редакциите и поради липсата на по-висок художествен вкус в списанията и вестниците постоянно са съседствували бездарни с пълноценни художествени творби. Но възгледите на Ботев върху съвременната му поезия ни помагат да изясним и редица важни въпроси от неговото собствено поетическо творчество.

Очертавайки добре белезите на бездарното стихоплетство, къде намира Ботев значителното и полезното в тогавашната наша поезия? Въпросът е труден за решаване при липсата на изрични изказвания на поета; заключенията тук могат да се правят по косвен път, главно като се търсят взаимоотношенията със самата Ботева поезия.

Най-близо до Ботевата поезия стоят Г. С. Раковски и Д. Чинтулов. Възторженото си отношение към делото на Раковски Ботев изразява неведнъж. Достатъчно е да си припомним оценката, която дава на идеята за извоюване на свободата чрез четническото движение: «Заслугата на Раковски се състои в това, че той обобщи и разпространи тази идея и из числото на нашите народни хайдути създаде няколко души народни предводители и пламенни борци за свободата. Семето, което посея тоя незабвен за нас мъж, даде доста добри плодове, но ние, или неговите наследници, не можахме да се възползуваме вовреме от тях» («Знаме», I, 1875,

бр. 20). Да си спомним и Ботевото възклицание в писмото до Ив. Драсов от 26 юни 1875 г.: «Но аз не се отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо.»

Нашата наука отдавна е доказала, че Ботев е познавал добре поезията на Раковски, именно стихотворенията в «Предвестник Горскаго пътника» и поемата «Горски пътник». Тук няма да повтаряме направените вече съпоставки. Безспорна е връзката между «Отлъчие от България едного разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853» и «На прощаване»; съвсем очевидно е творческото внушение на Раковски — в общата идейна концепция и в композицията. Могат да се посочат и редица места от «Горски пътник», които ни отвеждат към Ботевите стихотворения «Елегия», «До моето първо либе», «Борба», «Хаджи Димитър», «В механата» и др. Това не са само свидетелства, че Ботев е чел поезията на Раковски; съпоставките показват нещо повече — че той е чувствувал поезията на Раковски съвсем близка, че е намирал в нея опорни точки за свои лични поетически замисли и идеи.

И действително, няма друг поет (освен безименния създател на песенния фолклор), който да е така идейно и творчески сроден на Ботев като Раковски. На пръв поглед тази констатация може да прозвучи парадоксално, в художествено отношение цяла пропаст разделя Ботев от Раковски. Ако се вгледаме обаче в същината на нещата, ще се убедим, че се касае по-скоро за степен, отколкото за пропаст. У нас обикновено Раковски минава за слаб поет; изтъкват се преди всичко недостатъци от формално естество: стихът му е необработен, пълен с изкуствени съкращения, понятията му за римата са почти примитивни; езикът е архаизиран; описанията са претрупани и т. н. Това са действителни слабости, които дразнят художествения вкус не само на днешния читател, но са правели впечатление и на съвременниците. Но нека погледнем на поезията на Раковски не като на художествена реализация, а като на поетическа концепция, като на поетически блян, който предстои да бъде осъществен художествено.

В това отношение тази поезия е необикновено богата и многообхватна. Почти невероятно е, че в своята концепция Раковски е могъл да включи толкова много елементи и да начертае една цяла поетическа програма, да набележи контурите на оная тъкан, върху която ще се изгради по-нататък цялата наша революционна поезия. Това е резултат както на вътрешен поетически потенциал, на несъмнена способност за художествено мислене, така и на поетическа култура, придобита в гръцките училища, във Франция, Сърбия, Румъния, основана и на сериозно познаване на традициите на българското народно поетическо творчество.

Въпросът заслужава специална разработка и аз тук не мога да го изчерпя. Ще отбележа само някои елементи: дълбоко проникване в трагичната съдба на българския народ, изображение на най-потресните страни на робството, долавяне на революционния патос на епохата, вътрешна целеустременост. Но и това са твърде общи белези, ако не се вникне в детайлите на изображението, в човешките образи, в използуваните символи, в патриотичните и революционните идеи, в потърсената връзка с народната песен, в обединяването на революционния и сатирично-изобличителния тон, в езика. Ние сме свикнали да оценяваме езика на Раковски главно откъм неговата изкуственост и архаичност — и то като отрицателни прояви. Обаче ако обърнем внимание на поетическата лексика, ще открием, че тя отговаря на измененията, които са настъпили в народното съзнание — тя обхваща цяла редица политически и революционни елементи. Раковски започва един път, по който вървят по-нататък Каравелов и Ботев.

Ботев е необикновено близък по поетическо мислене на Раковски. Ще бъде неправилно да се смята, че той изхожда изцяло от него, но несъмненото е, че и двамата имат една обща изходна позиция, поетическото им виждане има общи корени; затова са възможни и влиянията, които Раковски оказва върху Ботев. Различията между тях се изразяват в особеностите на времето, в което живеят, в политическия момент, в който работят, в развитието на революционната идеология, която отра-

зяват. Ботев внася редица нови идейни елементи, които отговарят на революционно-демократическите му позиции. Но това е само едната страна на проблема за отношението между поезията на Раковски и Ботев. Голямото различие между тях се състои в обстоятелството, че поетическата концепция у Ботев се превръща във висока художествена реализация, в която се изявява изключителен поетически талант. Направеният скок е очевиден, словото получава необикновена въздействена сила, внушението на емоционалния, образния и идейния свят е неотразимо. Извършило се е чудото на голямата поезия.

Ако контактите на Ботев с Раковски са твърде ясни, по-трудно могат да се установят неговите отношения с поезията на Д. Чинтулов. Няма никакво съмнение, че патриотичните песни на Чинтулов са били познати на Ботев. Чинтулов има свой поетичен свят, който е сроден както с Ботевия, така и с този на Раковски. Независимо от данните на хронологията — защото Раковски и Чинтулов са почти връстници — поезията на Чинтулов е едно по-нататъшно развитие на образната система, стиха, езика и един нов етап в подготовката за появата на голямото изкуство на Ботев. Патриотичната призивност е основният момент в тази поезия; идейно и тематично нейният свят е по-стеснен дори от света на Раковски, но тя представя несъмнена крачка напред в кристализацията на поетическия образ и в емоционалната изразителност.

Интересна проява в развитието на нашата възрожденска поезия е поемата на Н. Козлев «Черен арап и хайдут Сидер» (1868). И тя изхожда от традицията на «Горски пътник» за отразяване на съвременността, като се използват образи, символи и похвати от народното поетическо творчество, и то в жанровите рамки на поемата. Ботев продължава тази традиция в «Хайдути».

Твърде интересни са отношенията между поезията на Ботев и поезията на Каравелов. Поетическите постижения на Каравелов са ограничени; те се изразяват в няколко стихотворения: «Хубава си, моя горо», «Преминуват годините», «Не раждай ме, мамо, бяла, черноока». Обаче многобройните стихотворения на Каравелов, поместени във вестниците му, изпълняват опре-

делени политически задачи наред с цялата му публицистика. Тематиката им е твърде широка, но основното им съдържание си остава тежкото положение на народа, разобличението на народните врагове, националноосвободителната борба, носталгията по младостта и родината. Каравелов отделя голямо място на възпяването на революционните дейци («Песен за Раковски», «Стефан Караджа», «Хаджи Димитър», «На В. Левски» и др.), осмива остро чорбаджиите, народните предатели, примирението с робството и неправдите, фалшивото родолюбие («Чорбаджия и хъш», «Родолюб съм», «Песен на «чувствителните хора», «Пъшкай, пъшкай, българчице» и др.). Тематичните контакти в стихотворенията на Ботев и Каравелов са несъмнени, обаче по художествен строй това са два съвършено различни свята; никакво творческо докосване няма между тях. Стихотворенията на Каравелов са изградени в композиционно и метрично-строфично отношение еднообразно; използван е главно стихът на Шевченко и само някои отделни особености на народния стих. Ботевата поезия е много по-богата в това отношение, отразява много повече художествени търсения, стига до високи творчески резултати, разкрива могъщ поетически темперамент, завладява със своите силни образи и чувства.

В нов кръг от проблеми навлизаме, когато хвърлим поглед върху творчеството на Ботевите съвременници Бачо Киро Петров и Стефан Стамболов. Касае се вече за непосредното въздействие, което Ботевата поезия оказва върху съвременните поети. А това въздействие е несъмнено. Бачо Киро е от горещите почитатели на Ботев; в своите ръкописни сборници и тетрадки той преписва Ботевите стихотворения «Майце си», «Хайдути», «На прощаване», «Борба» (наред с отделни творби на Д. Чинтулов, Ст. Стамболов, Н. Козлев, И. Груев и др.).[1] Без да се посочва никъде името на автора им, Ботевите стихотворения се оказват много популярни. Бачо Киро им дава интересни заглавия и определения: «Бунтовнишка песен» («На прощаване»);

[1] Вж. Бачо Киро Петров, Материали и документи. Събрали Ал. Бурмов и Ст. Стойков, С., 1937, стр. 177, 184, 228, 234, 250.

«Един родолюбив българин с патриотическо чувство тъжи за майка си» (за България). Пее се на глас «Коя ли съдба така отсечи» («Майце си»); «Песен на Чавдар войвода» («Хайдути»). В драмата му «Сиромах Танчо» се пее откъс от «Хайдути». Бачо Киро обикновено преработва Ботевите стихотворения, включва ги в свои поетически замисли. В 1873 г. под заглавие «Настроение» той пише следната строфа:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта ми ядно в жили вълнува.
Моето сърце все едно бълнува —
свободата искам на моето племе,
винаги си сея за свобода семе;
то ще поникне, кога доде време.

В 1875 г. Бачо Киро създава нов вариант, като продължава строфата с нови стихове, взети от «Борба»:

На душа лежат спомени тежки,
народа заспал в сън мъртвешки
не може свесен да се събуди —
свесните у нас правят ги луди.

Бачо Киро не е от големите фигури в българската литература през XIX в., но несъмнено — една от интересните. Той споделя жизнената съдба на Ботев — увисва на бесилката за народната свобода; вълнува се от борчески мисли и чувства, свързани с общата патриотична атмосфера след Кримската война, в края на 60-те години, когато минават Дунава четите на Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, с подема на революционното движение през 70-те години. Вълненията си превръща в творчески пориви, пише стихове и проза непрекъснато, защото, както сам казва:

Мене ми е, братко, такъв адетя!
Бяла книга кат връхлетя,
все искам да я нашеря
с каквото вече намеря.

Така се явяват стихотворенията на Бачо Киро. В тях са подхванати много от патриотичните и револю-

ционните теми на епохата. Не е трудно да се открият тук и много реминисценции от тогавашната българска поезия и особено от поезията на Ботев. Стихотворенията на Бачо Киро не представят някакви художествени постижения, те са слаби, наивни, но интересна е тяхната литературна и обществена функция: те носят редица елементи от големите идеи на епохата и ги довеждат до съзнанието на народната среда, особено чрез училището. Дори понякога не е необходимо тази среда да бъде грамотна, защото Бачо Киро обича да декламира своите стихотворения.

Поетическите опити на Стефан Стамболов се раждат в атмосферата на Ботевата и Каравеловата поезия, засягат сходни теми, идеи, образи, но художествените им постижения са незначителни. И все пак Ботев ги цени, иначе не би се съгласил да излезе със Стамболов в обща книга («Песни и стихотворения» от Ботьова и Стамболова, Букурещ, 1875). Докато в книгата е представено почти цялото Ботево поетическо творчество, Стамболов участвува с пет стихотворения: «Пиеница», «Чорбаджийско поучение», «Бащин съвет», «Над караисинските херои» и «Знаете ли кои сме» (сатира против Л. Каравелов). Ботев и Стамболов са другари в революционното движение; борбата срещу Л. Каравелов в 1874—1875 г. още повече засилва тяхната близост. Това не е било без значение за издаването на обща стихосбирка. Но все пак основното си остава обществено-политическата насоченост на Стамболовите стихотворения. Написани сурово и в редица случаи примитивно, те засягат важни, актуални теми и се възприемат бързо и живо от революционно настроената читателска маса; не е случаен фактът, че някои от тези стихотворения получават изключителна популярност и се пеят като революционни химни: «Возвание», «Марш». Първото започва с енергичния призив:

Хей, народ поробен,
що си тъй заспал?
Ил живот свободен
теб не ти е мил?
Доди време, доди час
иго да строшим.

Хайде, хайде, хайде,
на бой да вървим!
Стига, стига толкоз
в Влашко да стоим!

А «Марш» се повтаря през Априлското въстание с огромно въодушевение:

Не щем ни богатство,
не щеме ни пари,
искаме свобода
с човешки правдини.

На Ботев е допадала не само революционната призивност на Стамболовите стихотворения, но и техният остър разобличителен тон. Творбите като «Чорбаджийско поучение» и «Бащин съвет» ни въвеждат в атмосферата на обикнати Ботеви теми («Странник», «Патриот», «Гергьовден» и др.). Стамболовите стихотворения са отговаряли на възгледа на Ботев за обществените задачи на поезията.

От останалите съвременни поети близко до Ботев стои Вазов. На пръв поглед такова утвърждение изглежда съмнително. В цялостното си творчество Вазов върви по пътища, различни от Ботевите; самият Ботев на два пъти се изказва иронично за него. Обаче в случая имам пред вид Вазов с някои стихотворения от «Пряпорец и гусла» и особено певеца на Априлското въстание в «Тъгите на България». Ботев не доживява тези две книги (те излизат след неговата смърт, в 1876 и 1877 г.). Иронията му засяга някои ранни примиренчески и абстрактно-хуманистични Вазови стихотворения. Всъщност в годините на най-високо революционно напрежение Вазов преоценява своите естетически позиции и изпитва значително влияние от българската революционна емиграция в Румъния, преди всичко от самия Ботев. За това свидетелствува най-добре програмното стихотворение «Новонагласената гусла», което завършва с решителните думи:

Вече въставам върху тирана!
Този в мен скритий пламен небесни,
който заглъхнал до днес остана,
трябва най-после навън да блесне.

Доста съм веке бивал удушен!
Доста страх подъл, мисли безплодни!
Днес на дългът си аз съм послушен:
ази ще пея песни свободни!

По време на подготовката на Априлското въстание Вазов пише «Панагюрските въстаници», «Пряпорец», «Свобода или смърт»; в «Тъгите на България» възпява героизма и трагизма на въстанието, за да стигне непосредно след Освобождението до великолепните образи и картини в «Епопея на забравените». Основният патос на посочените Вазови творби се разгръща в атмосфера, близка до Ботевата поезия, свързан е с националноосвободителното движение и народната съдба. Това не значи поставяне на знака на равенство между Ботев и Вазов, а само развитие на едни и същи традиции. Различията между Вазов и Ботев са многопосочни — както в идейната целеустременост и социалната заостреност, така и в образно-стиловото оформяне, както в температурата на поетическите темпераменти, така и в художественото възприемане и възсъздаване на света.

Върху друга плоскост се развива поетическото творчество на П. Р. Славейков, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев, К. Миладинов, Д. Великсин, Хар. Ангелов, също съвременници на Ботев. Това са поети разнородни; те не са напълно чужди и на темата за робската неволя и освободителната борба (отделни стихотворения на Славейков, «Кървава кошуля» на Р. Жинзифов, някои творби на Д. Великсин). Но тяхното творчество в основните си линии се развива в други посоки, засягащи бита, морала, носталгията по родината, вътрешните търсения на обществения деец, природата, любовта и т. н. Без да се откъсват от основната демократична линия на българската възрожденска поезия, тези Ботеви съвременници внасят в нея друга звучност и други багри. Не бих искал да кажа, че тази звучност и тези багри са чужди на Ботев — стихотворението му «Ней» показва това. Но все пак те не се включват в нейната революционна тоналност.

Ботев високо цени някои от тези поети, например П. Р. Славейков, при все че в отделни случаи го кри-

тикува и атакува. Той му праща първите си поетически опити; за пръв път в Славейковия вестник «Гайда» се обнародва негово стихотворение. Ботев е следял дейността на Славейков като обществен деец, журналист, издател и поет и е споделял дълбокото уважение на революционната емиграция към водача на демократичното българско течение в Цариград. Ботев не е могъл да не цени огромната заслуга на П. Р. Славейков за създаване на българския поетически език — той би могъл в това отношение да повтори думите на Вазов, казани на първия му юбилей в 1895 г. Но заслугите на Славейков далече надхвърлят областта на езика и стиха — той създава поезия гражданска, патриотична, емоционална, вълнуваща. Славейков е несъмненият учител на Вазов, но в най-общ смисъл той не е могъл да не бъде учител и на Ботев. В случая не това е най-важният въпрос. По-скоро е необходимо да се отбележат някои тематични и творчески контакти. Те могат да се открият например в патриотичните стихотворения на Славейков, писани по време на Кримската война, в сатирите, в ролята, която играе в творческото развитие на двамата поети фолклорът. «Хайдути» и «Изворът на Белоногата» се намират в една обща развойна линия на българската възрожденска поезия. Тук не се касае само за установяване на народнопесенните изобразителни похвати, език и стих, но за създаване на творби дълбоко народни, родени в оная образно-емоционална и творческа атмосфера, в която са възникнали най-хубавите произведения на фолклора.

Много интересно е присъствието на Гр. Пърличев в българската поезия. Това присъствие се установява доста късно: едва когато неговите две поеми — «Сердарят» и «Скендербей» — се явяват в български превод. Съвременниците не са ги познавали; ние днес ги проециряме в епохата на Възраждането и търсим тяхното историческо място. Наистина двете поеми са написани на гръцки, в тях се чувствуват силни омировски традиции — в образна система и стил, но цялата жизнена атмосфера на тези творби лежи в непосредните наблюдения на Пърличев от живота на българите и от бита и историята на албанския народ. В тях са из-

ползувани и български народни песни и предания. Заслужава да се изтъкне и романтичното осветление на редица сюжетни моменти. В поемите на Пърличев ни възхищава благородството на образите, чувствата и мислите, богатството и яркостта на изображението. Авторът на тези творби е бил забележителен поет, едно от най-интересните явления в нашата литература през XIX в. Останал непознат на съвременниците, той влиза в своето време със закъснение, чрез поетическите преводи, които едва сега се правят на «Сердарят» и «Скендербей», и се нарежда до големите имена на П. Р. Славейков и Ботев. С тях го свързва не само жанрът на героичната поема в народен стил, но преди всичко избликът на поетическо чувство, голямата вътрешна сила на твореца, въображението и майсторството на родения, даровития художник — качества, които Ботев и Славейков въплъщават по блестящ начин. Цялото творчество на Пърличев (включително и неговата автобиография) живее в националната атмосфера на българската възрожденска литература.

Ако се обърнем към поезията на К. Миладинов и Р. Жинзифов, ще навлезем също в един своеобразен поетически свят. На пръв поглед Ботев е далече от този свят, особено от поезията на Р. Жинзифов, свързана с някои романтични славянофилски традиции, които са чужди на нашия поет. Ботев вероятно е познавал и отношението на Каравелов към Жинзифов, изразено най-силно в отрицателната рецензия за «Новобългарска сбирка» («Българска пчела», II, 1864, бр. 3—6). В патриотичната поезия на К. Миладинов и Жинзифов преобладава елегичният тон, произтичащ както от дълбокото съзнание за трагичната участ на българския народ, така и от личната жизнена съдба. Особено силно изявен е носталгичният момент — у К. Миладинов в забележителното стихотворение «Тъга за юг», а у Р. Жинзифов в «Глас», «Жалба», «Охрид», «Гулаб», «На чуждина», «Сам себе си» и др. Анализът на тези стихотворения може да ни доведе до интересни резултати — от една страна, ще разкрие душевния свят на младите българи, отишли да учат в чужбина, болката, която им причинява откъснатостта от родината, безнадеждността и отчаянието, до които често стигат,

носталгията по родния край и близките, а, от друга — ще покаже известно сродство с подобни настроения у Ботев, най-ясно изразени в «Майце си». У Жинзифов се явява образът на майката — злочеста и страдалница; застанала над своя син, тя лее мътни сълзи. Поетът подканя майката да пее песен за вечно търпение и вечно страдание и това ни напомня жалната песен на Ботевата майка («До българската майка»). Гарванът, птица черна, прокобява за злата съдба, която постига трима юнаци в дружината («Гарван»). Към началото на «Борба» ни отвеждат стиховете на Жинзифов («Глас»):

Я се разхождам, но на душа ми тежко
и ядни мисли мене борат,
и мене стават то студено, то жежко,
и чувства то гаснат, то горат.

Особено силна е изповедта в «Сам себе си»:

Затова я сам себе ненавиждам, не любам,
че години си млади безполезно я губам,
че я майка си любех, а я нея оставих,
че я любех сестра си, я и нея забравих,
че я често си казвах: я сум слаб и безсилен,
та я младост изхабих все намъщен, ухилен.

Допирните точки с Ботев в случая не бива да се търсят в цялостното развитие на идеята, нито в поетическия строй; те засягат само някои типични за епохата преживявания и настроения. Онова, което тук прави най-силно впечатление, е сгъстеността на краските — явление типично за Ботевото поетическо виждане («Елегия», «В механата», «Майце си», «Борба»). У Ботев и Жинзифов напират силни чувства на недоволство, разочарование, огорчение, породени от тогавашната душна българска действителност; честният интелигент неведнъж е изправен на кръстопът и доведен до отчаяние. Но с това свършва и близостта между двамата поети, защото решенията са различни — и като художествена реализация, и като идеен и психоло-

гически изход. Не е необходимо да се изтъква висотата, до която достига Ботев при тези решения.

Свой поетически свят носи и Д. Великсин, все още неоценен по достойнство от нашата литературна история. Той не е чужд и на патриотичната тема («Страданията на България», «Лебедовата песен на един български изгнаник» — на френски), но поставя преди всичко въпроси от морално и социално естество — тежкото положение на жената в съвременното общество («Мисли връх женитбата»). Като П. Р. Славейков Великсин възпява любовта, конкретизирана в образа на обичаната девойка (и тук понякога се промъкват морално-дидактични нотки); посвещава сонет на първата българска актриса Матилда Попович, взела участие в представленията на Войниковата трупа в 1868 г. За своето време Великсин проявява голямо майсторство в стиха, разработва успешно сонетната форма.

В Румъния Ботев е познавал лично Великсин; несъмнено, следял е и неговата поезия на български език (защото Великсин е писал и на френски, и на румънски). Ако се вярва на Вазов, той е оценявал високо неговите формални постижения: «За Великсина Ботев казваше в кафенето на Ганчо Габровеца в Галац: — Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство.» Вазов добавя: «Незабравимият герой грешеше в това твърдение за Великсина, което тъй хубаво би се залепило на куп наши нови поети. У Великсина съществуваше чувство на хубавото, той обладаваше развит литературен вкус и верен поетически усет. Той беше поет и по душа и доказа това. Ако не беше така, то защо сме чели с такава сладост неговите стихове, защо и до днес изпущат те такъв благовонен дъх от нежна поезия въпреки недотам пълното съвладение български език?» («Великсин» в «Пъстър свят»).

От направените наблюдения и съпоставки дотук се вижда, че Ботев вътрешно е дълбоко свързан с цялостното развитие на българската поезия през 60-те и 70-те години на миналия век. Картината на това развитие е твърде сложна, очертават се разнородни тенденции. И все пак съществува единство в развитието — защото всички поети (независимо от таланта си, от творческите си възможности) насочват погледа си към една и съща

действителност. И тук започват тематичните контакти — въпреки различията в идейните позиции, в художествените склонности и предразположения, в творческия подход и творческите решения.

Ботев принадлежи към групата на ярко обособените патриотично-революционни поети. Той създава ненадминати образци на революционна поезия — актуална, отзивчива към всички големи въпроси на времето, напрегната и драматична, ясно целеустремена и идейно единна. Тази поезия има една особеност: колкото и странно да е, поради малкия брой стихотворения, които Ботев е написал, тя е тематично твърде богата. Това проличава не толкова, когато я анализираме сама за себе си, но като я съпоставим с темите на тогавашната българска поезия изобщо: до нейните проблеми, образи и чувства се докосват непрекъснато поети с различна идейна насоченост и различен поетически строй. Това показва само едно — колко важни, значителни, съществени, дълбоко национални и човешки струни е затрогнал и раздвижил Ботев в духовния свят на своите съвременници. Но съществува и обратната гледна точка: видяна от поетическия свят на Ботев, от големите емоции и мисли на този несбикновен поет, българската възрожденска поезия изглежда по-единна и по-цялостна, получава особена вътрешна хармоничност. Това е още едно потвърждение на обемността на Ботевата поезия.

Мисля, че не е необходимо да се връщаме към стария спор за изключителността на Ботев — като явление, което надхвърля мащабите на българската действителност, излиза извън рамките на българската литература, не може да намери историческо обяснение. Ботев е наистина изключителна творческа личност, пример на невероятен изблик на творческа енергия, удивителен, мощен поетически темперамент, но той живее вътре в своето време и в българската поезия, закотвен е дълбоко в българската действителност. Ботев е един връх, но не в безплодна пустиня; той е свързан чрез безбройни нишки с политическата, духовната, литературната атмосфера на 60-те и 70-те години. Не е възможно дори и да се помисли, че може да бъде откъснат и изтръгнат от нея — с всичките му

мисли и чувства, надежди и устремления, симпатии и омрази, страстни спорове и люти битки. В българската литературна действителност, в българските национални художествени традиции се оформя и израства големият, изключителният поет; стъпил на българска почва, той възприема и плодотворните въздействия от чуждия духовен свят, особено от руската литература и философия, за да ги претвори, да ги превърне в своя поетическа енергия.

Тук няма да се спирам на въпроса за новото, което Ботев внася в българската поезия, за откривателската мисия, която изпълнява. Искам да изтъкна само едно: високата му взискателност, която го прави не само строг съдия на другите, но и на себе си. Той пише малко, работи дълго над своите произведения, непрекъснато ги доусъвършенствува; по тоя начин — не само с гения си — достига изразителна сила, която ни удивлява. Няма друг подобен пример в нашата възрожденска поезия. Наистина Ботев е свързан тясно със своите съвременници в литературата, не може да бъде изолиран от тяхната среда, не може да бъде разбран и оценен без тях, но заедно с това неоспорим факт е, че времето го е отделило от тях. Голяма част от неговите съвременници са минали безвъзвратно в историята и там са получили своята оценка, своето значение, своя ореол, а Ботев остава жив в съзнанието на поколенията като поет не само на своето време, но и на нашето време, като поет и на бъдещето, безсмъртен във времето изобщо. Ето къде трябва да се търси неговата изключителност като явление, ето къде трябва да се насочат усилията на неговите анализатори. За правилното обяснение на тази изключителност има три изследователски пътища, неотделими един от друг: Ботев вътре в себе си, от Ботев към неговите съвременни поети, от българската възрожденска поезия към Ботев.

1972

ТРИМА ВЕЛИКИ ПОЕТИ В СЪДБАТА НА СВОИТЕ НАРОДИ

Петьофи, Мицкевич, Ботев — три големи имена, които не за първи път се свързват помежду си. Още Пенчо Славейков, когато пише за Петьофи в 1899 г., отбелязва: «Той е роден — на 1 януари 1823 г. — сякаш само да причинява сълзи на своята любеща майка и да буди гнева на баща си, — досущ както нашият Ботьов, родà нему по дух.»[1] Пенчо Славейков превежда и публикува едно от най-хубавите стихотворения на Петьофи:

Едничка мисъл ми душа тревожи:
че в къщи ще умра на меко ложе;
че ще увехна като цвете в сила млада,
потайно чийто корен черв подяда;
че ще мъждея тихо като свéщен плам,
оставен в пуста стая да угасне сам.
Не ми отсъждай, боже, да загина,
такава смърт мърцина!

Тая изповед на унгарския поет веднага налага успоредица с Ботевите стихотворения. Като се прибави към това и трагичната и героична жизнена съдба на двамата поети, лесно може да се обясни непрекъснатото съпоставяне на техните имена.

По-рядко сме свикнали да поставяме името на Адам Мицкевич до Ботевото. Пръв направи това В. Коларов;

[1] Пенчо Славейков, Съчинения, IV, 1958, стр. 195.

в 1947 г. той писа: «Мицкевич е полският Христо Ботев.»[1]

Като нареждаме едно до друго тези три велики имена — Петьофи, Мицкевич, Ботев, — искам да направя няколко предупреждения.

Преди всичко не бива в никой случай да се мисли, че се касае за трима еднакви поети с близки творчески физиономии, преливащи една в друга. Тъкмо обратното — като творчески темпераменти, като поетически личности Петьофи, Мицкевич и Ботев са ярко обособени индивидуалности; творчеството на всекиго от тях има свой терен, свои опорни точки, върви и се развива по свой собствен път, разцъфтява по свой своеобразен начин.

Малцина български литературоведи познават творчеството на Петьофи в оригинал. Но и ние, за които унгарският език е далечна, непозната съкровищница, заключена с девет ключа, достатъчно е да прочетем четирите тома на руското издание на Петьофи («Собрание сочинений», М., 1952—1953) или великолепния том на българското издание («Лирика», 1970), за да бъдем поразени от този огромен изблик на поезия, от този лирически водопад, който избухва на 19-годишна възраст и в разстояние на 6—7 години залива унгарската литература с блестящи поетически творби. Ако трябва да потърсим някакви паралели в нашата литература, аз познавам само един — Христо Смирненски. Петьофи е едно от чудесата, които се извършват в областта на унгарската и световната поезия. Такива чудеса имат само едно обяснение — огромната творческа дарба.

Ще бъде едностранчиво да разглеждаме Петьофи само като поет-патриот, демократ и революционер. Това е поет на живота, на човешките вълнения, чувства, страсти и увлечения. Това е поет на младостта и любовта, поет на унгарската пуста, на живота на обикновените унгарски хора:

Да, блажен е оня, който в ледна зима
топъл дом, семейство, тихо кътче има.

[1] В. Коларов, За изкуството, науката, културата, С., 1953, стр. 101.

Щастие по-свидно от това не зная —
да си с близките си в топла малка стая...

В поезията на Петьофи не само барабаните на революцията бият — тя ни облъхва и с пламъците на любовта, и с тихите мечти по родния дом, и с красотата на унгарския пейзаж. Една поезия, в която животът тупти във всестранните си прояви, която говори с прост, непосреден език и се пречупва през един неспокоен и мъжествен дух. Величието на епохата, в която живее Петьофи, и величието на смъртта придават особено сияние на тази поезия.

Колко различен от него е Адам Мицкевич! Преди всичко — различия във времето и биографиите. Мицкевич израства като голям поет вече през двадесетте години на XIX в. Неговият живот и дейност протичат в широк географски обсег — Полша, Русия, Германия, Франция, Швейцария, Италия, Турция. Друг творчески диапазон — от лириката и поемата до голямата епична и лирично-драматическа композиция — «Пан Тадеуш» и «Задушница». Към това се прибавят философската проза «Книги за полското пилигримство», лекциите по славянски литератури в Колеж дьо Франс, огромният размах на публицистиката в «Полски пилигрим» и «Трибуна на народите».

Мицкевич е писател, който излиза от рамките на националния литературен живот, той се свързва с най-бележитите представители на литературата на своето време — от Пушкин и Херцен до Гьоте, Юго и Жорж Санд.

И у младия Мицкевич наблюдаваме необикновения поетически изблик — от стихотворенията, посветени на любовта, до великолепните по своята пластичност «Кримски сонети», от баладите до вътрешните терзания на един титаничен дух в «Задушница», от патриотично-революционните стихове до изумителните по своето изобразително богатство картини в «Пан Тадеуш». Към това трябва да се прибавят специфичните особености на полския романтизъм, които се проявяват по своеобразен начин в делото на неговите най-големи представители — Мицкевич и Словацки, Красински и Норвид.

Поставен до Мицкевич и Петьофи, Хр. Ботев веднага се откроява като явление с определена национална характеристика. Нека оставим засега въпроса, че той принадлежи на друга епоха — ражда се в годините, когато Петьофи и Мицкевич завършват живота си, и работи през 70-те години, в друга политическа обстановка в Европа. Съвършено други са националните поетически традиции, от които Ботев изхожда — твърде ограничени в сравнение с наследството, с което разполагат Мицкевич и Петьофи. Престоят на Ботев в Русия му разкрива друга неизчерпаема съкровищница — руската литература на XIX в. Цялата му творческа дейност се развива в емиграция, и то във време, отличаващо се с изключителна политическа активност, в най-решителния момент на борбата за национално освобождение, в една почти непрекъснато траеща революционна обстановка. Това дава своето силно отражение върху творческото развитие на Ботев: на първи план излизат активният революционер и публицистът. Ботев заявява, че всичко трябва да бъде подчинено на политическата борба, на революцията. Разбира се, това не може да бъде обяснение на обстоятелството, че той публикува само двадесет стихотворения, но несъмнено в тоя факт има някаква самообреченост на поета, една горда вътрешна сдържаност, която се превръща в самопожертвуване.

А че и в Ботевото сърце са бликали виталните чувства на младия човек, показва не само стихотворението «Ней», но и «На прощаване». Може би тая вътрешна сдържаност на българския поет иде от руската революционно-демократична литература, от образа на един Рахметьев, пред чието мъжествено обаяние Ботев дълбоко се прекланя.

Ботевата поезия е един свят, твърде своеобразен, монолитен, сякаш сам затворен в себе си. Опитите да се открият преки връзки с руската поезия досега са се оказвали винаги безуспешни. Дори връзките с домашната литературна традиция не са съвсем забележими (с изключение на Раковски), очевидни са само изворите на народната песен.

Толкова по-трудно ще ни бъде да хвърлим мостове между него и поетическото дело на Петьофи и Мицк-

кевич. И все пак тези мостове съществуват. Тук трябва да направя второто предупреждение — че не се касае за литературни влияния.

Не бих искал да поставям въпроса за взаимните отношения между Петьофи и Мицкевич — творящи в една епоха; те може би са познавали взаимно творчеството си, но трудно би могло да се говори за преки поетически влияния. Що се отнася до Ботев, той никога не е цитирал имената на Мицкевич и Петьофи, но съм дълбоко убеден, че ги е познавал. Ботев е бил тясно свързан с полската емиграция в Одеса и Букурещ, посещавал е полски семейства, имал е приятели полски революционери, сътрудничел е с полския художник карикатурист Х. Дембицки. Нима е могло името на великия полски поет, обожаван от полската емиграция, да не стигне до него? От друга страна, Ботев е следял политическия живот в държавата на Хабсбургите, в своите вестници неведнъж се занимава с положението на отделните националности в нея и със съдбата на унгарския народ. Струва ми се, че не е възможно името на Петьофи да му е останало неизвестно.

Обаче аналогиите, които могат да се направят в творческото развитие на трите велики поети, са не от генетически, а от типологически характер. И може би тъкмо за това са по-интересни. Те се обясняват с аналогии в личната съдба на писателите, с историческите епохи, в които живеят и творят и в които се оформят техните философски и обществено-политически позиции, със състоянието на отделните национални литератури.

Поразителна е преди всичко близостта в личната съдба на Петьофи, Мицкевич и Ботев. Как протича животът им? В нужди и беди. Петьофи и Ботев рано се откъсват от бащиния дом, не могат да завършат образованието си, скитат и бедстват, сменят професии, създават семейства при крайно неблагоприятни условия. Съдбата на Мицкевич не е много по-щастлива — арестуван от руските царски власти, и той се откъсва от родния си дом и най-голямата част от живота си прекарва като емигрант, в грижи и в постоянна борба срещу материалната оскъдица. Нищо чудно, че тези жизнени обстоятелства дават своето отражение върху лириката и на трите поети.

БАН
БИБЛИОТЕКА

Близостта в личната съдба, която се превръща и в литературна съдба, може да бъде открита и в друга насока — дълбоката връзка между трите поети и родната, народната среда. Социалният произход тук има своето значение — Ботев произхожда от народната интелигенция, Мицкевич — от дребната шляхта, Петьофи — от дълбоките недра на самия народ. Социалният произход означава преди всичко познаване на живия народен език, на народните традиции, на народнопоетическото творчество. Забележителна е ролята, която играят в творчеството и на трите поети народният език и народната поезия. Критиците на Петьофи го обвиняват във «вулгарност» по отношение на езика, а критиците на Мицкевич — че говори с езика на простите селски жени, слугините и ратаите. Мицкевич и Петьофи се явяват в историята на своите литератури, когато се налага да се извърши прелом. Струва ми се, че картината в полската и унгарската литературна действителност е сходна, но ще взема пример от полската литература. Какво представя тя до времето на Мицкевич? Полската литература се развива в традициите на класицизма, но това е класицизмът от годините на неговия упадък, на неговите епигони. Като ненакърними образци са издигнати древните, класическите и френските писатели, но схващани твърде външно и формално. Целият образен свят почива върху античната история и митология. Дори когато трябва да се изразят патриотични чувства, има само един път — митологичните образи. Езикът на поезията е до голяма степен закостенял и изкуствен, основният тон е отвлечен и тържествен. Литературата е предназначена за висшите, аристократическите кръгове, тя няма опора в широките народни слоеве. В една своя статия за Мицкевич В. Василевска характеризира този период по следния начин:

«В ония времена полската поезия е била наконтена, пригладена, грижливо отмерена, като градините и парковете в имениятa на велможите. Тя е била изкуствена, както са изкуствени водопадите в тези паркове и както изкуствено са били подрязани клоните на дърветата в тях. Студена, студена като мраморните изваяния в тишината на тези паркове. Тя е била чужда

на хората, на техните стремежи, радости и нещастия. Макар в тази поезия да се е говорело в изящни и изискани изрази много за родината, тя, копирайки робски чуждите поетически образци, е била чужда на родината. Тя не е излизала от господарските дворци и не е знаела какво става извън техните стени. И за нея също не са знаели ония, които са били извън тези дворци.»

Мицкевич разрушава традиционните норми, обръща се към народното творчество; в стиховорението «Романтичност» се провиква: «Имай сърце и се взирай в сърцето!»; в «Ода на младостта» мечтае да се издигне с криле над мъртвотата, над света на старите. Използува народните легенди, поверия и обичаи, за да напише цяла поредица великолепни балади. Мицкевич навлиза в обикновения живот на човека, разкрива страстността на любовното чувство, дава цялото богатство на емоционалния живот. «Изведнъж се понася — продължава В. Василевска — мирисът на полски цветя, разнася се проста и проникновена мелодия, разказваща с прости и проникновени думи за простите човешки чувства. Това не са били овчарки в напарфюмирани кринолини, които пасат вързани с розови панделки овце по ливадите. То е било тъжната песен на селска девойка и мирисът на влажната от росата земя, и шумоленето на класовете в полето, и разказът, който стара селянка шепне вечер край огнището, и старинната приказка, която озарява горите и вировете, езерата и поляните със златния блясък на легендата.»

Нима и Петьофи не извършва подобна революция в унгарската литература? Нима и той не стои близко до народната поезия, при все че предпочита да взима образите си не от нея, а от реалния живот? Мицкевич трябва да води и теоретическа борба за защита на новата поезия; той пише статията «За варшавските критици и рецензенти» (помества я като предговор към второто издание на стиховете си). Същото прави и Петьофи в предговора към пълното събрание на стихотворенията си от 1847 г. Но победата на Петьофи иде от самата му поезия — пълна с поривите на любовта, с радостите на младостта, с обикновените човешки увлечения и горчивини, с любовта към родния пейзаж, родната земя, обикновения живот на унгарския народ — с веселото,

тъжното и смешното в него. И в това отношение аналогиите с Мицкевич са съвсем очевидни. В поезията на Петьофи се явяват силните сатирични изобличения, обикновено на антифеодална и политическа основа («Унгарски благородник», «Дворец и колиба», «Героите на думи» и др.) — и тук отново идват аналогиите с Мицкевич (особено със «Задушница») и със сатирите на Ботев.

Що се касае до Хр. Ботев, добре е известна голямата роля, която народната песен играе в неговото творчество. Българската литература обаче се намира в друг етап на развитие и затова в нея не става дума за заменяне на един стил с друг, а просто за създаване на нов тип поезия през епохата на Възраждането. Началото поставят предходниците на Ботев — Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Раковски, но Ботев намира най-верния път за превръщане на народнопесенното богатство в съзидателно, творческо начало.

При внимателен анализ на литературното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев могат да бъдат посочени и други сходни явления, могат да бъдат направени още успоредици. Но, струва ми се, колкото и това да е важно, то ще бъде все пак работа по периферията, ако не бъде поставен основният въпрос: мястото на тримата велики поети в историческата съдба на своите народи, ако литературното им творчество не бъде видено върху фона на големите исторически епохи, в които те живеят. Никой писател не може да бъде разглеждан откъснат от своето време; всяко творчество се ражда и корени в определена епоха. Но има писатели, които се превръщат в олицетворение на историческите епохи, в техни знаменосци и пророци — когато живот и творчество се сливат с времето и със съдбата на народа. Петьофи, Мицкевич и Ботев играят изключителна роля в живота на своите народи и в това се състои тяхното сбаяние и величие. Но в това се състои и дълбоката връзка, която ги сближава помежду или която ни кара да търсим успоредици между тях, да ги издигаме върху величествен общ пиедестал.

Мицкевич и Петьофи живеят в една епоха — първата половина на миналия век, а Ботев — в друга — втората половина на века. На пръв поглед различията

не са значителни, но нека се има пред вид, че ако първата епоха е свързана с Френската буржоазна революция и «Пролетта на народите» (1848 г.), когато започва крушението на феодално-абсолютистката система и народите се надигат на решителна борба за национално и социално освобождение, то по-късната епоха на Ботев има други белези: научният социализъм е вече един голям факт, «Капиталът» на Маркс вълнува умовете, създава се първият интернационал на работниците, Парижката комуна привлича симпатиите на борещите се за по-добър свят. Не бих казал, че посочените явления намират своето отражение в българското общество, но революционният демократ Хр. Ботев се приближава до тези идеи — той поздравява с телеграма Парижката комуна, създава своето «Символ-верую» и пише бележитата статия «Смешен плач».

За нас в случая обаче е важно да изтъкнем огромното историческо значение и революционното напрежение и на двете епохи. Свързват ги антифеодалните движения, борбата за национално обособяване и освобождение на поробените народи, възникването и развитието на социалистическите идеи, растежът на революционното работническо движение, издигането в култ на великата идея за свободата, появата на Комунистическия манифест, с който завършва едната епоха и почва другата.

Как се слага личната съдба на тримата поети в това решително време? Мицкевич учи във Вилненския университет в период, когато университетът се намира в разцвет и се развива под влиянието на идеите на Просвещението. Още като студент той влиза в тайните студентски организации («Дружество на филоматите» и «Дружество на филаретите»). Това са патриотични и революционни движения, в основните си линии свързани с подобни движения в другите европейски страни (Испания, Италия, Русия). Тяхното значение нараства, като се вземе пред вид, че полският народ е поробен, разделен между три държави. През 1823 г. Мицкевич е арестуван от царското правителство и интерниран в Русия. С големи усилия в 1829 г. успява да замине на Запад — и от този момент започва неговата патриотична дейност в емиграция. Неуспял да вземе пряко участие

в Ноемврийското въстание от 1831 г., Мицкевич му посвещава редица ярки патриотични творби. Застанал в редиците на полските демократи, открит противник на реакционния лагер сред полската емиграция, Мицкевич следи цялата европейска политика и се проявява като блестящ публицист и журналист. В бурната 1848 г., когато избухват революциите във Франция, Италия, Унгария и Германия, Мицкевич решава, че е дошъл моментът да действува с оръжие в ръка. Заминава за Рим, образува полски легион, обикаля редица италиански градове, посрещан с ентусиазъм от населението, което иска да отхвърли австрийското иго. Радикалната политическа програма на Мицкевич уплашва полската реакция, той е принуден да напусне командуването на легиона и да се върне в Париж. Тук започва да издава в. «Трибуна на народите», който представя нова блестяща страница в неговата дейност и го очертава като велик революционер. Мицкевич умира в 1855 г. от холера в Цариград, където е отишъл с нови проекти за освобождението на Полша.

Не е необходимо да проследявам биографията на Петьофи. Неговата обществена и революционна дейност достига върхната си точка в 1848 и 1849 г. През целия си живот мечтал за независимостта на своята родина и за унищожението на феодалния гнет, Петьофи сега вижда, че се приближава осъществяването на заветната му цел. Той участвува активно във всички събития през 1848 и 1849 г., застава начело на най-лявото крило на революцията, агитира, изпраща послания, пише революционни стихове, взима участие с оръжие в ръка в борбата и загива на бойното поле.

Подобна е съдбата и на Христо Ботев — син на поробен народ, посветил всичките си сили на неговото освобождение, пламенен поет и журналист, идеолог на революционното движение, пряк участник в революционната организация и през известен период неин ръководител, организатор на чета, с която смело навлиза в поробената си родина през 1876 г., пада за нейната свобода.

Когато говорим за революционното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев, необходимо е да изтъкнем още няколко важни обстоятелства: че се касае не за обикно-

вени редници в революционната борба, а за нейни водачи и челни представители; че това са изключителни характери, проявили блестящо своя патриотизъм, честност, гражданска смелост и безгранична любов към свободата, и че най-сетне революционното дело се пречупва през едно несбикновено могъщо поетическо творчество. Този момент е извънредно важен, защото поезията свързва революционния водач с народа, с неговата съдба, с неговата история. Поезията прониква дълбоко в съзнанията и се превръща в силно оръжие.

Тук не бих искал да анализирам поетичното творчество на трите велики поети, за да покажа, че неговата огромна сила иде тъкмо от гражданското поведение, от революционното дело, от жизнения подвиг, от това пълно сливане на личната съдба със съдбата на народа, от героичната смърт, в която се осъществява всецяло благородството на личността и се изпълва като пророчество поетическото копнение («Единичка мисъл ме тревожи — че в къщи ще умра на меко ложе. . . » . . . «Подкрепи и мен ръката, та кога въстане робът, в редовете на борбата да си найда и аз гробът»). И още нещо — силата на поезията иде и от величието на идеите, от тяхната устременост напред, от тяхната прогресивност, защото големият писател не може да бъде изразител на ретроградността и духовната ограниченост — тогава той престава да бъде голям.

Независимо от конкретната историческа обстановка в Полша, Унгария и България, паралелите в революционното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев са поразителни. Целият им живот представя подготовка за решителния момент на големи исторически изпитания, когато се отговаря само с категорично «да» или «не» на повелята на времето. И се отговаря както от народите, така и от отделните личности. За Мицкевич тези моменти са няколко: движението на филоматите и филаретите в студентските му години, Ноемврийското въстание в 1831 г., освободителното движение на европейските народи в 1848 и 1849 г.; за Петьофи — унгарската революция, за Ботев — Априлското въстание в 1876 г. В тези решителни моменти и трите поети са при народа си, във въоръжената борба, казват

своето решително «да» на историята, отдават изцяло себе си и изгарят в борбата.

Но паралелите могат да продължат. В тези решителни исторически моменти Петьофи, Мицкевич и Ботев стават духовни водачи на своите народи чрез публицистиката си. Петьофи публикува политически статии и послания във вестници и списания или ги отпечатва като позиви; Мицкевич развива огромна дейност в редактираната от него «Трибуна на народите», а Ботев издава «Знаме» и «Нова България» в най-високия разгар на българското революционно движение. Петьофи, Мицкевич и Ботев се нареждат между най-прогресивните умове на тогавашна Европа. Застанали на фронта на демокрацията — срещу деспотизма във всичките му форми и прояви, те разобличават егоизма на управляващите класи и на правителствата, изповядват идеите на политическия радикализъм, бранят свободата и независимостта на народите, обявяват се срещу всички потисници, срещу всяка реакция, включително и черковната, съчувствуват на съдбата на пролетариата, подкрепят съвременните социалистически движения. Оттук и отношението им към тях — ненавист или любов — в зависимост от политическите позиции, от социалната изходна точка.

Революционните идеи действуват пряко и въодушевяват борците. Но Петьофи, Мицкевич и Ботев имат още едно оръжие — поетическото слово. Навлизаме в един свят, в който мисли и образи, чувства и пориви се претворяват в изумителна, вълнуваща, заслепяваща въображението и ума действителност. Патриотична тематика и политическа лирика — това са само термини, които твърде слабо дават представа за голямата поезия, която се създава. Това е един поетически свят, в който личността и колективът се сливат, където се оглеждат минало, сегашно и бъдеще, животът се превръща в поезия и поезията става живот. Има ли нужда да се привеждат примери? «Ода на младостта» и «На полската майка», «Смъртта на полковника», «Конрад Валенрод», неповторимата импровизация на «Задушница», незабравимите картини от полската земя и великолепното обръщение към 1812 г. в «Пан Тадеуш» на Мицкевич:

О, паметна годино, който те тогава
във наший край видя!. . . Годината на слава
те воина зове: година плодородна
народа те нарече, песента народна
за теб сказания до днешен ден реди
и със любов те спомнят нашите деди.
Предтечена със чудо беше в небесата
и глухата мълва напред предизвести. . .

Ще припомним «Патриотична песен» и «Алфьолд», «Унгарската нация» и «Оковите», «Към поетите на XIX век» и «Войната», «Славните аристократи» и «Национална песен», «Към свободата» и «Унгарският народ», «Към нацията» и «Революция», «Старият знаменосец» и «Сбогуване», «Бесило за кралете» и «Апостолът» на Петьофи; «На прощаване» и «Хайдути», «До моето първо либе» и «Борба», «Майце си» и «Елегия»,«Моята молитва» и «В механата», «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски» на Хр. Ботев. Това са творби (а техният брой може да се увеличи), които представят върхове на поетическото изкуство. Творби с дълбоко привлекателна сила, която ги е направила част от националното съзнание. Това е великата победа на поезията — да стане част от съдбата на народите.

Ако трябва да се изтъкват нови паралели между Петьофи, Мицкевич и Ботев, бих посочил само още един: ролята, която играят в литературата и живота на своите народи и след смъртта си. Към техния жизнен подвиг и към тяхната поезия полският, унгарският и българският народ се връщат винаги в часовете на големи национални изпитания; те са неувяхващ пример за поколенията. Затова имената им са обградени с най-горещата почит, която се отдава на великите синове на народа. Няма да засягам големия проблем за ролята, която е изиграла поезията на Петьофи, Мицкевич и Ботев в историята на съответните литератури. Това е една област, която изисква специално разглеждане.

Случаят с трите бележити поети Петьофи, Мицкевич и Ботев ни убеждава още веднъж във великата истина — че литература и живот, поет и народ, магия на художественото слово и величие на идеите могат да съществуват и съществуват само в единство — като

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

една съдба, като част от общата национална съдба, като част от съдбата на човечеството. В своята изумителна «Импровизация» Мицкевич го е казал ясно и категорично:

В родината сега въплътен съм с духа си.
Родината и аз сме едно.
Душата нейна аз съм погълнал с плътта си.
«Милион» се наричам,
защото за милиони
аз страдам и обичам!

Нима някога може да изчезне силата на такава поезия? Обръщайки се към унгарските политици, Петьофи чудесно защищава поезията — вечна, неугасима като звезда:

Поетите, със вас сравнени,
са като мънички звезди —
щом пламнете, от тях стократно
по-силно пламъкът блести.
Но и когато пепелта ви
разсее вятър без следа,
неугасима в далнината
ще свети малката звезда.

1970

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

БОТЕВ И ЛЕВСКИ

Проблемът Ботев—Левски е един от най-трудните в историята на нашето възраждане. Липсват преди всичко повече фактически данни за неговото изясняване. Най-важният извор за осветляване личните отношения между двамата бележити революционни дейци си остава познатото писмо на Ботев до Киро Тулешков от края на 1868 г., публикувано в извадки от Захари Стоянов (за съжаление оригиналът е загубен):

«Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище, но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно; дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край в Букурещ в една ветраничава воденица заедно с моя съотечественик Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим гладът. . . Тия дни мисля да държа сказка в читалището «Братска любов», но как ще да се явя, не зная! При всичкото това критическо положение аз пак си не губя дързостта и си не изменям честното слово. . . Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее, и все весел. Вечер, дордето ще легнем — той пее; сутрин, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще

те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности.»

Това е една от най-хубавите характеристики, която е дадена на човека Левски. Изпълнена с възторг, тя разкрива огромното лично обаяние на великия революционер.

Нищо не знаем за началото на близките и сърдечни отношения, които се създават между Ботев и Левски. Те се срещат във важен момент от своя жизнен път. Ботев, който е учил в Русия, запознал се е с идеите на руските революционни демократи и се е докоснал непосредно до руското и полското революционно движение, е прекарал през 1867 г. няколко месеца в България, в родния си град Калофер, и дори е учителствувал, отменяйки бялния си баща. Както сам по-късно ще каже, той е бил там повече «пропагандист», отколкото учител; неговите колеги от калоферското училище в спомените си ще дадат интересни сведения за пропагандистко-революционната му дейност. През есента на 1867 г. Ботев напуска България, за да продължи образованието си, но вместо в Русия се озовава в Румъния. Тук започва един от най-тежките периоди в живота му, но и най-решителният — Ботев окончателно определя своя път — пътя на революционер. Това не е тъй лесно, защото трябва да мине през невероятни материални трудности (за тях свидетелствуват тогавашните му писма) и през дълбоки вътрешни терзания — отказа от по-високо образование, конфликта с родителите, които възлагат на него всичките си надежди. През този период — 1867 и 1868 г. — Ботев публикува първите си стихотворения, той е вече поет.

Левски, който е десет години по-възрастен от своя приятел, има зад гърба си значителна обществена и революционна дейност: дякон, който е хвърлил расото, участник в Първата българска легия в Белград през 1862 г. и във Втората в 1867—1868 г., приятел на Раковски, учител в с. Войнягово и в Добруджа, знаменосец в четата на П. Хитов през 1867 г. От Раковски Левски усвоява една основна идея: «Нашата свобода от нас зависи.» В 1868 г. Левски се озовава в Букурещ. Това е изключително важна година за него: Раковски е вече починал, четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа

е завършила неблагополучно, четническото движение се оказва недостатъчно, за да може да доведе до освобождението на българския народ, в съзнанието на Левски се оформя идеята за нова тактика на национално-освободителната борба.

Ето в какъв преломен момент и за двамата дейци се срещат в букурещката вятърна мелница Ботев и Левски. Вероятно около тези въпроси са се въртели и техните разговори, още повече че Ботев добре е познавал хъшовете в Браила и Букурещ и сам се е готвел да мине в България с четата на Желю войвода. Това е времето, за което по-късно той ще пише: «На всекиго от нашите читатели са паметни годините 1867 и 1868. Но трябва да е живял човек в онова време в Румъния, трябва да е бил участник или свидетел на онзи революционен възторг и на ония трогателни надежди, които въодушевляваха тогава нашата емиграция, за да може да си представи какви буйни сили загинаха, за да заключат първия период на нашите революционни стремления и за да оправдаят погрешките на Раковски. . .» («Знаме», бр. 21 от 6.VI.1875 г.) В разговорите между Ботев и Левски немалко място ще е заемало и делото на Раковски, към чиято личност и двамата се отнасяли с искрено възхищение, при все че са смятали революционната му тактика за преодоляна.

Сведенията за по-нататъшните връзки и срещи между двамата приятели са съвсем оскъдни и често несигурни. В живота на Левски настъпват дни на необикновено интензивна революционна дейност, която го довежда в началото на 1873 г. на бесилката. През този период Ботев има твърде сложен път: живее в Браила, Галац и други румънски градове, поддържа връзки с руски революционери, следи международното революционно движение, отзовава се възторжено за Парижката комуна. Има един момент, когато привлича вниманието на българската емиграция — редактирането на в. «Дума на българските емигранти» в 1871 г. Левски ще е следял неговата дейност, чел е в. «Дума», защото на 27.X. 1871 г. той пише на Данаил Попов: «Дума» престана ли (издума ли са)?» Според сведенията на Захари Стоянов и К. Тулешков през 1872 г. Левски, пристигайки в Букурещ и узнавайки, че Ботев е във фокшанския

затвор, накарал Л. Каравелов и Д. Ценович да направят всичко за неговото освобождение. Ботев излязъл от затвора, но поради липса на средства не успял да дойде в Букурещ, където Левски го чакал две седмици.[1] Имаме и едно съобщение от Зах. Стоянов за писмо на Левски до Ботев; оригиналът му не е намерен, поради което неговото съществуване става проблематично; въпреки това заслужава да бъде припомнено. Захари Стоянов дава следната извадка от него: «Българският народ отдавна престана да е рая на султана. Той слуша мене, готов е всеки час да дигне революция, но где е оръжието му? Пари и пак пари! Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще бъде най-големият патриот. Ето защо ти недей спа, но намери злато във влашката и руската земя, по който начин можеш. . . »[2]

Ще припомня още едно сведение за срещите между Левски и Ботев. Касае се за разговорите, които са водили във вятърната мелница. Разговорите са предадени в биографията на Ботев от Захари Стоянов, но и тук нямаме големи основания да вярваме в тяхната автентичност. Захари Стоянов пише:

«Левски бил нравствено тържество за Ботьова. Като по-опитен, с по-твърда българска натура, той го съветвал да не бъде толков краен, странен и да почне да живее малко по-човешки, за да бъде пример за другите във всичко:

— Вие сте хора учени, постъпвайте така, щото да произвеждате почит на другите ни братя. Учете ги с перо и с думи какво значи свобода, отечество, човещина, честност, постоянство и любов един към другиго — говорел Левски на Ботьова. — А ти си се затворил във воденицата като изпаднал търговец. Да знаех аз колкото тебе, то чудеса щях да направя. Вземи пример от Раковски. Ако Хаджията умря със сто и двайсе души, ние трябва да умреме с хиляда. . . »[3]

След ранната смърт на Левски Ботев не забравя никога неговия подвиг; на няколко пъти се връща към него в

---

[1] Вж. Ст. Каракостов, Левски в спомените на съвременниците си, С., 1973, стр. 528.

[2] З. Стоянов, Христо Ботев, Опит за биография, 1888, стр. 169.

[3] З. Стоянов, Христо Ботев, стр. 138.

статиите и поезията си.[1] Съвсем ясно е, че с революционния си пример Левски заема важно място в неговото съзнание и сигурно играе немалка роля в по-нататъшното му революционно развитие.

*

Ако нашите сведения за взаимните житейски срещи на Ботев и Левски са съвсем оскъдни, ние имаме пълно основание да говорим за срещи в една друга сфера — сферата на поезията. На пръв поглед подобна постановка на въпроса може да изглежда странна, обаче факт е, че В. Левски е имал определени литературни интереси; те се свързват най-непосредно с неговите певчески способности. За тази склонност на Левски — любовта му към песента — имаме много свидетелства; свидетелствува за нея и Ботев в писмото си до К. Тулешков. Левски пее с готовност — и в най-тежки часове; песента е за него вътрешна необходимост; с песента — дори като черковен певец — той привлича симпатиите на своите слушатели. Левски пее много народни песни. Н. Обретенов пише: «Почти всеки ден обядвах и вечерях у Каравелова заедно с Левски и др., докато трая събранието. Вечерята всякога ставаше весела, когато Левски изпяваше със своя приятен глас някоя народна песен. Той пееше много хубаво песента «Отдавна ли си, мамне ле, калугерица» и «Мама бошнакиня». Много пъти Каравелов, във възторг от песните му, ставаше от стол си, прегръщаше го и го целуваше.»[2] Друг съвременни съобщава, че Левски е обичал да пее следната народна песен:

Мама й тлака викала,
сал'мен не повикала.
Като не ме й викала,
какво ли ми й сторила?
Мен са ме турци гонили,
от турци съм бягала;
от турци съм бягала,
в коприва съм лягала. . .[3]

[1] Вж. Ст. Каракостов, цит. книга, стр. 527—534.
[2] Пак там, стр. 227.
[3] Спомени на Ц. Захариев в книгата на Б. Даскалов «Левски в Трявна»; вж. Ст. Каракостов, цит. кн., стр. 10.

Противотурският характер на тази песен е съвсем ясен.

В песенния репертоар на Левски са влизали и редица патриотични и революционни стихотворения, които той обикновено е преписвал в своето тефтерче; в него се намират песни на Ботев и Чинтулов (тефтерчето се пази в Народната библиотека в София). Покрай «На прощаване» там намираме откъс от Чинтуловото «Възпоминание»:

Току-що се яви зората
в един прекрасний майски ден,
излязох аз из одаята
душевно много сокрушен.
Но где, към кого аз да тръгна,
кой можа да ме утеши,
към кой мъдрец да се обърна
с съвет да ми се яви?
И тъй си мислях с нетърпение
и много аз мълчах.
По сърдечното си влечение
към Трапезица аз тръгнах,
навред там тихо е.

В един ръкописен сборник с песни, принадлежал на сподвижника на Левски А. Топлилов от Плевен, се намират стихотворения на Чинтулов, Ботев, Стамболов и Каравелов, както и народни песни, за които се казва, че са «изпети» от Левски в 1870 г. («Ставайте, юнаци с остри маждраци», «Песен-оплакване на България», «Волинтирска песен», «Напомнювание» и др., народните песни «Пенке ле, мила мамина» и «Отиване на цар Иван Шишман на Косово поле»).[1] Интересни са и показанията на някои съвременници, особено за Чинтуловите песни, които Левски е обичал да пее. Ето един спомен за първото заседание на Ловченския комитет: «По своя привичка Левски изпя няколко бунтовнически песни със своя хубав и силен тенорски глас;

[1] Н. Жечев, За един ръкописен сборник-песнопойка от 70-те години на XIX в., Изв. на Института за бълг. л-ра, кн. IX, 1960.

изпя им любимата си песен «Вятър ечи, Балкан стене; млад юнак на коня с тръба зове свойте братя: всички на оръжие».[1] Същата песен Левски подсвирквал в Балкана (по съобщение на сродника на Левски В. Х. Караиванов). Левски е обичал да пее и песента «Български юнаци» (за нея говори М. Ив. Марковски)[2]. Той е познавал и поезията на Раковски, особено «Горски пътник», както изрично сочи и Хр. Иванов-Големият.[3] Това е твърде близко до ума, като се знае популярността, която Раковски имал сред патриотичната младеж през 50-те и 60-те години, голямото влияние, което оказват поемата «Горски пътник» и стихотворенията в «Предвестник Горского пътника», личното обаяние на големия революционер, когото Левски е познавал отблизо, особено по време на Българската легия от 1862 г. и с когото е кореспондирал.

Патриотично-песенният репертоар на Левски не би ни интересувал така специално, ако великият революционер не би направил сам няколко опита в областта на поезията.[4] В неговото джебно тефтерче са нахвърляни отделни стихове:

Искам, мамо, да вида
и вси мили у дома,
но знамето ма не оставя. . .
Докога ли ще мога до. . .

*

Сбогом, мила, кой знай дали
ще си ма видиш жив.
Но, драга, не щеш ма забрави,
ако падна аз убит.

---

[1] Д-р П. Ив. Стоянов, Град Ловеч като център на БРЦК, столица на Васил Левски, 1901, стр. 15—16; вж. Ст. Каракостов, цит. съч., стр. 507.

[2] Вж. Ст. Каракостов, цит. съч., стр. 507.

[3] Вж. Ст. Каракостов, цит. съч., стр. 508.

[4] Вж. П. Динеков, Литературни интереси у Васил Левски. Възпоменателна книга за В. Левски, Пловдив, 1937, стр. 112—114.

*

Сал за тебе мисля, мамо,
и се готвя за боя.
Пред вразите рамо с рамо
в кръв ще се облея.

*

Сбогом, мила,
кой знай дали. . .

Какво представят тези откъси? Начало на песни, от които за подсещане Левски си е записал само първите стихове? Действително ли той е техният автор? Досегашните изследвания не са дали окончателен отговор на този въпрос; имаме известни основания да смятаме, че те представят поетически хрумвания на самия Левски.

Че великият апостол е писал стихове, имаме няколко свидетелства, не винаги сигурни: в биографията на Левски от Ив. Клинчаров; в така наречения «завет» на Левски след произнасяне на смъртната му присъда, записан от другарите му и запазен от Марин Станчев.[1] «Заветът» започва с думите: «Ах, Българио, Българио, защо си толкози заспала? Събуди се, събуди се от дълбоки сън! Стига вече, пет века близо!». . . Поетическите интонации тук са съвсем очевидни.

Но за литературно-творческите опити на В. Левски имаме едно съвсем сигурно доказателство: стихотворната му автобиография от 1868 г. (запазена в архива му в софийската Народна библиотека). Твърде обширна (над 70 стиха), тя започва с думите:

Аз, Васил Левски, в Карлово роден,
от българска майка юнак аз роден,
не щях да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род. . .

В тази автобиография, останала незавършена, е засегнат главно епизодът около участието на Левски в четата на П. Хитов и безспорно тя има своето значение на извор. Що се отнася до качествата ѝ като поетическа

[1] Ст. Каракостов, цит. съч., стр. 486—487.

творба, те са минимални. За нас обаче е важен самият факт, че Левски се е занимавал с поетическо творчество, че е обичал поезията.

Какво е отношението на този факт към дружбата на Левски с Ботев?

До първата си среща с Левски през 1868 г. Ботев е печатал твърде малко, но не бихме казали, че това е начеващ, неопитен поет. И двете публикувани дотогава стихотворения «Майце си» и «Към брата си» говорят за голям талант и за укрепнало поетическо майсторство. Очевидно е, че поезията е била вече съдба в живота на Ботев. В букурещката мелница и при другите срещи на Левски с Ботев не е могло да не става дума за поезия. Левски е обичал народната песен, познавал е «Горски пътник» на Раковски и песните на Чинтулов — те са представяли основата на неговата поетическа култура. Но върху тая основа е израснал до голяма степен и поетът Ботев — към нея той е прибавил обаянието и уроците на руската поезия, чрез руския език — на световната; може би добре е познавал полската, която е имал възможност да слуша и чете в оригинал. Ето една нова плоскост, върху която се срещат два големи духа, две изключителни личности. Нима е било възможно да не се водят разговори за поезия — когато единият от приятелите е запленен вече от нейната магия, а другият я чувствува живо и непосредствено чрез песните, които пее?

Напълно допустимо е непосредното влияние на самата Ботева поезия върху Левски. Имаме един важен факт: Левски е преписал в своето тефтерче «На прощаване» (с някои редакционни промени); той е обичал да пее Ботевото стихотворение. То е публикувано за първи път в «Дума» през 1871 г. Но според спомените на К. Тулешков Ботев вече е декламирал «На прощаване» през 1868 г., още повече то е написано във връзка с намерението на поета да премине с четата на Жельо войвода в България. По всяка вероятност Левски ще е имал възможност да чуе стихотворението направо от Ботев.

Не разполагаме с точни данни кога са правени поетическите опити на Левски, но вероятно стихотворната му автобиография е написана под влиянието на Боте-

вото «На прощаване»; към това влияние би могло да се прибави и известно въздействие на Раковски. В стихотворната автобиография на Левски могат да се открият и някои по-преки прилики с «На прощаване»:

Не щях да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род. . .
. . . . . .
Сам-саминичък, обкичен, обръжен
с пушка белгийска и с чифт пищови
и остра сабя на мен блещяха. . .

Но тук въпросът не е за отделните словесно-стилни прилики, нито изобщо за художествената страна на автобиографията (в поетическо отношение от Ботев я дели цяла пропаст), но за общите поетически пориви, за общата национално-освободителна атмосфера, за революционната стихия.

Докато Левски е жив, Ботев обнародва стихотворенията «Майце си», «Към брата си», «Елегия», «Делба», ,«До моето първо либе», «На прощаване»,«Пристанала», «Борба», «Странник» — главно в «Свобода» и «Дума», вестниците,които Левски редовно е чел. Левски не е могъл да не живее с поезията на своя другар и приятел; чрез нейната идейно-сбразна и емоционална атмосфера той се е чувствувал неотделим от него във всички часове на своя и труден, и сложен, и трагичен, но същевременно възвишен и героичен живот.

Ако погледнем на този въпрос откъм страната на Ботев, трябва да отбележим, че образът на Левски се намира непрекъснато в неговото съзнание. Към спомена за светлия човек, който и в най-тежките моменти пее, се прибавя и необикновено смелият, безстрашен живот на всекидневни изпитания и опасности; прибавя се героичната смърт. Тая смърт покрива със скръб цялата патриотична емиграция. При вестта за залавянето на Левски Дан. Попов пише до революционния комитет в Букурещ: «Отиде най-добрият ни българин» (писмо от 20.XII.1872 г.). Едва ли нещо може да се прибави към тези кратки и прости думи като характеристика на Левски.

Ботев е потресен от смъртта на великия революционер.

Във вестниците и статиите си на няколко пъти пише най-остро за предателите и убийците му: «Това куче е осъдило Дякона Васил Левски и другарите му» («Знаме», бр. 16); «българоубиецът Маасар. . . джелатина на Левски» («Знаме», бр. 22) и др. Той носи дълго образа на Левски и в края на 1875 г. създава стихотворението «Обесване на В. Левски». То направо ни отвежда към смъртта на неустрашимия апостол на революцията: велика скръб е обхванала майката родина — нейният син виси със страшна сила на бесилото край София. И тогава се раждат стихове, които изразяват невероятно отчаяние и невероятна болка и заедно с това с неимоверна вътрешна мощ разкриват величието на загиналия апостол:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето,
и студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

Може би българската поезия не познава друго видение на народната скръб с такава невероятна изобразителна и емоционална мощ. Поетическото изкуство на Ботев и българската поезия изобщо тук са достигнали едни от големите си върхове. Тъкмо в тая сфера на високи художествени внушения и на необикновена емоционална еманация Ботев и Левски отново се срещат: единият — като удивителен патриот поет, а другият — като героичен и трагичен национален образ, за да се свържат завинаги в неувяхващата памет на голямата поезия.

*

След срещата в живота и срещата в поезията бих искал да се спра и на още една среща между Ботев и Левски — срещата им в историческото съзнание на народа.

Ботев и Левски не принадлежат само на своето време. С тяхната смърт започна тяхното безсмъртие — без да изоставят своето време (защото това е невъзможно), те преминаха в историята. А това значи не само слава, но и непрекъснато непосредно въздействие върху всеки нов исторически момент и непрекъснато ново възприемане и ново оценяване.

Моята цел не е да проследявам отношението на целия наш народ към Ботев и Левски в продължение на изтеклите от смъртта им сто години. Това е задача сложна, защото се засягат най-различни страни от нашето обществено и национално битие — от политическата мисъл до художественото изображение, от научното изследване до публицистиката и есеизма, от театралната сцена до киното и телевизията. След-смъртната биография на Левски и Ботев е преди всичко история на тяхната слава, но в тази биография има — колкото и редки да са те — и позорни страници, като например циничната анонимна книга от 1929 г. на някой си Макдъф «Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност».

Моята задача е по-ограничена и по-особена: аз бих искал да видя Ботев и Левски изправени един до друг в нашето съзнание — като личности, които се докосват и сливат в безкрайното си величие, но са същевременно индивидуално различни, като велики синове на нашия народ, които носят най-хубавите черти на българския национален характер и все пак всеки въплъщава тези черти по свой особен неповторим начин.

Левски и Ботев живеят в една и съща епоха, обединени са от една и съща програма за революционната борба. «Българският революционен централен комитет има за цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. . . За да бъде изпълнена тая цел, дозволява се всяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.». Тази програма е дълбоко интернационална, защото държи сметка за правата и интересите на всички народи: «Ние не въставаме против турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и браняг. С една дума, ние считаме за приятели всичките народи и народности,

които съчувствуват на нашето свещено и честно дело, без да гледаме на вяра и на народност» (Програма на Българския революционен централен комитет).

До широката платформа на освободителната борба, в която участвуват, Ботев и Левски стигат по различни пътища, различен е пътят им и в самата революция, но тоя път ги отвежда към един и същи край — смъртта.

За нас няма да бъде трудно да съпоставим външните обстоятелства в живота и обществената дейност на двамата революционери, за да установим къде се покриват и в какво се различават. Такава съпоставка няма никакво особено значение. Но има моменти, в които тези две изключителни личности и необикновени характери ни поразяват със силата си, със своята непоколебимост, със своята всеотдайност и пълно посвещение на великия идеал на борбата. Тъкмо в тези моменти ние чувствуваме, че е станало някакво «чудо», за да могат Левски и Ботев да се появят, да израснат, да се издигнат на тъмното робско небе като блестящи метеори и величествено да изгаснат. Всъщност никакво «чудо» не се е случило, защото Ботев и Левски всъщност са крайното развитие на родените в тежки изпитания народни мечти, стремления, мисли и идеали, дошли от дълбочината на вековете назад и устремени към бъдещите векове напред. Разбира се, тук не се касае за някакви неизменни начала, за някакви застинали морални ценности, в които се осъществява битието на нашия народ, защото, както е казал и самият Левски, във времето всичко се мени: «Времето е в нас и ние сме в него; то нас сбръща и ние него обръщаме» (писмо до П. Хитов, 10.V.1871 г.). Става дума за явления, които са наша национална съдба, за тенденции, които са самата същност на народното развитие през вековете. Ботев и Левски ги долавят най-пълно и ги изразяват най-мощно.

Бих се спрял на два момента: свободата и смъртта. Целият живот на Левски преминава под знака на този велик идеал: свободата на народа. Свободата за Левски е съвършено конкретно в житейски, национален и исторически смисъл понятие. На 6.X.1871 г. той пише до един богат българин в Румъния: «Господине, днешният век е век на свободата и равноправието на

всички народности. Днес всеки притеснен и потиснат, всеки, комуто тежат робските синджири на врата и който носи жалостното и срамно име роб, е напънал всичките си сили — и нравствени, и физически — и търси случай да отърси от себе си по какъвто и начин да би било робското тегло, да разкъса робските вериги и да отстрани далеч от себе си името роб.»

Такова е отношението и на Ботев към свободата, изразено многократно както в статиите му, така и в поезията и въплътено в целия му живот. Онова, което удивлява при Ботев и Левски, е категоричното изтъкване и постоянното подчертаване на връзката между свободата и смъртта. За тях не съществуват никакви илюзии в това отношение — смъртта е неизбежен момент в практиката на борбата за свобода, смъртта обезсмъртява падналия в борбата, от живота загиналият минава в легендата и поезията. Тази мисъл е проникнала дълбоко в съзнанието на Левски и Ботев, при все че те я изразяват по различен начин. Левски заявява: «Народният човек се бори, докогато може, за да избави своя си народ по-напред, но тогава нека гледа и на други. Ако той не служи, то трябва да умре в народната си робска земя» (писмо до П. Хитов, 29. IX.1871 г.). Смъртта в борбата за Левски е аксиома — няма нужда от никакви обяснения, аргументация, философско осмисляне. Смъртта е не стремеж към подвиг, а дълбоко убеждение, че е необходимост. Затова Левски постоянно повтаря в писмата си: «Трябва понапред да се жертвува всичко, па и себе си» (29.I.1872); «Аз съм посветил себе си на отечеството още от 61-во лято да му служа до смърт» (25.VIII.1872 г.);«. . . за честните хора с такава смърт» (по повод смъртта на А. Кънчев, 4.IV.1872 г.); «Ония, които искат да умрат за отечеството си, предизвестете ги да бъдат готови» (5.II.1871 г.); «Чисто народният мъж дава всичко, па и себе си жертва» (25.X.1872 г.) и т. н.

Мисълта за смъртта в борбата занимава непрекъснато и Ботев; тя се превръща в един от основните моменти в поезията му; спомнете си «Делба», «До моето първо либе», «На прощаване», «Борба», «Моята молитва» и особено «Хаджи Димитър» и «Обесване на В. Левски» — две стихотворения, изцяло посветени на смърт-

та на революционера. За Левски смъртта е сурова истина на борбата; за Ботев това не е достатъчно: той търси нейното морално-философско осмисляне, вижда романтичната ѝ възвишеност и я превръща в поетическа мечта — дори когато картината е мрачна, потискаща, пълна с отчаяние («Обесване на В. Левски»). Неведнъж той ще заяви: «Няма власт над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си в името на свободата и за благото на цялото човечество» («Знаме», 1875, стр. 23); «Който умира за свободата, той не умира само за отечеството си, а за всичкия свят» (пак там); в «Хаджи Димитър» ще превърне смъртта в безсмъртие, защото за падналия «жалеят земя и небо, звяр и природа и певци песни за него пеят»; а народът ще каже: «Умря сиромах за правда, за правда и за свобода.» Смъртта идва в стихията и бурята и има някаква романтична привлекателност:

Там. . . . . там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец;
зинали са страшни долове
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта ѝ там мила усмивка,
а хладен гроб — сладка почивка!

Героичната смърт се превръща в мечта:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Затова на 12 май 1876 г. от «Радецки» Ботев ще напише до другарите си: «Аз съм весел и радостта ми няма граница, като си наумя, че «моята молитва» се сбъдва.»

Докато Ботев е геният на поезията, който и революционната борба превръща в поезия, Левски е геният на революционната практика. Удивителен е разумът, който той внася в революцията, дълбокият практически смисъл, с който решава и най-сложните въпроси на борбата, трезвостта, с която анализира действителността. Далеч съм от мисълта да изграждам антите-

зата: практик — поет, защото вече говорих за поетическите пориви на Левски, за неговата безспорна поетическа душевност. Тук става по-скоро дума за един суров опит на живота, който той е усвоил съвършено, за една желязна логика, която следва непоколебимо. Българската история не познава по-голяма революционна мъдрост от мъдростта на Левски. Когато е нужно, за успеха на борбата ще се приложат и най-крайните средства; след убийството в двора на чорбаджията той ще заяви: «Докато постигнем целта си, ще отидат и доста невинни хорица» (писмо до Л. Каравелов, 25.VIII. 1872 г.).

Левски се ръководи постоянно от принципа, че революцията не се нуждае от авантюри, а иска трезва подготовка. Затова той осъжда строго дейността на Д. Общи и арабаконашкото приключение; не се поддава на отчаяния призив на Каравелов от 9.XI.1872 г. след залавянето на Д. Общи веднага да се вдигне въстание. Въпросите за организацията, дисциплината, закупуването на оръжие, бойната подготовка на хората, осъзнаването и отстраняването на допуснатите грешки, проверката на хората и т. н. го занимават непрекъснато. В шест от седемте члена на устава, където се говори за наказателни мерки, се предвижда смърт. Левски не се колебае да заяви: «Който не е чист, убивам го» (писмо от 16.IX.1872 г.). Заедно с това Левски защищава демократичните принципи на ръководство на революционната организация, пълно подчинение на волята на мнозинството, защото властолюбието му е абсолютно чуждо и искрено ще каже: «Ние сме жадни да видим отечеството свободно, па ако щат ма нареди да паса и патките.» Или да си спомним забележителните му думи: «Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя — губя само мене си» (писмо до П. Хитов, 1868 г.). Революционната му твърдост е безгранична: той не трепва, не се отчайва дори и тогава, когато толкова много дейци пред очите му в софийския съд изневеряват на клетвата си и правят признания.

И смъртта на Левски дохожда във всекидневната практическа революционна работа, докато за Ботев се превръща в романтично осъществяване на поетическата му мечта. На Ботев не е чужда вътрешната борба,

понякога стига до мъчителни и мрачни размисли («Майце си», «Към брата си», «Елегия», в отделни писма); борбата за него е изпълнена с истински трагизъм (това виждаме дори и в най-силните му стихотворения — «Борба», «До моето първо либе», «В механата», «Хаджи Димитър», «Обесване на В. Левски»); той вижда революцията в интернационални и общочовешки размери («Борба», «Смешен плач»). Но вътрешните терзания и трагичните размисли не унищожават вярата му в революцията, а тъкмо обратното — увеличават готовността му за борба и саможертва. На 12.II.1876 г. в писмото си до Т. Пеев той ще изрече с някаква титанична мощ познатите думи: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със стихиите», а в последната си статия, вече след обявяване на Априлското въстание, ще извика: «Захваща се вече драмата на Балканския полуостров!. . . Но, трепереге тирани! Полудейте, дипломати! Късайте си косата, велики царе юдейски на капитала» (в.«Нова България», 5.V.1876 г.).

Много пъти ще ни занимава въпросът — какви моменти от българския национален характер въплъщават Левски и Ботев, в какво е същността на техните личности? Съвсем е ясно, че тези личности непрекъснато се докосват и в много случаи се сливат — и все пак ако у Ботев има нещо от бунта на поп Богомил и в търсенията му нещо шилеровско и фаустовско, у Левски трепти устремът на Ивайло, безстрашието на народните хайдути, демократизмът и нравствената сила на българския народ, неговата вековна политическа мъдрост, надвила на най-тежките исторически изпитания.

Ботев и Левски не са самотни фигури в нашето национално-освободително движение през 60-те и 70-те години; до тях се изправят Раковски и Каравелов, П. Хитов и Г. Бенковски и още толкова много герои на революцията. И това е напълно естествено — те са рожба на едно развитие и израстват в определена обществена среда. Но безспорно в техните личности има нещо изключително — и тази изключителност ги сродява въпреки различията в темпераментите и предразположенията им, в образованието и в интересите им, в склонностите и дарбите. Сближава ги животът им,

сродява ги смъртта. Геният на пряката политическа борба и на революционната практика и геният на революционната мисъл и на поезията се срещат в историческото съзнание на своя народ като негови най-велики синове при залеза на робството.

В историята на нашето възраждане няма други фигури, у които така ярко да са се въплътили най-хубавите черти на българския национален характер. Но и това е недостатъчно да се каже за Ботев и Левски. Тяхното истинско величие може да бъде оценено, ако ги видим на фона на XIX в. до революционери, поети и мислители като Гарибалди и Мацини, Мицкевич и Петьофи, Херцен и Чернишевски. Това е вече една друга среща — среща на нашия народ с борещото се за свобода и напредък човечество. В тази среща Ботев и Левски са отново един до друг.

1973

ХРИСТО БОТЕВ—СВЕТОВЕН ПОЕТ

Неотдавна[1] големият полски литературен седмичник «Одродзенье» («Възраждане») помести впечатленията на полския писател Леон Кручковски от Гьотевите тържества във Ваймар. Бележит романист и драматург, председател на Съюза на полските писатели, деен антифашист и комунист, прекарал близо шест години в германски пленнически лагер, Леон Кручковски, който по-миналата година посети и нашата страна, е произнесъл на тържественото събрание във Ваймар в чест на Гьоте блестяща реч, един пасаж от която ние българите не можем да не прочетем с дълбоко вълнение. Именно това е признанието, което е отдадено наред с Гьоте на нашия велик революционер и поет Христо Ботев, и то пред един международен форум, където са били събрани световно известни писатели и учени и видни представители на целия прогресивен свят. Още в началото на речта си Кручковски заяви:

«Като на великолепен митинг тук днес се събират народите с имената на своите велики поети в тая необикновено юбилейна година: с имената на Гьоте и Пушкин, Мицкевич и Шопен, Петьофи и Христо Ботев. Дълги години тия имена по-често блестяха върху паметниците и по позлатените гърбове на книгите, отколкото означаваха нещо във всекидневния живот. Трябваше да дойдат големите народни победи, мощният полет на новите исторически сили, започнат преди тридесет години под знамето на Ленин, за да стане тяхното дело

[1] Статията е обнародвана през януари 1950 г.

призив на живота, да дойде до сърцата и умовете на милионните маси.»

Тия думи, които поставят Ботева до най-великите представители на световната поезия — Пушкин и Гьоте, Мицкевич и Петьофи, — са още едно блестящо международно признание на гениалното дело на великия наш поет и революционер. Неговата юбилейна година — 1949 — донесе многобройни подобни признания в близки и далечни страни и преди всичко в Съветския съюз, където стогодишнината от рождението на Христо Ботев беше отпразнувана особено тържествено, където излязоха в ново издание неговите стихотворения и фейлетони, където му бяха посветени редица ценни изследвания и статии. Годината 1949 бе година, триумфална за Ботев и за българската култура — неговото име прозвуча във всички столици на демократичните народи: Москва и Варшава, Прага и Букурещ, Будапеща и Тирана; нещо повече — то достигна до още много други градове и културни средища, където също бяха уредени Ботеви честувания. Ботевата годишнина бе отпразнувана и от прогресивната интелигенция в редица западноевропейски страни като Франция, Белгия и т. н.

За първи път един български писател развълнува сърцата на хиляди хора от всички европейски страни, надхвърли по такъв блестящ начин границите на своята родина, получи международно признание и стана световен поет. В това отношение само още едно име може да се сравни с него — името на Георги Димитров, който в дните на Лайпцигския процес дълбоко развълнува сърцата на всички честни и прогресивни хора в света: като един от най-изтъкнатите водачи на международното работничество си спечели обичта на работническата класа във всички страни и континенти, а в траурните юлски дни през 1949 г. обедини в дълбока скръб цялото прогресивно човечество. Ботев и Димитров — ето две имена, които са легитимацията на нашия народ в света.

Трябва да се радваме, че именно делото на Ботев прониква така далече зад границите на нашата родина, че става достояние на цялото културно човечество. Защото това дело отразява в себе си най-добрите бор-

чески и революционни традиции на нашия народ, свързано е с великата епоха на революционно-освободителната борба срещу турското иго, вдъхновява се от най-напредничавите идеи на своето време.

Ние, българите, които от деца сме закърмени с поезията на Ботев, които познаваме величието на неговия живот и героизма на неговата смърт, които знаем огромното въздействие на неговите идеи върху широките среди на нашия народ, живеем с делото на Ботев не само като с едно велико звено, което ни свързва с нашето революционно минало, но и като с живо настояще, което — при нова обстановка и при нови исторически задачи — продължава да въздейства върху нашето развитие като неотменна част от самия наш живот. Безсмъртният Георги Димитров определя по следния начин голямата роля, която делото на Ботев продължава да играе и ще играе в нашия живот: «Великият наш национален герой, революционер и поет Христо Ботев е и си остава най-възвишеният пример за българския народ, за неговата младеж, за неговото народно студентство. В днешната борба за демокрация, народна република и национална независимост, за прогрес и възход на нашата нация Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България.»

Ботевата юбилейна година показа, че това знаме ще се развява все по-високо над цялото демократично човечество наред с най-великите имена на световната култура, наред с нейните най-бележити представители. Своята борческа сила, своята вяра във великото социалистическо бъдеще на човечеството, дълбокото вълнение на своята поезия, своята завладяваща революционна мощ, с която е вдъхновявал и водил най-добрите синове на българския народ в борбата срещу мракобесието и тиранията, срещу реакцията и капиталистическата експлоатация — в борбата за хляб и свобода, — Ботев ще предаде и на всички трудещи се в света, до които вече неговата безсмъртна поезия достига. Ботев прониква в света в решителни години — когато си дават сражение две системи — капитализмът и социализмът, когато народите се надигат единни да защитят мира и бъдещето на човечеството. Несъмнено неговата поезия,

неговата революционна мощ, неговият светъл ум ще влеят нови сили в тая велика борба, ще подкрепят смелите борци — така както подкрепяха борбата на българската работническа класа в най-тежките години. Това е дълбокото прогресивно международно значение на проникването на Ботевото дело в света. Ето това е новото, което трябва да изтъкнем, когато днес си спомняме за годишнината на неговото рождение. Тая годишнина е за нас не едно обикновено връщане към един от най-бележитите дейци на нашата национална култура, към един от най-великите представители на нашето революционно минало. Тая годишнина е част от нашата борба за светлия бъден ден на народа, част от нашата борба за мир, част от нашата дружба с всички демократични страни и народи.

1950

ХРИСТО БОТЕВ И ПОЛША

Това е голяма и важна тема, която заслужава сериозно да бъде проучена. Не може да се каже, че тя е останала досега без внимание в литературата върху Христо Ботев. Още Захари Стоянов, първият биограф на Ботев, я засегна.[1] По-късно ѝ бяха посветени изследвания.[2] Обаче техният основен недостатък е, че се основават главно на български извори, на материали от българските архиви и на указания от Ботевите съчинения. Не са проучени полските и съветските архиви, поради което данните за поляците, свързани с българския поет и революционер, са оскъдни.

Касае се за твърде сложни отношения: за връзките на Ботев с отделни поляци; за влиянието, което му оказва полското национално-освободително и революционно движение; за съвместната му дейност с полски политически дейци; за мястото на Полша в негова

---

[1] З. Стоянов, Христо Ботьов (Опит за биография). Русе, 1888, стр. 51—53.

[2] Д. Косев, Влиянието на полското въстание от 1863 г. върху Хр. Ботев, сп. «Учител», II, 1937, кн. III, стр. 208—213; Т. Силяновска, Нови данни върху творчеството на Х. Дембицки, художествения сътрудник на Хр. Ботев, Известия на Бълг. историческо дружество, кн. XXII—XXIV, 1948—1949, стр. 81—144; Т. Силяновска, Карикатурите на Хенрик Дембицки в «Тъпан» и «Будилник», [в:] Сборник Хр. Ботев, София, 1949, стр. 322—369; Х. Батовски, Милковски и Ботев, сп. «Славяни», VII, 1951, кн. 2, стр. 26—27; Н. Трайков, Хр. Ботев и поляците, сп. «Славяни», X, 1954, кн. 7, стр. 17—19; H. Batowski, Botew wobec Polski i Polaków, [в:] Ch. Botew, Wybór pism, Wrocław—Kraków, 1960, стр. CXI—CXXII, и др.

публицистика; за отношението му към полската литература и за известни съпоставки от типологично естество между него и Мицкевич. Поради липсата на допълнително издирени литературни факти, твърде трудно е да се прибави нещо ново към досегашните изследвания. Могат да се хвърлят само някои нови осветления върху познатите факти.

Връзките на Ботев с Полша се развиват в политическа атмосфера, която благоприятствува за сближението между българи и поляци. Не става дума само за общата съдба на двата народа: България се намира под турско иго, а Полша е разделена между Германия, Русия и Австро-Унгария. По-важното е да се отбележи, че се създава непосреден контакт между поляци и българи: в границите на турската империя, където има твърде голям брой полски емигранти; в Румъния, където живее голяма българска емиграция, а също и доста силна група полски емигранти (в Букурещ те имат свой клуб); в Русия, където българските ученици, студенти и емигранти имат възможност да се срещнат с поляци в Москва, Петербург, Одеса и другаде. При все че българи и поляци през този период гравитират към две противоположни сили — Русия и Турция, — което създава неизбежни противоречия, те са близки в основната историческа задача, която трябва да решат — освобождението на двата народа от чуждото иго. Само така могат да се обяснят — въпреки противоречивите политически тенденции на борбата — връзките и взаимните симпатии между българските и полските революционери и патриоти. А тези връзки започват твърде рано и засягат делото на обществени дейци като Н. Бозвели, Г. С. Раковски, Др. Цанков, Г. Бенковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. Борбата срещу деспотизма сближава българи и поляци. Привържениците на българската революционна партия споделят и омразата на поляците към руския царизъм. Тук те се опират и на рязко отрицателното отношение на руските революционни демократи към царизма. Но, от друга страна, те напълно осъзнават различията в характера и движещите сили на полското революционно движение. В това отношение особено интересна е бележката на Ботев в програмната статия към първия

брой на в. «Дума»: «Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати, за шляхта, за езуити. Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вехта) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.»

Първият контакт на Ботев с поляците и полските проблеми е от времето на неговото учение в Одеса, където той пристига в 1863 г. и остава до 1866 г. В Одеса има значителна полска колония; нейната численост се увеличава след въстанието от 1863 г. Полската емиграция е толкова нараснала, че руските власти започват да взимат мерки за нейното ограничаване.[1] Още Зах. Стоянов в своя «Опит за биография» съобщава, че в Одеса Ботев е влязъл в контакт с полски емигранти. Той отбелязва два факта: дружбата на Ботев с полски ученици и връзките му с едно полско семейство. За първия случай Зах. Стоянов пише: «Той имал много млади поляци ученици за другари, които, естествено, държели са го в течение за събитията, станали в тяхното отечество. Страшните тия събития, юнашката защита на полската земя от казашките орди, изгарянето на цели села, бесенето жени и моми, звярът Муравев, подобен на когото не може се намери по цял свят, най-после пращането на заточение на всичките млади и интелигентни сили на тоя народ — няма нужда да казваме като какво впечатление са произвели върху Ботева.»[2]

Вторият факт е отбелязан както от Зах. Стоянов, така и от Ботевия съученик Г. Смилов. Всъщност и З. Стоянов се основава на спомени на Ботев съученик — Хр. Павлов. Той пише: «Христо Павлов, съвременник на Ботьова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка в същия град произвела силно влияние на него. Тя била почтена жена и полска патриотка, която изпратила трима синове в полското въстание. От тримата

[1] Вж. М. Димитров, Христо Ботев. Биография, С., 1948, стр. 25.

[2] З. Стоянов, Христо Ботьов, стр. 52.

един паднал в боя с казаците, вторият обесили в едно село, а третият изпратили в Сибир. Най-поразително впечатление извлякъл Ботьов от това обстоятелство, че старата жена, наместо да плаче и скърби за своето богатство, гордеела се, напротив, със своите скъпи жертви.»[1]

Г. Смилов съобщава нови подробности. Ботев се пренася да живее у него през есента на 1865 г., след напускането на одеската гимназия. През това време той е чел усилено съчинения на руските революционни демократи Херцен, Чернишевски и Добролюбов, следял е революционната дейност в Русия и е търсел връзки с руски революционни дейци. Той е познавал добре и българското революционно движение — спомените за пребиваването на Г. С. Раковски тук са били твърде живи у българските младежи в Одеса. С полското семейство Ботев се е запознал чрез свой познат поляк лекар. Смилов разказва: «Когато живееше при мене, Ботев често отиваше някъде и се връщаше късно, като проявяваше с поведението си непонятни за мене странности. През това време той си остави дълга коса и съвършено престана да следи за своята външност. Тогава именно чрез някакъв си доктор поляк той се запозна с някоя си полякиня вдовица, вече почтена жена, която имаше възрастна дъщеря. Подозирам, че това бе някоя от полякините, изпратени в Одеса под надзора на полицията след потушаване на полското въстание в 1863 г. Христо Ботев не обичаше да разказва как прекарва времето си у тях и на моя въпрос: защо не ме запознае с това семейство, отговаряше, че е неудобно да запознава с тях всички българи.» През пролетта на 1866 г. Ботев се преселва да живее в полското семейство. Смилов продължава: «Колкото се отнася за отношенията му с полското семейство, то аз един път някак си започнах да му говоря, като си мислех, че той се увлича по младата полякиня дъщеря, че той трябва да престане с това, защото баща му го е изпратил за друго в Одеса. Но Ботев тогава определено ми заяви, че работата не е такава и съвсем не за това той ходи у семей-

[1] З. Стоянов, Христо Ботьов, стр. 52—53.

ството. И спомням си, че ми каза като че предавал уроци на младата полякиня.»[1]

Това са сведенията, с които разполагаме за този извънредно важен факт в биографията на Ботев. Съвършено очевидно е, че в ученическите си години той попада под силното влияние на полското революционно движение. Преди всичко запознава се непосредно с многобройни подробности за полското въстание от 1863 г. и със съдбата на полския народ. Касае се обаче не само за приятелски връзки с полските емигранти в Одеса, но и за конкретна съвместна революционна дейност, която Ботев пази в тайна. Трябва да се предполага, че връзките на Ботев с полските революционери не прекъсват с неговото напускане на Одеса, а продължават по-късно в Румъния и особено в Букурещ. Трябва да се изтъкне още едно обстоятелство. Дружбата на Ботев с поляците в Одеса и особено настаняването му да живее в полско семейство вероятно са го накарали да се запознае и с полския език, а оттук и отчасти с полската литература. В разговорите, които са се водели в полската среда, Ботев е могъл да чуе неведнъж имената на големите полски писатели от първата половина на XIX в., които и с творбите си, и с пряката си обществена дейност взимат активно участие в полското национално-освободително движение.

За съжаление, сведенията за полските връзки на Ботев в Одеса имат твърде общ характер. Предстои трудна работа за издирване на повече данни за лицата, които Ботев е познавал, и за дейността, която е извършвал. Вероятно времето е унищожило много от извори, от които бихме могли да извлечем нови и по-подробни сведения, но усилията не бива да престават и архивните търсения трябва да бъдат продължени. Те биха могли да осветлят например такъв въпрос — участието на Ботев още в Одеса в пренасянето и разпространението на руски революционни издания от чужбина в Русия като «Колокол» на Херцен и др. Известно е, че полските емигранти в Одеса са се занимавали с подобна дейност.[2]

---

[1] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 11.

[2] Л. Воробьев, Христо Ботев. М., 1963, стр. 38.

По-добре бихме могли да си изясним и революционното израстване на младия Ботев; несъмнено, тъкмо тук, в Одеса, той се подготвя като революционер и вижда своя бъдещ жизнен път в борбата за освобождение на поробеното отечество. Съветският изследовател Л. Воробьов правилно в тоя случай припомня думите на Г. Смилов: «Едно само той постоянно рязко подчертаваше — че българинът не трябва да остава в Русия и за лични изгоди да остава народа си на произвола на съдбата. За себе си лично обаче говореше, че не може да се отдаде на учение, когато народът му се измъчва под ужасно иго. Той се възхищаваше от Раковски, от хайдутите, които повдигаха в страната знамето на въстанието, и като четеше по това време за Наполеона, с увлечение говореше за неговите доблести и военни таланти, с които покоряваше народите.[1] Влиянието на полските приятели на Ботев тук е очевидно.

Първите биографи на Ботев говорят за негова среща с М. Чайковски — Садък паша в Сливен през 1867 г. при завръщането му в България. З. Стоянов разказва, че в Сливен Ботев влязъл в конфликт с войници българи от «казашкия полк» на Садък паша и след това се срещнал с полския генерал, който го убеждавал да влезе в неговия полк, а по-късно изпратил дори двама свои войници в Калофер отново да поканят Ботев да се присъедини към полка. Зах. Стоянов добавя, че в Сливен Ботев и Чайковски разговаряли и по литературни въпроси.[2] Ст. Заимов отива още по-далеч и разказва, че Ботев влязъл в казашкия полк и прекарал 20—25 дни «в качеството си на ординарец при Чайковски в Сливен».[3] Това е един тъмен епизод от биографията на българския революционер; не се подкрепя от никакви конкретни данни, при все че Ст. Заимов заявява: «Ние знаем подробностите на тази нова авантюра, разказана нам лично от Ботева.»[4] Обаче известно е, че Зах. Стоянов и Ст. Заимов често извра-

---

[1] Л. Воробьов, Христо Ботев, стр. 38—39, вж. също Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, стр. 11—12.

[2] З. Стоянов, Христо Ботьов, стр. 66—68.

[3] Ал. Бурмов, цит. съч., стр. 81—83.

[4] Пак там, стр. 83.

щават биографията на Ботев, като вмъкват в нея измислици, и невярно представят личността на великия революционер. Ето защо срещата на Ботев с Чайковски в Сливен се смята малко вероятна, което не значи, че Ботев не е познавал дейността и литературното творчество на полския обществен деец и писател; през 1875 г. той обнародва във в. «Знаме» (г. I, бр. 12—27) повестта на Чайковски «Кърджали» в превод на своя брат Ст. Ботев. Струва ми се, че е правилно заключението на Н. Трайков: «Не е изключено на връщане от Одеса през зимата на 1866—1867 г. Ботев да се е отбил в Сливен и да се е срещнал с някой полски офицер, понеже е владеел полския език и е сбичал полския народ. Изключено е сбаче да е постъпил като доброволец в казакалая — една войскова част за поддържане на турското правителство.»[1]

Много оскъдни са и данните за връзките на Ботев с поляците по време на неговата дейност в Румъния (1867—1876). Както това е добре установено от биографите му, в Румъния Ботев се е занимавал между другото с прехвърляне на руски задгранични издания в Русия като «Полярная звезда», «Колокол», стихотворенията на Огарьов и др. Д. Паничков съобщава, че когато го посетил през 1870 г. в гр. Исмаил, където Ботев е бил учител, видял в библиотеката му — освен руски — и полски книги; той добавя: «Полските не им отбирах.»[2]

Ботев е имал по-близки връзки с поляци в Букурещ. Той е посещавал полския клуб и полската читалня, бил е член на настоятелството на дружеството «Славянска дружина», основано в 1875 г. с политически цели. Ботев дава във в. «Знаме» съобщение за дружеството, от което се вижда, че негов подпредседател е бил полякът Вл. Дунин, инженер и журналист; същият Дунин е подписал и членската карта на Ботев (запазена в Соф. народна библиотека «Кирил и Методий», БИА, II, Д. 1890). В «Славянската дружина» Ботев е имал възможност да се среща с поляци. За съжаление, Вл. Дунин в своите мемоари «Rumunia (Bosfor, Balkan

[1] Н. Трайков, Христо Ботев и поляците, стр. 18.
[2] Ал. Бурмов, цит. съч., стр. 43.

i Dunaj, 1855—1878)», Лвов, 1887, не говори нищо за Ботев[1].

Споменават се имената на няколко поляци, с които Ботев е поддържал връзки в Букурещ. Ст. Заимов в биографията си на В. Левски от 1895 г. говори за Виницки — «личен близък приятел на Любен Каравелов, после и на Христо Ботев от 1870 до 1875 г.» Ботевият приятел З. Арборе-Рали съобщава в спомените си, че Ботев е бил много близък със стария полски емигрант Лучицки: «извънреден добряк — чудак, аскет и философ». Той именно донася вестта за героичната смърт на Ботев на руските и румънските революционери[2]. Ботев е бил тясно свързан и с полския художник Х. Дембицки, който е рисувал карикатурите за в. «Будилник» (1873) и изобщо е бил добре познат на българските емигрантски среди в Румъния като сътрудник на българския печат с карикатури («Тъпан», «Будилник») и като автор на литографии с български теми. В това отношение неговата дейност е добре проучена.[3]

Ботев е имал и други поляци, сътрудници на своите вестници. В бр. 7 на в. «Знаме» от 26.I.1875 г. е поместена дописка от Лвов, в която авторът пише: «Като славянин приемете, моля ви се, поздравленията от един ваш брат поляк и поместете в «Знамето» на вашата човеческа свобода следующите мои няколко реда, с които аз поздравявам южните свои братя славяни.» Дописникът съобщава, че е прекарал в България като офицер в турската армия; познавал се е лично с Ботев, защото отбелязва: «Бъдете уверени, господа, че думите, които ви говорих при прощаването ни в Букурещ, скоро ще да се сбъднат.» Името на този Ботев дописник поляк засега остава неизвестно.

В бр. 16 на «Знаме» от 17.V.1875 г. се появява още една полска дописка. Авторът пише от Диарбекир; той назовава себе си «син на нещастна Полша и изгнаник в Турция»; името му е отбелязано с буквите М-ски. Дописката е изключително интересна и изпъл-

---

[1] Вж. H. Batowski, цит. кн., стр. 133.

[2] Ал. Бурмов, цит. кн., стр. 120.

[3] Вж. изследванията на Т. Силяновска, отбелязани в началото на тази статия.

нена с дълбока симпатия към българските заточеници в Анадола: «Аз съм проливал кръвта си за свобода на Полша и на човечеството и не мога равнодушно да гледам на страданията и на вашия народ. Но, види се, свобода няма да вземе скоро връх над робството, защото и тука аз виждам това същото, което ме е преследвало през всичкия ми живот. И тука аз чувам отгласи на онния човечески стенания, от които съм побягнал; и тука аз срещам свои братя по кръв и по нещастие. Аз говоря за вашите нещастни заточени мъченици, които днес гният в мокрите и в несносните азиатски тъмници и на които охканията ме отнасят мислително в пустите и студените сибирски равнини. Ако тия мъченици и да имат пълно право да се оплакват в много отношения от неспособността на вашата емиграция, то аз мисля, че именно вие трябва да се потрудите да облекчите тяхната участ, а вие трябва да вдигнете глас и да утешите техните ближни. Затова аз — славянин и поляк — се обръщам от името на вашите братя към всичката ваша емиграция и с надежда, че тя няма да ги остави без помощ, описвам техните последни страдания.»

Н. Трайков е склонен да се съмнява в автентичността на тази дописка и да смята, че е съчинена от Ботев, «който ще да е използувал сведенията, получавани от Диарбекир чрез приятеля му Данаил Попов»[1]. Това обаче може да се отнася за втората част на дописката; в първата личи и стилът, и психиката на действителен полски емигрант.

Проф. Х. Батовски отбелязва още едно име на поляк, свързан с Ботев. В тефтерчето на Ботев (в Соф. народна библиотека «Кирил и Методий», II, Д., 1594) се намира визитна картичка на името на Władysław Löwenberg. От правописа на името Владислав трябва да се заключи, че се касае за поляк, познат на Ботев. Батовски предполага, че това познанство е станало през 1875 г. при пътуването на Ботев до Одеса[2].

Тези данни не могат да изчерпят всички връзки на Ботев с поляци в Букурещ и съвсем не дават пълна

[1] Н. Трайков, Христо Ботев и поляците, стр. 19.
[2] H. Batowski, цит. съч., стр. CXXI.

представа за съвместната му дейност с полската революционна емиграция. И тук предстоят нови упорити изследвания.

Най-сетне, когато се говори за биографията на Ботев, привежда се още едно обстоятелство, което би могло да го свърже с поляците. Отнася се до плана за завладяване на чужд параход, с който да бъде преминат Дунавът. Между многобройните предположения, които се правят за произхода на този план, се споменава и опитът на полския революционер З. Милковски да организира по време на полското въстание от 1863 г. един отред, да се прехвърли с него през Дунава и да се запъти за Полша. Въпреки големите трудности, които се срещат, бил завладян един гръцки параход и полският отред бил прехвърлен от Северна Добруджа на румънския бряг, но тук ги постигнала несполука — румънските власти не позволили на полските революционери да продължат пътя си през румънска земя към Русия. Този опит на З. Милковски предизвикал голям шум в Румъния, бил разгласен и в цяла Европа, дори с него се занимава българският печат в Цариград. Следователно вестите за него са могли да стигнат и до Ботев и случаят да бъде използуван при организирането на Ботевата чета и завладяването на парахода «Радецки» в 1876 г.

Пръв направи това предположение Мих. Димитров в своята биография на Ботев от 1924 г. (стр. 68); повтори го и в биографията от 1948 г. (стр. 176—177). Той обаче използуваше руски извори при описанието на похода на З. Милковски. В 1936 г. публикувах статия по същия въпрос (във в. «Литературен глас»), като си послужих със сведенията, които дава самият Милковски в книгата си «В Галиция и на Изток», Познан, 1880 г.[1] За трети път на този въпрос се спря Х. Батовски, използувайки спомените на З. Милковски (Т. Т. Йеж) «От люлката през живота», т. 3, Краков, 1937.[2]

---

[1] Статията по-късно препечатах под заглавие «Планът за превземане на парахода «Радецки» в книгата си «Литературни образи» (1936; II изд. 1938; III изд. 1967).

[2] H. Batowski, цит. съч., стр. CXXI—CXXII, CXLV.

Много интересен е въпросът за мястото, което заема Полша в публицистиката на поета. Запознат добре със съдбата на полския народ, Ботев неведнъж се докосва до нея в своите вестници. Когато говори за Парижката комуна («Смешен плач»), отделя специално място на генерал Ярослав Домбровски (1836—1871), загинал на барикадите, бивш емигрант в България: «Хвърляйте кал и камъни връх гроба на Домбровски, защото не стана слуга на някоя коронясана глава, а поборник на велика идея, на висока цел и с гърди твърди се опря на предателите на Франция и виновниците на толкова злочестини в човещината.» Дълбокото уважение към полските революционери и патриоти е отразено и в дописката от Диарбекир във в. «Знаме». Действително тук полякът дописник говори от първо лице, но все пак Ботев е допуснал във вестника си да се назове «син на нещастна Полша», проливал кръвта си за свободата на Полша и на човечеството и тъкмо той, полякът, да изрази искрено, вълнуващо съчувствие към страданията на българските заточеници. Полските патриоти са представени като интернационалисти, които разбират нещастията на другите народи и са готови да се борят за свободата на човечеството; в лицето на българските революционери те виждат свои братя.

Много интересна е дописката от Лвов. Не случайно тя носи заглавие «Viribus unitis» (С обединени сили). Авторът заявява: «С общи сили ние скоро ще да дочакаме деня на всеобщата славянска свобода и вашият добър народ, когото аз познавам от десет години насам, като имах щастие или нещастие да служа като офицерин в редовете на неговите неприятели, и когото аз обичам за неговото твърдо юначество и за неговия постоянен характер, скоро ще да излезе из тинята на най-варварското в света робство и скоро ще да влезе в реда на свободните и надеждните славянски семейства.» Дописникът изразява горещата си симпатия към българския народ, подтиква българската емиграция в Румъния към по-голяма активност и изказва вярата си в нейните сили — и сред нея има хора, които са готови да презрат материалните блага и да умрат за отечеството си. Особено интересен момент е, в който се изразява славянската революционна солидарност: «О,

боже мой, кога ли ще да дойде време да видя и аз още веднъж Балкана и там да запеем славянския революционен псалм!» Мислите, които се изказват по-нататък за необходимост от обединяване на усилията на всички славяни и преди всичко на руси и поляци, говорят за интересни политически тенденции; Ботев намира за уместно да им даде място в своя вестник.

Ботев се отнася с голямо съчувствие към съдбата на Полша; нарича я «нещастна Полша», «болна Полша». Той добре познава положението ѝ в границите на царска Русия и затова, когато говори за славянска конфедерация във връзка с появяването на сръбско-българския вестник «Югославия» («Дума», I, стр. 4, от 7. VII.1871 г.), изрично предупреждава, че тая конфедерация трябва да бъде основана на принципа на свободното развитие на народите, а не на поглъщането на «цели народности, отделени една от друга с история, литература, нрави, обичаи. . . » За пример на подобно поглъщане той посочва участта на полския народ: «С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приима почти цяло столетие болната Полша.» Повдигайки тоя въпрос отново във в. «Знаме» (бр. 13 от 4.IV.1875 г.), Ботев припомня примера с подялбата на «нещастната Полша».

Съдбата на полския народ занимава българския революционер и в други негови статии; тя е постоянен елемент в разсъжденията му върху положението на европейските народи и неведнъж заема място при обсъждане на програмата и пътищата на освободителната борба на българския народ. Възгледите на Ботев в това отношение заслужават специално изследване. Тук искам само да подчертая дълбокия интерес, който Ботев проявява към Полша, и връзките му с полското революционно движение.

Още един въпрос стои пред нас за разрешение: отношението на Ботев към полската литература. Като изхождаме от общуването му с полски среди, предварително можем да предположим, че той е имал известни познания за нея. За съжаление, преките посочвания са крайно ограничени. Най-интересното е споменаването на полския писател Нарушевич в статията за

празника на Кирил и Методий (в. «Знаме», бр. 15 от 9.V.1875 г.). Като изтъква, че в много случаи празнуването на тоя ден сред емиграцията в Румъния се превръща само в тържество на пиянство и на викове за свобода, които са само празно обещание, Ботев пише: «Тъй е изминала нашата емиграция своя десетгодишен живот във Влашко; тъй ние от година на година на всеки 11 май освобождаваме своето нещастно отечество. Гладните и голите седят на бреговете на Дунава и оплакват България, а ситите и затлъстелите ни учат, че по-напред човек трябва да бъде полезен на себе си, пък тогава вече на своето отечество. О, патриоти, патриоти! О, хамелеони, хамелеони! Де е българският Нарушевич, за да падне пред вас на колене и да извика: «Волы, ослы и всякий скотъ, хвалите господа!» Очевидно е, че Ботев е познавал на полски или в руски превод смелите сатири на полския историк и писател Адам Нарушевич от XVIII в., отправени към шляхтата, за да ги използува за разобличаване на българската емиграция.

Съвършено неразработен е въпросът за възможно въздействие на полската литература върху творчеството на Ботев. Проф. Х. Батовски предполага евентуално влияние на третата част на «Задушница» (Dziady) върху стихотворението «До моето първо либе» — той го нарича своеобразно Ботево «Gustavus obiit — natus est Conradus», макар че сам забелязва: «Няма никакви данни, които могат да потвърдят това», т. е. че Ботев е познавал «Задушница»[1]. Струва ми се, че влиянието на Мицкевич е малко вероятно. Ботевото стихотворение се е породило в твърде конкретна национална и идейно-психологическа атмосфера, та е доста трудно да се търсят такива далечни литературни реминисценции. Подобно евентуално влияние на «Задушница» (III и IV част) Х. Батовски допуска и при «Ней»; и то изглежда малко вероятно.[2]

Ако става дума за полски литературни влияния, заслужава да се потърсят евентуални връзки между «Символ — верую на българската комуна» и «Моята

[1] Н. Batowski, цит. съч., стр. XXXII.
[2] Пак там, стр. XXXVI.

молитва», от една страна, и полската емигрантска патриотична и революционна литература, от друга. Още едно предположение би могло да се направи: за връзката на образа на майката в «На прощаване» с впечатленията, които младият Ботев в Одеса е имал от държането на полските майки, загубили синовете си във въстанието от 1863 г. Най-близък пример той е могъл да намери в лицето на старата полякиня, в чието семейство е бил чест гост и в чийто дом известно време е живял. Но и тук може да се говори само за известна асоциация, защото образът на майката в «На прощаване» е изграден върху напълно национална и дори биографична почва и има своите дълбоки традиции в българската литература (Раковски, Чинтулов, Н. Бозвели) и народната песен.

Батовски обръща внимание на близостта между журналистическо-публицистичната дейност на Ботев и Мицкевич.[1] Той отбелязва цяла редица моменти на сходство, но също държи сметка и за различията, резултат както на различните исторически обстоятелства в съдбата на двата народа, така и на различията в епохите — Ботев живее и твори четвърт век по-късно. Очевидно е, че тук не може да става дума за влияния, а по-скоро за сходство от типологично естество. Обаче този въпрос не може да бъде решаван прибързано, а само след подробно изследване на материала, както и проф. Батовски справедливо изтъква. Близостта между Ботев и Мицкевич у нас бе посочвана няколко пъти от В. Коларов.[2] Въпреки всички различия все пак аналогията е извънредно интересна. Ясно е, че се касае за особен тип обществени дейци и писатели, където жизнено и художествено дело се сливат, съществува дълбока връзка между личност и народ, мирогледът се ориентира към най-прогресивните тенденции на епохата, поетическото творчество се изгражда върху дълбоко вникване в народната съдба, художникът се ражда върху основата на националните литературни традиции и дълбоките корени на народната поезия, без да се из-

[1] Н. Batowski, цит. съч., стр. XCVIII, CIX—CX.
[2] Вж. В. Коларов, За изкуството, науката и културата, С., 1953, стр. 100.

ключва всестранното усвояване на литературните постижения на другите народи; езикът черпи от народното богатство; и още една особеност — поезията и публицистиката се развиват без всякакво вътрешно творческо противоречие. Израснали като особен тип писатели и народни водачи, велики художници и целеустремени поети и революционери, Христо Ботев и Адам Мицкевич хвърлят един своеобразен мост между българския и полския народ.

1972

ВЕЛИЧИЕТО НА ПОЕТА

Сто години ни отделят от появата на първото печатано стихотворение на Христо Ботев — «Майце си», — излязло в 1867 г. Сто години не е малък срок, за да продължава да живее една художествена творба в съзнанието на поколенията. На пръв поглед като че тия сто години нямат значение за Ботевата поезия — тя и днес е жива, въздействува могъщо, пленява със своята художествена сила. Това е вярно — и все пак времето е сложило своята патина върху нея — не в нейна вреда, а да ѝ придаде една историческа прелест, една старинност, която ни кара да чувствуваме още по-дълбоко пламенния ѝ колорит и която увеличава националното ѝ значение.

Когато преди войната големият полски литературен критик Тадеуш Бой-Желенски прочита в Париж лекция, в която разкрива колко силно го е очаровала френската литература, при него се приближава стар французин и му изказва своята завист, че полският писател е имал възможност да се запозне с най-хубавите творби на френското поетическо изкуство в зрелите си години — без посредството на училището, което често ги шаблонизира, без досадата на безконечните домашни и класни упражнения.

Действително, големите национални поети имат тая съдба — да бъдат прославяни и уважавани горещо и същевременно творчеството им да се превърне в нещо всекидневно в нашия живот, нещо, към което привикваме, което престава да буди изненада, престава да бъде празник, а понякога престава дори да бъде забелязвано.

Не бих казал, че с Ботев е напълно така. И все пак съществува ли при Ботев моментът на откриването на един голям поет — откриване, което дълбоко вълнува, което често пъти разтърсва? С неговата поезия заживяваме в детски години, с нея израстваме на училищния чин. За всеки от нас е мъчно да си спомни кога за първи път е прочел Ботево стихотворение, кога за първи път е чул Ботева песен. Сякаш Ботев е бил с нас винаги — както майчината усмивка; сякаш винаги е звучал в нашето съзнание — както гласът на птиците, както стонът на вятъра. Той е станал част от самите нас — и това е хубаво. Но ние толкова сме свикнали с него, че много често преставаме да чувствуваме непосредно идейната сила и поетическата красота на неговото творчество. Наистина, за поезията му говорим винаги в превъзходна степен, но колкото и странно да е, в много отношения Ботев остава непознат поет. Не сме свикнали да дешифрираме суперлативите, да ги превеждаме на езика на простото, непосредното, живото общуване с едно голямо изкуство, да ги превръщаме в ясно и точно осъзнаване на величието на Ботевата поезия.

Ботев заслужава и изисква да го препрочитаме отново, да го откриваме постепенно — във времето и през историческия отпечатък на годините. Някои от неговите стихотворения са като старинни гравюри. Това не значи, че в тях образите са избледнели, нито че са загубили способност да говорят на нашето време. Това не е друг свят, а само ново измерение, нов релеф, в който движенията придобиват затрогваща емоционалност и епичност едновременно. Ето — задал се е тъмен облак откъм гората, от Балкана. На фона на мрачната природна картина — всеки миг ще ревне страшна буря, някъде грачи гарван, след ралото върви старец. Потънал в дълбока мъка, той плаче над дългите черни бразди — «пот от чело, град от очи». Кой е тоя старец, какви са тия сълзи? Ние се вглеждаме в плътните черти на гравюрата: някога той е бил бодър и уверен в себе си, орал е с песен или е седял сред юнаци в гората, «като баща със брадата». А сега неговият тъжен разказ ни отвежда към селото: на мегдана стърчат набити главите на неговите момци. Той вижда децата и май-

ките, които вдигат ръце към тия глави, вижда тяхната бъдеща съдба — «ще се мъчат голи, боси и пребити». В отчаянието си старецът не съзира никакъв друг изход за себе си освен смъртта.

Още от това първо докосване до поезията на Ботев повява вятърът на историята, разтърсва ни трагичната съдба на нашия народ през вековете. И тоя образ на народа, който тежко страда, няма да ни напусне до последната страница и до последния стих. В «Елегия» картината на народните страдания е особено силна:

Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода.
Намръщен само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове,
в сюртуци, в реси и слепци с очи.
Сочи народът и пот от чело
кървав се лее над камък гробен.
Кръстът е забит във живо тело,
ръжда разяда глозгани кости,
смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости!

Разгърнете нови страници: чува се плачът на сираци, брат брата продава, гинат сили и младост, плаче сирота вдовица, теглят без дом дечица, всичко е обляно в сълзи («До моето първо либе»). Турчин беснее над бащино огнище («На прощаване»). Подъл чорбаджия, за злато търговец жаден и поп с божа литургия грабят народа гладен, а тиранинът върлува, коли, беси, бие, псува («В механата»). В полето жътварки пеят тъжни песни («Хаджи Димитър»). Турци са убили бащата, а братята са изгнили отровени в тъмница («Странник»).

Първото силно впечатление от поезията на Ботев е тъкмо тая страшна картина на народните страдания. В нея са въплътени воплите на цялата народна поезия; прозвучават стоновете на стотиците народни песни, в които се е изляла мъката на народа през страшните години на робството. От поезията на Ботев говори един свят, който се е превърнал вече в трагична национална легенда, но който никога не е преставал да бъде остра и жива действителност. И тоя свят на страдания и тра-

гизъм е съзвучен с «Житието» на Софроний и «Горски пътник» на Раковски, с «Нещастна фамилия» на Друмев и повестите на Каравелов, с «Под игото» на Вазов и «Записките» на Зах. Стоянов. В своите двадесет стихотворения Ботев е нарисувал така сгъстено и силно трагичната съдба на народа, че ние имаме впечатлението да сме чели стотици страници.

Но това е само едната страна на изображението; страданието е неразлъчно съединено с бунта, протеста, борбата, с мъжествения глас на народа. Дори и когато мълчи, той има пълно съзнание за своята съдба, знае своите врагове, крие в себе си страшна сила и ненавист; неговата привидна пасивност не предвещава нищо добро на народните потисници. Ако трябва да дадем някакво кратко определение на поезията на Ботев, това е поезия на борбата. Поетът я вижда във всичките й прояви — така както преданието я донася, така както я наблюдава в своето време, така както я създава самият той с личното си участие в нея, с волята и ума, с кръвта и саможертвата си.

И тук можем да открием борбата за свобода като в стара възрожденска гравюра — «Пристанала». Но тоновете са други — светли и жизнерадостни, напоени с романтиката на хайдушкия живот. «Пристанала» е песен на младостта и красотата на живота. На поляната свири кавал; млада, хубава Стояна търчи с менци за водица. Когато я зърва, нейният любим, хайдутинът Дойчин, изскача да я посрещне весел и засмян и гръмва с пушка от радост, а след него загърмява цялата дружина. Оптимистичният тон на картината се увеличава още повече от чудесния завършек, когато пробудилият се стар баща, виждайки хайдушката дружина и дъщеря си сред нея, се провиква:

Горо, горо, майко мила,
толкоз годин си хранила
мене, горо, юнак стари,
с отбор момци и другари,
храни, горо, таквиз чеда,
дорде слънце в света гледа;
дорде птичка в тебе пее,
тоз байрак да се ветрее!

Недовършената поема «Хайдути» представя монументална фреска, където в широк епически план е разгърната картината на хайдушкото движение. Прекрасният запев, с който започва поемата, е възторжена прослава на борците за свобода на народа:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна, запея
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи,
за Чавдар страшен хайдутин,
за Чавдар вехта войвода,
сина на Петка Страшника!
Да чуят моми и момци
по сборове и по седенки,
юнаци по планините
и мъже в хладни механи
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българска майка юнашка;
какви е момци хранила,
хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!

Тая песен ще бъде чута от Цариград до Сръбско, от Бяло море до Дунав. Поставен в широка общонационална рамка, образът на героя-хайдутин е нарисуван с голямо поетическо майсторство, с прости, но извънредно изразителни думи, взети от богатия език на народа и народната песен.

«На прощаване» е ново завоевание в поезията на Ботев, нова прослава на народноосвободителната борба. Възторженото чувство, с което тая творба е написана, патриотичното въодушевение, с което е изпълнена, разчупват рамките на гравюрата — пред нас израства живо и внушително образът на бунтовника-поет, който тръгва на решителна борба за свободата на народа. Тоя образ се изгражда бързо и динамично, всеки нов момент от композицията го обогатява, все повече ни облъхва и завладява богатството на душевния живот, красотата на жизнения подвиг. Стихотворението е написано в обикнатата от Ботев монологична форма; в

него се използува широко обръщението, което придава непосредност и задушевност, засилва лиризма. Картините на робската неволя се сменят с картини на освободителната борба, която разкрива светли перспективи. Дори и ако падне, героят знае, че умира за правда и за свобода; неговите невръстни братя ще подемат борбата, майката ще им разкаже, че брат им е загинал, защото не е скланял глава пред турци. Поетът следи движението на чувствата с удивително умение; с необикновена пластичност извайва образите. Той възсъздава великолепно атмосферата, в която се ражда национално-освободителната борба; тая атмосфера е нарисувана с ярка конкретност. Голямата идея за безсмъртието на борека, паднал за свободата на народа, се предава като лично преживяна съдба, почувствувана непосредно и искрено, тясно свързана с въпроса за личното щастие. От цялото стихотворение блика светъл борчески оптимизъм.

Още два образа се раждат с необикновена и внушителна сила в поезията на Ботев — образите на Хаджи Димитър и Васил Левски. Но това не са само образи индивидуални — те се превръщат в символи на цялата освободителна борба на народа, носители са на неговото безсмъртие. Поетът е така развълнуван, когато рисува тия два образа, че не може да говори спокойно. Служи си със силни възклицания и с прекъсвания, за да изрази огромната си скръб, бунта и бурята в душата си:

Жътва е сега. . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!

Величието на борбата върви успоредно с нейния трагизъм. Юнакът умира в най-хубавата си младост. Очите тъмнеят, главата се люшка, слънцето спряно, сърдито пече, устата проклинат цялата вселена. Но този, който падне в бой за свобода, той не умира — за него скърби цялата природа и поетите го възпяват в песни. Черното бесило, което виси край София, внушава скръб и болка, намерили изключително силно въплъщение в суровата зимна картина, в зловещия грозен грак на гарвана, във

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

воя на псета и вълци, в горещата молитва на старците, в плача на жените, в писъка на децата. «И студ, и мраз, и плач без надежда навяват на теб скръб на сърцето.» Такава дълбока скръб може да бъде предизвикана само от смъртта на голяма, изключителна личност. Тя изразява трагизма, с който народът преживява смъртта на своя велик син, слял съдбата си със съдбата на горещата се поробена родина.

Силата на стихотворенията «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски» извира от дълбокото вълнение, с което са написани, от възхищението пред героичния подвиг на борците за свобода, от удивителното творческо вдъхновение и неповторимата оригинална форма, в която е осъществен поетическият замисъл. Силното въздействие на тия две творби иде и от това, че те са се превърнали в пророчество за съдбата на автора си — предвещават мъжествената му смърт.

Тръпката на голямата поезия ни докосва при всеки стих на Ботев. Колкото по-внимателно четем, колкото по-грижливо се вслушваме в неговия глас, толкова повнушително заговорват неговите творби. Ние различаваме в тях черти, които преди това не сме виждали; откриваме нови нюанси, образите получават епическа сила, потъваме в цяла мрежа от нежни лирични трептения. Поетическият свят на Ботев зазвучава в цялото си богатство. И се питаме: как се поражда необикновената сила на тая поезия? Отговорът е труден. Могат да се споменат редица важни, съществени моменти — големият талант, сериозното школуване у велики поети, тънкото проникване в националните поетически традиции и изобщо всичко онова, което може да се приведе като обяснение за раждането и израстването на един голям поет. Но то няма да бъде достатъчно, ако не се покаже сложният и богат душевен и идеен свят на твореца. У Ботев това е мирогледът, широтата на ума, високият обществен идеал. И още нещо — необикновеното благородство на личността, оная вътрешна тревога, която още в най-ранни години го хвърля в борба срещу злото в света. Това е огромната мощ на убеждението и характера, която му позволява да заяви: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със сти-

хиите.» Иначе не бихме могли да си обясним нито дълбочината, с която прониква в народните страдания, нито силата, с която възпява борбата за свобода.

Още в първите си стихотворения Ботев се възправя срещу света, който го заобикаля. Младият поет чувствува като проклятие тежката си участ на скитник, който среща навсякъде «това, що душа мрази». С голямо емоционално напрежение е разкрита вътрешната неудовлетвореност на личността, която търси в живота големия идеал и не може да го намери в средата, в която живее. Високите обществени пориви на поета и липсата на отзвук в действителността — ето основната тема на първите му стихотворения. Вътрешните търсения, мрачните мисли, които го завладяват, когато не намира съчувствие на мечтите и устремите си, размисълът над тежката съдба на народа, проблемът за предназначението на отделната личност, за съотношението между любовта и борбата, за целта на поезията, възмущението срещу обществената несправедливост, мракобесието, лицемерието и подлостта — всичко това придава силен драматизъм на Ботевата поезия.

Тоя драматизъм се разкрива с дълбока вътрешна мощ в «Майце си» и «Елегия», «В механата» и «До моето първо либе», «Моята молитва» и «Борба». Погледнати исторически, в епохата, когато са били създадени, тия стихотворения представят ново и необикновено явление в тогавашната българска поезия — в нея за първи път се поставят за разрешение такива големи, сложни и съдбоносни въпроси, за първи път тя се издига до такъв висок порив на мисълта и до такова силно емоционално напрежение. Но не е необходимо непременно да оценяваме поезията на Ботев само с оглед на една изминала епоха. Нека да вникнем в нея с очите на днешни хора, с погледа на нашата съвременна епоха, в която се извършва най-великият прелом в историята на човечеството. Лирическият герой на Ботевата поезия ни поразява с вътрешната тревога, която носи със себе си, със страстния си устрем напред, с необикновеното благородство на личността, която се бори с всичко гнило, ретроградно, лицемерно, подло, с еснафското благодушие, с обществената апатия. Ние се срещаме с една личност, решена още от най-ранни години да изгори в най-бла-

городни чувства и пориви, поставила си за цел великия идеал на свободата и социалната справедливост. Почти юноша, Ботев заявява:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани,
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Мечти мрачни, мисли бурни са разпънали младата душа. Сърцето страда и бурно се откликва на плача на народа. Поетът плаче «над народен гроб печален», но какво да тачи «в тоя мъртъв свят коварен»?

Ако проследим стъпките на младия Ботев като ученик в Одеса, като учител в Калофер през 1867 г., като беден емигрант в Румъния, ще се убедим, че казаното в поезията е живата истина на неговия живот. Но юношата има сили още тогава да заяви на своя другар в борбата:

Ще делим ний хорски укори,
ще търпим и присмех глупешки,
ще търпим, но няма да охнем
под никакви мъки човешки.

В трудностите на борбата поетът неведнъж се изпълва с възмущение. Понякога му се струва, че пречките са непреодолими, и тогава изрича най-тежките думи срещу лицемерието и фалшивия патриотизъм, срещу колебанията и отстъпленията от революционния устрем. Неговият гняв е безпощаден, стихът му е остър и саркастичен, възмущението му прозвучава с трагична сила. Но той никога не стига до отчаяние, никога не унива. Едно от най-силните му стихотворения — «Борба» — започва с думи, които поразяват с трагичната си мъжественост:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .

На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

Това е вътрешната тревога на човек, който е развълнуван от борбата на всички потиснати и утрудени срещу стария свят. Той е изпълнен с дълбокото убеждение, че окончателната гибел на тоя свят е неизбежна. Борбата е възсъздадена като силно лично преживяване. Оттук и тревожните мисли, с които започва стихотворението — те намират израз в истински драматичен монолог. Мрачната сдържаност на началните стихове постепенно се превръща в унищожително разобличение, в широка картина на борбата, която води цялото човечество. Идейната дълбочина и мобилизиращата сила на творбата се разкриват не само в революционната перспектива на завършека, в лозунга на парижките комунари «Хляб или свинец!», но и в цялото драматично напрежение: скръб и болка, изобличение и възмущение, мощен протест и борческа устременост, дълбока вяра в неизбежния и решителен край на борбата.

Идейното богатство на Ботевата поезия е изключително голямо. Не само «Борба», но всички негови стихотворения разкриват богатия му мисловен свят, философското му проникване в действителността, идейната оценка, която дава на явленията. За Ботев важат думите на Горки, казани за един от големите европейски писатели на XX век — че той олицетворява «рядкото и щастливо съчетание на таланта на дълбок мислител с таланта на първокласен художник».

Идейността на Ботевата поезия не е предпоставена теза; тя е проникнала в самата художествена тъкан; идейното обобщение произтича от вглъбено виждане на действителността. Как постига това Ботев — това е една от тайните на неговото голямо поетическо майсторство. Разкриването на това майсторство изисква особено разглеждане.

Общуването с поезията на Ботев е общуване с една голяма и благородна личност, с един дълбок и забележителен ум, с един удивителен художник на поетичес-

което слово. В това прекрасно и рядко съчетание се крие величието на поета. Струва ми се, че да стигнем до него, да го почувствуваме пълно, най-прекият път е да тръгнем от човека — с неговите тревожни мисли и с неговите благородни мечти. В съзнанието на нашия народ Ботев е един велик символ, недостигнато въплъщение на най-хубавите черти и дарби на българския народ. Но нека никога не забравяме пътя, който той е изминал до тоя висок пиедестал. Това е пътят на неспокойната, търсеща личност, на тревогата за съдбата на човека, на дълбоката ненавист и на пламенната любов. Те са отразени непосредно и живо в неговата поезия и в това се състои може би нейното истинско обаяние и нейната неувяхваща младост.

1967

СВОБОДА И СМЪРТ ЮНАШКА

Трудно е да определим с една формула същността на поезията на Христо Ботев — голямата поезия, дори когато е малобройна по количество, мъчно се включва в тесните рамки на една формула. И все пак, ако трябва да потърсим основния проблем в Ботевото поетическо творчество, той е — свободата, борбата за свобода и смъртта. Разбира се, не става дума за някаква абстрактна смърт, за смъртта изобщо, а за смърт в борбата за свобода — там, където буря кърши клонове, а сабя ги свива на венец.

Темата за свободата не за първи път се явява в нашата възрожденска поезия — срещаме я в стихотворенията и поемите на Раковски и Чинтулов, Каравелов и младия Вазов (почти връстник на Ботев). Не може да бъде и иначе — защото да бъдеш поет през епохата на Възраждането и да не възпяваш свободата, това означава, че си се откъснал напълно от живота на народа, от неговите стремежи и идеали. Когато се създава в средата на XIX в. нашата революционна идеология, думата свобода влиза трайно в българската литература, в българската публицистика, в нашето всекидневие. В края на краищата въпросът не е колко често тя се употребява в лексиката (за свободата може да се говори и с езоповски език), но доколко понятието за свободата прониква дълбоко в общественото съзнание и се влива в кръвта на художественото творчество.

Раковски е първият велик вестител на свободата в нашата литература — той говори за нея открито и смело, въвежда я широко във всички свои творби — поетиче-

ски, научни, публицистични, от стиховете до писмата си. Затова справедливо Каравелов в своята «Песен за Раковски» поставя свободата като основна цел в живота на бележития революционер; всяка строфа на стихотворението завършва с думите: «Свобода, свобода». Тези думи не напускат Раковски от детството до смъртта. Болен, когато вижда, че вече силите му упадат, той има само едно желание:

Дойди при мен пред смъртта ми,
па ми кажи само
една дума, сладка дума
да занеса тамо:
свобода, свобода!

Ботев е дълбоко сроден по дух и темперамент с Раковски. И колкото това да звучи парадоксално на пръв поглед, той му е близък по поетическо мислене. Вътрешната родственост на двамата творци на българското поетическо слово изисква специално разглеждане. Тук само ще отбележа, че не случайно Ботев изхожда от редица поетически образи на Раковски, които обаче с огромния си талант на художник той превръща в удивително по своята сила и красота изкуство. Най-типичният пример е «На прощаване» — необикновено ярка творба, която несъмнено има изходната си точка в стихотворението на Раковски «Оглъчие от България едного разпаленого родолюбца българина».

След Раковски Ботев поема думата свобода — свободата като същност, идея и велика цел, за да я направи основно съдържание на своята поезия, както тя е съдържание на собствения му живот. Почти символично е това историческо съвпадение: в годината, в която Раковски умира — 1867, — Ботев обнародва първото си стихотворение. Онова, което у Раковски е далечен и бледен художествен замисъл, у Ботев се осъществява в блестящи и неповторими поетически творби. Тук, разбира се, не се касае за някаква зависимост на Ботев, а за продължение на една традиция, на която Ботевото творчество представя най-високото развитие.

Удивителен е устремът на младия поет към свободата, неговата жажда да я докосне, осъществи и въз-

пее. Свободата изпълва цялата му поезия. Дори когато не е назована (както в «Майце си»), копнежът по нея се чувствува в общата атмосфера на творбата. Но това са редки случаи, защото Ботев говори за свободата открито, и може би няма друга дума, която така често да се среща в неговата поезия. Но когато и думата не е изречена, свободата присъствува — и то не като подтекст, а като основно съдържание, защото я предизвиква нейният антипод — робският гнет, робската неволя.

Думата свобода не е употребена в две от най-силните Ботеви стихотворения — «До моето първо либе» и «Борба», — но нима тук може да има съмнение, че се касае за великата борба за освобождение на българския народ и на цялото човечество? Поетът копнее не за сладкия глас на любимата, а за тъжния стон на народа и за суровия вик на борбата — «Там, де е все в кърви обляно». А последните два стиха на «До моето първо либе»: «Пък тогаз и сам ще запея — що любя и за що милея», нима направо не се отнасят за свободата? Още по-голяма е устремната сила на «Борба» — тоя трагичен и същевременно героичен химн на вековната и гигантска борба, която човечеството води за своята свобода и за своето бъдеще «в това царство, кърваво грешно, царство на подлост, разврат и сълзи, царство на скърби, зло безконечно». Свободата не е назована в «Пристанала» и «Зададе се облак тъмен», дори в «Обесване на Васил Левски», но нима тя не се чувствува във всеки стих и във всяка строфа, във всяко възклицание и във всеки образ?

Темата за свободата пронизва цялата поезия на Ботев (да не говорим за неговата публицистика, където тя е главният проблем). Струва ми се, че е малко да се каже, че това иде от Ботевата идеология, от неговите обществени позиции, от революционната му програма. Свободата в поезията на Ботев е нещо повече от една идея. Тя е най-напред един непосреден жизнен опит. Жаждата за свобода се е родила още в съзнанието на юношата, под впечатлението на робския гнет и народните страдания. Тя е дошла от многобройните народни песни за робските теглила и неволи. Подхранвана е от легендите за хайдутите и от близкия пример на революционната борба. Сякаш в поезията на Ботев се е съ-

брал вековният копнеж на народа за свобода. Като изключително чувствителна антена поетът приема гласовете, които идат от столетията, от далечното и близко време, за да ги превърне в дълбоко вълнуваща, могъща поезия, в стон и призив за борба едновременно, в нравствен закон и съвест.

Не бих могъл да си обясня само с теоретическите схващания, усвоени от революционно-демократическата руска естетика, факта, че Ботев съзнателно посвещава цялата си поезия на борбата за свобода — свобода политическа и социална, свобода на човешката личност. Той наистина заявява, че науката, литературата, поезията и журналистиката «би трябвало да вземат характера на политическа пропаганда», да се подчинят на нуждите на революцията, но това за него е колкото теоретически проблем, толкова и жизнен опит, нещо повече — лична вътрешна необходимост. Той съзнава, че е настъпил върховният момент в освободителното движение — и няма друг път за писателя и твореца, освен пътя на борбата и революцията.

В това съзнателно посвещение на поезията още повече проличава величието на Ботевата личност. За богатството на тази личност и за многостранната надареност на поета имаме достатъчно доказателства в неговата биография, литературна култура, философски и научни интереси, широка политическа ориентираност, журналистика и публицистика и т. н. Едва ли може да се касае за особеност на поетическия талант, насочен само към големите обществени проблеми на епохата. Касае се за изпълнение на нравствен дълг, за съзнателно насочване на творческата воля. Тук две неща трябва да бъдат съвършено ясни: че не може да става дума нито за насилие над таланта, нито за ограничаване на поетическия кръгозор. Защото цялата поезия на Ботев — такава, каквато я познаваме — е един вътрешен порив, непосреден и силен, увличащ и вълнуващ. Само така може да се роди поезия, лишена от всякаква декларативност и същевременно със силно идейно и обществено въздействие, поезия на големите идеи, но и на големите чувства. А що се касае за поетическия кръгозор, тук от решително значение е не широтата на тематиката (тя е често явление у поетите), а вътрешната

емоционална и идейна съсредоточеност, дълбочината на поетическото изживяване, богатството на психологическата и драматичната гама. Тъкмо в това е най-голямата творческа сила на Ботевата поезия. Това не значи, че това е единственият възможен тип революционен поет. И миналото, и настоящето на световната поезия познават твърде разнообразни поети в това отношение. Съпоставката между тях не бива да води до надценяване или подценяване на едни за сметка на други.

Ботев е блестящ революционен поет, вътрешно единен и монолитен, с огромна творческа и въздействена сила. Да го наречем поет аскет ще бъде неправилно, защото той притежава богата импулсивна природа. По-скоро бих го нарекъл поет на нравствения императив, поставил си задача да служи на един велик идеал. Величието на неговата личност проличава и в готовността да приеме и най-тежките последици на тая служба, дори и смъртта. И тук се разкрива една друга основна тема в поезията на Ботев — темата на смъртта.

Удивително е колко често в нея се появява смъртта. Но смъртта за Ботев не е философски и метафизически проблем, проблем сам за себе си. Смъртта е неделима от идеята за свободата, от борбата за свобода. Без да бъде желана, защото никоя смърт не е желана самоцелно, тя е свързана с подвига в освободителната борба и е нещо естествено и неизбежно в нея. Ботев я приема като върховно изпълнение на дълга. Ето защо идеята за смъртта в неговата поезия не е свързана с нравствени терзания, с вътрешно раздвоение, с предчувствия и ужас и страх. Напротив, това е юнашка смърт, смърт която води към безсмъртие. Само веднъж поетът е обхванат от мрачни мисли за смъртта — когато тя дохожда като безсмислено взаимно самоизтребление («Зададе се облак тъмен»).

Смъртта се явява още в първите стихотворения на Ботев: в «Майце си» като израз на отчаяние от заобикалящата го действителност и същевременно на протест, в «Делба» като благороден дълг, който трябва да бъде изпълнен. Поетът изтъква този момент още по-силно в «Моята молитва»:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Съвсем не е привлекателна за бореца перспективата — буйното му сърце да изстине в чужбина и гласът му да премине тихо като през пустиня. За смъртта в борбата поетът говори без страх и без резигнация. Тая борба е очертана с внушителни образи в «До моето първо либе» — върху фона на народните страдания, като огромна буря, в която природа, освободителна борба и вътрешна човешка драма се сливат в едно. Опиянен в тази борба, поетът вижда смъртта като мила усмивка, а хладния гроб като сладка почивка. Виденията на смъртта в «На прощаване» ни въвежда в атмосферата на победа — победа на борбата за свобода; юнашката смърт се свързва с дълбокото народно признание — че си загинал за правда и свобода. В «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски» героичната смърт е изобразена откъм нови страни и с нови тонове: тук са и природата със света на животните — те съчувствуват на падналия юнак; и самодивите — творения на народната фантазия, които сблекчават лютите му рани; и тъжните песни на жътварките робини; и слънцето, което сърдито пече; и безпомощният плач на майката; и гарванът, който грачи зловещо и грозно; и псетата, и вълците, които вият в полето; и зимата, която пее свойта зла песен; и вихрите, които гонят тръни в полето. Спомнете си последните думи в тази картина: «И студ, и мраз, и плач без надежда. . . » Бихме помислили, че поетът е стигнал до отчаяние. А всъщност над цялата картина се издигат два героични образа; техният подвиг е дълбоко осмислен в незабравимата строфа: «Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира.»

Твърде много сме свикнали със стиховете на Ботев, за да можем винаги да почувствуваме непосредно голямата им художествена сила. Но нека се опитаме да преодолеем навика и да ги прочетем като новосътворени, сякаш ги чуваме за първи път. Това са думи на изключителен поет и художник — те не могат да не ни развълнуват дълбоко. Но тяхната сила се увеличава от

още едно обстоятелство: това са думи на необикновено благородна личност, защото от поезията те преминаха в живота и се превърнаха в дело. В една статия от 1871 г. Ботев пише за подвига на Хаджи Димитър и Стефан Караджа: «Голяма душевна сила трябва да има човек, за да може каза: Ний си достигнахме целта, защото измираме, а вий още не сте, защото сте живи!»

Ботев сякаш е казал тези думи за себе си. Той действително постигна заветната си цел — и то като никой друг от своите съвременници, защото я постигна и в живота, и в смъртта, и като поет, и като борец за свободата на своя народ.

1973

ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ ЗА БОТЕВ

През последните години се направи доста много, за да се осветлят отношенията между П. Р. Славейков и представителите на българската революционна емиграция в Румъния. Пръв се спря на тия отношения проф. М. Димитров в статията си «Отношението на Л. Каравелов и Хр. Ботев към П. Р. Славейков» (сп. «Родина», г. I, 1938, кн. 1, стр. 192—195). Тоя въпрос е засегнат и в обширния коментар на проф. Ал. Бурмов към Ботевите съчинения (т. I, 1948, стр. 358). Подробно изследва връзките на П. Р. Славейков с революционната емиграция в Румъния Д. Косев в своята обстойна монография «П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност, I» (Годишник на Соф. университет, Ист.-фил. фак., т. 43, 1946—1947, стр. 160—183). В тия изследвания са изяснени главно отношенията между Славейков и Каравелов. Връзките му с Хр. Ботев — поради липса на достатъчно данни — и досега остават слабо осветлени. А те заслужават специален интерес, особено с оглед на първите стъпки на Хр. Ботев в областта на поезията.

Известно е, че първото печатано стихотворение на Ботев «Майце си» излиза във вестника на П. Р. Славейков «Гайда», г. III, бр. 19 от 15 април 1867 г., с подпис Х. Петков. И до днес остават неизяснени обстоятелствата, при които това стихотворение попада в ръцете на П. Р. Славейков. Пенчо Славейков твърди, че в Стара Загора по време на Освободителната война заедно с книжата на Славейков изгоряла и една тетрадка Ботеви песни, изпратени на Славейков за преглед

(Съчинения, т. VI, кн. 1, 1922, стр. 217). Кога е била изпратена тая тетрадка? Имаме само едно указание, което не е съвсем сигурно, защото се касае за спомени, писани сравнително късно. Ботевият приятел в Одеса Киро Тулешков съобщава, че поетът изпратил стихотворението «Майце си» на Славейков още през юни 1864г. (вж. посочения коментар на проф. Ал. Бурмов, стр. 303). Тая дата е може би малко ранна, като се има пред вид, че стихотворението е обнародвано едва след три години. Вероятно изпращането на стихотворението е станало по-късно, и то заедно с други от първите поетически опити на Ботев, от които Славейков нищо не обнародва.

Няма нищо чудно в това, че младият Ботев се е обърнал към Славейков и от него получава първото открито литературно насърчение. През 60-те години, покрай Г. С. Раковски, Славейков е най-видната фигура в нашата литература. Той редактира най-разпространените и влиятелни български вестници вътре в страната — «Гайда» и «Македония», — в които застава открито на демократични позиции и защищава интересите на народа. В тия вестници, особено в «Гайда», той разкрива дарбите си като поет и фейлетонист. Като се вземат пред вид и неговите книги, особено популярните му песнопойки и календари (издавани от 1852 г. нататък), лесно ще се обясни широката известност и авторитетът, които Славейков придобива като писател.

Познавал ли го е Ботев лично? Мъчно е да се твърди. На отиване в Одеса (есента 1863 г.) той не е можел да се срещне с него в Цариград, защото Славейков се намирал още в България, а на връщане, в началото на 1867 г., ние не знаем дали Ботев е минал през Цариград. Обаче името на популярния Славейков несъмнено му е било познато твърде рано.

С обнародването на първото Ботево стихотворение в своя вестник «Гайда» Славейков показва, че е оценил таланта на младия поет. За това имаме още едно вероятно доказателство. Една година по-късно (юли 1868 г.) в една редакционна бележка във в. «Македония» Славейков дава израз на своята висока оценка на поетическите дарби на младия Ботев. По повод на получени

в редакцията стихотворения на един млад българин Славейков пише («Македония», г. II, бр. 33 от 13 юли 1868 г.):

«Един млад наш съотечественик, непознат нам, праща за обнародване няколко лирически стихотворения, като ни моли съ[ще]зременно и чака да чуе от нас съжденията ни за произведенията му. За да обнародувами в листът си някое от тези стихотворения, въздържахми се не за друго, но защото по съдържанието си те не съответствуват някак на направлението на вестника и са добри за в по-леки издания, каквито песнопойки и алманаси. Колкото за достойнството на пиесите и за поетическите способности на младийт наш поет, ний ще кажем, че и най-силните таланти имат нужда от едно по-систематическо изучение, а в лишение от него несбходими са много чтение и много работание, за да може да достигне някой до едно възможно усъвършенствование.

Жалко е, че между нашите писатели не виждами не само поетически таланти, но нито таквизи, които с наклонност поне да ся занимават по тъзи част на книжнината ни; едного само познавами от младите наши момък с поетически способности, но и той или не пише вече нищо, или нищо не обнародува и не издава, което е не малко загуба за нашата книжнина» (курсив мой).

Името на Ботев не е посочено изрично, но несъмнено тая висока оценка се отнася за него. От прегледа на обнародваните по това време стихотворения в българския печат се вижда, че няма нито един начеващ талантлив поет, чиито творби да могат да бъдат така високо оценени и когото Славейков би могъл да има пред вид. От друга страна, Славейков е познавал стихотворенията на Ботев и оценявайки неговия талант, е обнародвал една година преди това в «Гайда» «Майце си».

Наистина през цялата 1867 г. Ботев не печата никаква друга творба. Едва на 12 януари 1868 г. излиза стихотворението «Към брата си» във в. «Дунавска зора» (г. I, бр. 14) с подпис: П-в. Четири месеца по-късно—през април 1868 г. — той дава в същия вестник

(бр. 21—22) съобщение, че ще издаде «малък труд» — «Първи поетически опити — проза и стихотворения», сбаче тая книга не излиза. През цялата 1868 г. Ботев нищо друго не сбнародва. Тъкмо това мълчание дава основание на Славейков да отбележи през юли с. г. със съжаление: «Той или не пише вече нищо, или нищо не сбнародува и не издава.» Не е известно дали Славейков е чел сбявлението в «Дунавска зора».

Приведената бележка в «Македония» ни дава право още веднъж да подчертаем, че П. Р. Славейков пръв оценява изключителните поетически спосабности на Ботев. Още при неговите първи литературни стъпки Славейков го отличава между останалите младежи, които правят опити в областта на поезията, изтъква го като единствен надарен поет между тях и посочва каква голяма загуба би представяло за българската литература неговото ранно и преждевременно замълчаване. Няма съмнение, Славейков предвиди блестящото творческо развитие на Ботев и не се излъга в своите надежди — само за няколко години младият Ботев се издигна до висотата на най-голям и недадминат поет — не само за своята епоха, но в историята на цялата българска литература изобщо.

1949

УЧАСТИЕТО НА БОТЕВ ВЪВ ВЕСТНИК «КЪРЛЕЖ»

На мнозина е правило впечатление, че литературното наследство на Хр. Ботев е твърде малко. При неговата богато надарена природа, жив темперамент, непрестанен интерес към идейните движения и обществените борби едничкият том, който запълват съчиненията му, е твърде скромен и почти неестествено беден количествено.[1] Някои смятат, че причина за тая слаба продуктивност е неспокойният и бурен живот на Ботев; поетът твърде малко е имал време и възможност да мисли за книжовна работа. Струва ми се обаче, че трябва да потърсим и друго обяснение: Ботев малко се е грижел за авторството на своите произведения, не се е старал да ги свърже по-здраво с името си, да им осигури по-голяма трайност. И още нещо: някои от изданията, в които е печатал, са безвъзвратно загубени за потомството, защото са излизали вън от България и никой не се е постарал да ги запази. Незаинтересоваността на поколенията непосредно след Освобождението към дейците от Възраждането и революционните движения е пословична. Оставени са да загинат множество ценни документи, малцина са се сетили да съберат спомените на живите съвременници и участници. Днес е почти невъзможно да се намери нещо ново за един деец като Ботев — всичко вече е преровено, преценено, познато. И все пак с една щастлива находка ни изненада през

[1] Статията е писана през 1936 г., когато съчиненията на Ботев бяха излизали само в един том.

1924 г. неуморният изследвач и отличен познавач на Ботевата дейност Михаил Димитров в книгата «Неизвестни произведения на Хр. Ботев». Неговите твърдения, че Ботев е участвувал във в. «Тъпан» и че нему принадлежат цяла редица стихотворения, комедии, хуморески, пословици, гатанки, сънотълкувания и т. н., се посрещнаха от някои с недоверие, от други — с известни колебания. Обаче несъмнено Мих. Димитров е на прав път, що се касае до предположението, че от Ботевото перо са излезли много повече творби, отколкото са стигнали до нас. Ботев е кипял в непрекъсната творческа работа, голяма част от плодовете на която са загубени. Дълг е на изследвачите — поне доколкото е възможно — да издирят всичко създадено от Ботев, неизвестно досега.

Един нов факт, който за пръв път изнасям тук, иде да подкрепи мисълта, че от перото на Ботев са излезли и други произведения освен ония, които досега се включват в неговите събрани съчинения. Именно през 1871 г. Хр. Ботев е участвувал в хумористичния вестник «Кърлеж», издаван в Браила от Добри П. Войников и насочен главно срещу дейността на браилското Книжовно дружество и неговия орган «Периодическо списание». Книжовното дружество бе основано в 1869 г. За негови първи действителни членове бяха избрани Марин Дринов (председател, по-сетне професор в Харковския университет по славяноведение), Васил Друмев и В. Д. Стоянов (деловодител). Те редактират и «Периодическо списание». Основаването на дружеството се посреща с голям интерес сред българската емиграция в Румъния, Русия и другаде. Но неговата дейност предизвиква и известни недоволства, особено що се касае до някои туркофилски прояви на ръководството му и враждебното му отношение към революционните дейци. Между тия, които най-живо реагират — между другото и поради недоволство от твърде строгите критики и високата взискателност на «Периодическо списание», — е на първо място Добри Войников. Той напада остро дейността на дружеството, осмивайки действителните му членове с редица памфлети в хумористичния вестник «Кърлеж», от който вероятно са излезли само два броя. Когато вестникът спира, той продължава напад-

ките си ръкописно. В борбата взима живо участие и Христо Ботев.[1] Това виждаме от едно писмо на В. Д. Стоянов, деловодител на Книжовното дружество, изпратено на 18 септември 1871 г. до Марин Дринов (намерено в някогашния Архивен отдел на Соф. народна библиотека, папка 142). Ето един откъс от него: «Четвъртата книжка[2], и тя се отпечата завчера и подир 5—6 дни ще я приемнем от подвързача. От третята ви изпроводихме с книгите ти заедно преди 15 дни; и от четвъртата ще ви изпроводим, но чак подир събранието. Сега само бързайте с псбр. Бончова да ни изпратите по нещо и за петата книга: ти нещо историческо, а Бончев нещо от критика. Дано и псбр. Каравелов[3] по-скоро ни прати критиката за Бероновата физиология и дано бъде тая му критика тъй превъзходна, както Бончовата за «Читалище», чрез която ще дигнем война нечута срещу Дружеството откъм всички почти известно български писатели.[4] «Но ничево!» Вече в Браила се започе войната на тукашните ни интелигенти, на които в чело, както знаеш, стои statny Vojnikovi i Velki Sgn.[5] Бончовата критика още не са прочели, а само от чуване хулят и раздрънкват Бончова за никакъв по всички кафенета и кръчми: че той Шилеровите «Разбойници»[6] не превел добре и не от оригинал, ами от изпорчени (чрез руската цензура) руски преводи и пр., и пр. и слушай, това го казва г. Войников и пр. Тие господиновци извадиха вече и други памфлети нови — печатни и ръкописни, по-злобни от «Кърлешът». Тие памфлети са отправени срещу Дружеството, но защото Дружеството се олице-

---

[1] Отношението на Хр. Ботев към Книжовното дружество е изяснено изчерпателно и с богата документация от Н. Трайков в студията «Ботев и Българското книжовно дружество», Сборник «Христо Ботев», 1949, стр. 226—321. Той публикува и един хвърчащ лист на Ботев от 1871 г., насочен срещу ръководителите на Книжовното дружество.

[2] От «Периодическо списание».

[3] Петко Каравелов, брат на Любен Каравелов.

[4] Това е знаменитата Бончова критика за сп. «Читалище» и Пърличевия превод на Илиадата («Пер. списание», кн. IV, 1871).

[5] В. Д. Стоянов е чешки възпитаник.

[6] Н. Бончев превел Шилеровите «Разбойници»; преводът излиза като притурка на Пер. сп., кн. I—VI (1870—1872).

творявало в мене, облечени са с форма, както «Кърлешът» — сиреч най-много работата е срещу моята личност. По-нататък може да ти пратя от тия памфлети, за да се посмеете. В тях се закача и Бончов. А сега, което можем, пращаме ви от тях. Тие маскърлъци се пишат от Войникова и от сина на покойний Ботя Петков.[1] В един от ръкописните ми пишат отстрана на хъшовете, че скоро ще ме убият, защото съм развалял всичко, което е народно добро. Така свършват: «революцията не стана в България, но тука в Браила ще стане».

От тия печатни и ръкописни памфлети до нас не е дошло нищо освен един печатан хвърчащ лист, отговор на статия, която Т. Икономов обнародва във в. «Турция» в защита на Книжовното дружество.[2] Не са запазени и броеве от в. «Кърлеж». Ще са писани вероятно след април 1871 г., защото дотогава Ботев е учител в Исмаил. Премества се в Браила и на 10 юни 1871 г. издава първия брой от «Дума на българските емигранти». Макар в писмото на Стоянов да се говори по-конкретно за печатни и ръкописни памфлети, може да се изъади заключение, че Ботев, който е взимал такова дейно участие в създаването на памфлетите, е сътрудничил и във в. «Кърлеж», издаван от същите близки нему среди.

1936

---

[1] Подчертано от мене.

[2] Хвърчащият лист, който публикува Н. Трайков в посочената студия, е отпечатан от Ботев след писмото на Стоянов — на 29 септември 1871 г.

ФЕЙЛЕТОНИТЕ НА КАРАВЕЛОВ И БОТЕВ «ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?»

В своите спомени за Каравелов («Срещите ми с Л. Каравелова») Ив. Вазов говори за огромното въздействие, което са имали през 70-те години на миналия век критическите статии на Каравелов, печатани в неговите вестници «Свобода» и «Независимост» под общо заглавие «Знаеш ли ти кои сме?» Вазов разказва: «Младите поети с туптящи от страх сърца очакваха отзива му за стихотворенията си и щом зърнеха името си в рубриката «Знаеш ли ти кои сме?», изпитваха чувството на човек, чиято глава е овряна в гилотината. . . » «Повечето от тях — бездарни или слаби стихотворци — замлъкваха завинаги под този удар. Защото авторитетът на Каравелов в областта на критиката беше неодолим, неоспоряван. . . » «Не ща да крия — продължава Вазов, — че и аз, който бях печатал вече първите си опити в горните списания («Читалище» и «Периодическо списание», които Каравелов атакува най-силно), с известна тревога разтварях всяка нова книжка от «Знание» и погледвах в ужасното чистилище «Знаеш ли ти кои сме?» Но Каравелов нищо не спомена за мене. По-после се научих от г. Велика Попов (сега живущ в Шумен), че при появлението на «Борът», когато някой си българин попитал Каравелова няма ли да ме «понакастри», той отговорил кратко: «Него трябва да го пазим.»

Тия бележити фейлетони излизат през 1871—1874 г. във вестниците «Свобода» и «Независимост» и, както се вижда от бележките на Вазов, съвременниците са ги приписвали изключително на Каравелов (фейлетоните

са печатани без подпис). Въпреки голямата им важност и богатото им съдържание тия фейлетони дълго време бяха недостъпни на нашия читател, защото не бяха събрани и преиздадени в отделна книга. За подобно издание мисли през 1888 г. още Захари Стоянов, първият издател на Каравеловите съчинения, но той не успява да осъществи намерението си. Тридесет и седем години по-късно, в 1925 г., д-р Ив. Г. Клинчаров съобщи, че подготвя тяхното издание, но и то не беше осъществено. Едва през 1947 г., почти 80 години след появата на тия фейлетони, известният познавач и усърден изследвач на Ботев и Ботевата епоха проф. Александър Бурмов публикува един обемист том, който съдържа всички — 104 на брой — фейлетони, излезли под общото заглавие «Знаеш ли ти кои сме?»

Междувременно се постави и въпросът за авторството на фейлетоните. Несъмнено в по-голямата си част те принадлежат на перото на Л. Каравелов. Но като взе пред вид тясното сътрудничество между Ботев и Каравелов тъкмо през годините 1871—1874 г., проф. Мих. Димитров пръв изказа мисълта, че в рубриката «Знаеш ли ти кои сме?» е участвувал и Ботев. Нещо повече, той се опита да установи, че 14 фейлетона принадлежат на Ботев, а някои фейлетони са писани колективно от Ботев и Каравелов. По тоя повод проф. Ал. Бурмов правилно забелязва в предговора: «Смятам, че има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?» Уверен съм, че бъдещите изследвания върху езика, стила и идейното наследство на Ботев, от една страна, и на Каравелов, от друга, ще ни дадат възможност да се постигне онова крайно разграничение на авторството на двамата велики писатели-революционери, за което мечтаеше Клинчаров, и наред с това да се увеличи установеното от М. Димитров число на Ботевите фейлетони.»

Тук не е мястото да разискваме и разрешаваме въпроса за авторството на фейлетоните. Ще отбележа само, че действително след обстоен и внимателен анализ може да се стигне до твърде ясно разграничение на Ботевите и Каравеловите фейлетони, като се използуват разнообразни доказателства. Първо трябва да се отделят ония

фейлетони, при които Каравеловото авторство е ясно, и при останалите да се търси евентуалното участие на Ботев.

В предговора проф. Ал. Бурмов определя по следния начин голямата историческа и литературна стойност на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?»: «Те отразяват в себе си една богата откъм събития и идеи епоха от живота на българския народ. Наред с това те ни разкриват документално погледа и отношението на двама от най-значителните представители на българското революционно-демократично движение към тогавашната българска действителност. Най-сетне те са един непознат досега, и то твърде значителен дял от литературното наследство на двама големи български писатели, който ще ни помогне да си закръглим погледа върху техния творчески път.»

Към тая характеристика твърде малко може да се добави. Наистина трябва да разгърнете тоя обемист том (над 600 страници), за да се убедите какво богато съдържание има, колко живо и ярко отразява нашата действителност в десетилетието преди Освобождението, да се запознаете с редица неизвестни, но извънредно характерни подробности из идейната и обществено-политическата борба, която Ботев и Каравелов водят срещу фронта на туркофилите и реакционерите, на бездарните и продажни журналисти и писатели. В огромната си част фейлетоните са посветени на журналистиката и литературния живот, но в никакъв случай това не са теоретични разсъждения или литературно-критически статии, откъснати от непосредната действителност. Тъкмо обратното, литературните въпроси и прояви се разглеждат в най-тясна зависимост от нашето общокултурно и обществено-политическо развитие, чрез тях се разкрива ярко и остро огромната и ожесточена националноосвободителна и класова борба, която народът води срещу своите врагове и потисници.

В тия фейлетони, тъй богати по съдържание, са нарисувани образите на журналисти и писатели, чорбаджии и народни изедници, владици и фанариоти, попове, калугери и калугерки, представители на продажната туркофилска интелигенция, жестоки турски властници, тежкото положение на българския народ,

училища, читалища, женски дружества, обществено-политически събития, окаяното положение на българската жена и т. н. Тук жестоко са бичувани предатели и продажници като Иванчо х. Пенчович (подписал присъдата на Левски), Ив. П. Чорапчиев, Хр. Арнаудов, П. Златев и други подобни турски агенти и шпиони, консервативно настроени дейци като М. Д. Балабанов, Н. Михайловски, В. Д. Стоянов и др., бездарни писатели и стихоплети като Оджаков, Шишков, Пишурката, Пискюлиев, Сапуновци и пр., ренегати като Ив. Касабов, банкерите от «Добродетелната дружина» и т. н. Тук Каравелов и Ботев са изразили смело и категорично своето отношение към българската действителност, непримиримостта си към потисничеството, ненавистта си към реакцията и невежеството, своето пълно отрицание на компромисите и колебанията в отношението на турския потиснически режим. Фейлетоните изразяват революционната непримиримост и бойкост на двамата най-видни представители (наред с Левски) на революционната партия през 70-те години.

За да постигнат своята задача, те са разгърнали всички възможности на своето живо и борческо перо — от унищожителния сарказъм до заразяващия хумор. В българската литература има малко страници, които по изразителност, революционна страстност и сила могат да се мерят с фейлетоните от «Знаеш ли ти кои сме?» Някои от тях трябва да бъдат поставени между най-хубавото, което са написали Каравелов и Ботев. Такива са например фейлетоните № 12 (посветен на М. Балабанов), № 16 (за положението на българската жена), № 44 (за Иванчо х. Пенчович) и т. н. Особено сполучливи са пародиите, които Ботев и Каравелов правят на творенията на бездарни стихотворци. Една от най-сполучливите между тях е пародията на стихотворението на Пишурка, посветено на правдата:

Правдо, сладка правдо, господжице!
Ревностно те тража, ей, царице!
А пък нигде по свят тебе нема.
Веч да те тража — ум не зема.
Де и как вече за тебе да питам?
Аз се уморих по теб да се скитам.

На тия злополучни стихове фейлетонът отговаря със следната пародия:

Тояго, тояго, мила господжице,
по света те търся, ех, моя царице!
Но ни една ръка до днес още нема
да ме поизмлати, дано ум да зема.
Навсякъдеази все за тебе питам —
омръзна ми вече небит да се скитам.

Несъмнено за такива случаи пише Вазов в спомените си, че ония, които са зървали името си в рубриката «Знаеш ли ти кои сме?», са изпитвали «чувството на човек, чиято глава е овряна в гилотината. . .»

Тая бележка в спомените на Вазов показва, че идейно-обществените позиции на Ботев и Каравелов са притежавали такава морална мощ, та засегнатите продажни и бездарни наши писатели и журналисти основателно са чувствували страх.

Фейлетоните представят огромен интерес като израз на идеологията на Каравелов и Ботев и особено на техните литературни преценки, разбирния и възгледи. Невъзможно е без тия фейлетони да се изучават както идейните позиции и литературните отношения на Каравелов и Ботев, така и историята на нашата литература и особено нашата литературна критика през 70-те години. Във фейлетоните се откриват забележителни изказвания за ролята на литературата и писателите, науката и просвещението. Ето само няколко от тях: «Трудни и високи науки няма на тоя свят, има само трудни изложения, които не е в състояние да смели нашият малко образован стомах. Науката е проста, следователно и нейното изложение трябва да бъде просто и понятно. Ако тая или оная книга не е написана ясно и понятно, то тя никому няма да принесе полза. . . Науката, както и истината, която тя проповядва, трябва да бъде проста, ясна и очистена от всеки един боклук. Ето какви са нашите идеи за българската литература» (стр. 147—148). Или: «Ако желаеш да учиш другите, то трябва по-напред да се поучиш сам, т. е. да се научиш да мислиш, да се научиш да пишеш и да се научиш да знаеш. По-добре да бъдеш добър хамалин, нежели ло-

шав писател» (стр. 239). Особено е подчертано значението на положителните науки: «Просвещение се нарича сума, която се състои от положителни знания. Колкото един мозък е по-богат с подобни знания, толкова е той и по-просвещен. Трябва да забележиме тука и това, че положителни знания се наричат само ония, които са основани на математическите истини, т. е. които ни разказват, че 2.2=4. Всяка наука, всяко знание, всяка книга, която не отговаря на Питагоровата таблица, не заслужава нашето внимание» (стр. 234—235). Тия мисли са изказани във връзка с конкретни погрешни и реакционни разбирания по въпросите на нашето културно развитие, изразени в цариградските вестници и списания.

Твърде интересни са две изказвания върху космополитизма, които разкриват забележителна далновидност и яснота в идеологическите позиции на Каравелов и Ботев. Така във фейлетона, обнародван в «Независимост» от 19.III.1874 г., се говори за «етрополския космополит», който е отстъпил от народа си, свързвайки се с гръцките мегаломани и шовинисти, защото «българският народ няма ни история, ни царски дворци, ни образовани мъже, ни златни руна, ни фабрики за чирози, ни вселенски патриархни светии, ни миропомазаници — казваш ти, велики космополите, и не срамуваш се даже и от своите нови приятели, които те обичат само за това, защото помагаш на тяхната народност и защото си български измет» (стр. 370). Авторът на фейлетона продължава изобличението си с думите: «Олимпийските богове и богини са ти дали всичко, природата те е възвисила до космополитизма, а мозъкът ти е обръснал мустаките. Всеки от нас знае, че в твоята глава се въртят големи предмети, дълбоки кладенци, едри биволи, позлатени тенджери, мермерни стълби, брилянтови корони и пр., и пр.» (стр. 369). Във фейлетона е ясно посочено, че космополитизмът представя отстъпничество от народа, липса на патриотизъм, чуждопоклонство. За космополитизъм се говори и във фейлетона, поместен в «Независимост» от 16.VI.1873 г. Тук се изтъква, че срещу унищожението на крепостничеството в 1861 г. в Русия «най-много се бяха въоръжили полските панове, които проповядваха космополити-

чески идеи и общоевропейска любов, и онния стари и благочестиви робовладелци, които градяха черкови и манастири и които се сърдеха на правителството, че това правителство не освобождава Йерусалим от агарянците» (стр. 237).

Трябва да се подчертае голямата услуга, която е направил на нашата литература проф. Александър Бурмов със събирането и издаването на тия толкова интересни и ценни фейлетони на Каравелов и Ботев. Фейлетоните са подредени в хронологически ред и са снабдени с обстоен коментар, който съдържа твърде подробни сведения за лицата и събитията и улеснява читателя извънредно много. Коментарът е направен с познатата добросъвестност, грижа за точност и научна компетентост на Бурмов, засвидетелствувани и в други подобни негови издания. Ще си позволя само една бележка: книгата би спечелила още повече, ако на фейлетоните бяха поставени заглавия, веднага след всеки фейлетон бяха посочени вестникът и датата на обнародването (това е направено в коментара в края на книгата) и изданието бе снабдено със съдържание за полесно намиране на фейлетоните. Подробният показалец на края сега само отчасти запълва тая празнота. Това са обаче малки опущения, които съвсем не подценяват извънредно ценното издание на проф. Бурмов. Чрез това издание пред съвременния български читател се разкрива една от най-интересните страници от историята на българската публицистика преди Освобождението и отново блясва пред нас големият писателски талант на авторите на тия фейлетони — Любен Каравелов и Христо Ботев, неповторими майстори на сарказма, иронията и изобличението.

1950

ХРИСТО БОТЕВ — ГЕНИЯТ НА ЕДНА ЕПОХА

Личността, животът и творчеството на Христо Ботев могат да бъдат изразени с една дума: борба. С това всъщност не казваме нищо ново. Но когато се касае за писатели с изключителна популярност, дълбоко залегнали в съзнанието на своя народ, с времето и най-точните определения избледняват. Затова е необходимо да се възвръщаме към тях и да обновяваме съдържанието им.

Борбата на Ботев се диктува от епохата, в която живее. Най-общото определение на тази епоха е: национално робство, политически гнет, социална експлоатация. Трябва обаче да надникнем в конкретните факти, за да разберем атмосферата, в която бъдещият революционер и поет се ражда. Робство, което трае повече от четири века и половина, свързано с мрачния спомен за безконечни мъки и страдания, за избити и унищожени хора във всеки род и всеки дом, за безкрайно количество извършени неправди и престъпления. Робство, в което личната съдба е само едната страна на народното нещастие, защото се касае за унищожаването на една нация, за лишаването на един народ от всички форми на самостоятелно държавно съществуване, за потискане на всички негови творчески сили, за откъсването му от културното развитие на човечеството. Робство, чийто край — въпреки всичките си надежди — съвременниците дори в средата на XIX в., когато Ботев се ражда, все още конкретно не виждат.

Но днешният читател ще каже: нали е започнало

националното възраждане, нали е прогърмял могъщият глас на Паисий, нали е извършена дълбока реформа в образованието, в съзнанията живее споменът за хайдушките подвизи, Раковски е създал националноосвободителната идеология, в Румъния и Сърбия се подготвят чети за въоръжена борба, а Кримската война е вдъхнала съвсем определени надежди за освобождение? За нас, които гледаме от един век историческо разстояние, това е съвършено ясно. То е било ясно и за проницателните умове на оная епоха. Между тях е бил и Ботев. И той неведнъж изразява, особено в статиите си, своята увереност в неизбежния край на прогнилата турска империя и в близкия изгрев на свободата. Но историческият оптимизъм не прави нито по-лек пътя на поета, нито по-малко трудна и сложна неговата жизнена задача. Защото робството продължава да бъде една жестока действителност и неговото унищожение иска огромни усилия и страшни всекидневни жертви.

Дълбокото съзнание на Ботев за трудността и трагизма на епохата, в която живее, е изразено многократно както в поезията, така и в статиите му. Още в първите си обнародвани стихотворения поетът нарича себе си злочестен скитник, който среща само това, що душа мрази («Майце си»); душата му в огън тлее, а сърцето му в люти рани («Към брата си»). В «Елегия» Ботев рисува поразителна картина на народните страдания: глухо и страшно гърмят окови; кървав пот се лее над гробния камък; кръстът е забит в живото тяло на народа, ръжда разяда глозгани кости. . . Ботевите статии повтарят тази картина: «Мрачна и жалостна е нашата история от подпаданието ни под турците дори до днешните времена, тежък и възмутителен е животът на свободолюбивия някога български народ. Страшен хомот, какъвто тежи и днес на вратът му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи» и т. н. («Народът вчера, днес и утре», 1871 г.)

Престоят на младия Ботев в Русия и запознаването му с гражданския патос на руската литература и особено с идеите на руските революционни демократи правят още по-чувствителен социалния му поглед и още по-остра неговата мисъл. Към това трябва да се прибавят

собствената му нерадостна съдба и бедствието на неговото семейство: болестта и смъртта на бащата, многобройната челяд, която ляга върху плещите на майката, останала напълно без средства; единият от братята прекарва много години скован на легло, а най-големият, Христо, към когото в тези тежки моменти са обърнати с надежда очите на майката и бащата, живее немил-недраг в чужбина, в борба със собствената си немотия и нужда. Неведнъж майката се обръща към своя сродник Найден Геров в Пловдив за помощ. Трогателни са нейните думи в писмото ѝ от 12 юли 1871 г.: «Плача и жаля за сина си Христя да си доди той да помогни на брата си [Кирил] и да го настани в друго училище, и да види бедния си, жалостний брат Петър, който е в голямо окаянство, че седи все на едно място, чака и погледва за брата си Христя. . .»

Ботев е разкъсан между обществения дълг и нуждите на семейството. Той скоро ще прибере майката и братята при себе си в Румъния и ще поеме тяхната издръжка, но самият изживява унизителни моменти на бедност. През 1868 г. пише: «Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно; дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза дене на улиците.» Но и по-късно той ще заяви: «Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми» (1874). За Ботев не е трудно да съзре в своята собствена съдба бедствието на народа си, трагизма на епохата. Разбира се, не личните страдания г поставят пред проклетите въпроси на века, но те и острят неговата чувствителност, помагат му да ги види тяхната крайна сила и в тяхната решителна, категоричн неизбежност.

Още в ранната си поезия Ботев констатира трагизма на своето време: «мойта младост, мале, зелена съхне и вехне люто язвена», «аз веч тлея», «мойта младост слана попари». Но най-силно този трагизъм е изразен в началото на «Борба»:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .

На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

Тези думи не са били лесно написани. Погрешно е да се сметне, че са родени в резултат на лични трудности и страдания — те далеч надхвърлят личните преживявания, защото са обобщение на дълбоки наблюдения над действителността, на дълги вглеждания в съдбата на народа, на тревожен размисъл над историческия път на човечеството. Затова бих казал: не познавам по-остър анализ на нашата възрожденска епоха в най-напрегнатия момент от нейната история — последното десетилетие на робството, в навечерието на Освобождението. Мрачните краски са крайно сгъстени, защото крайно сгъстен е и драматизмът на времето. Погледът на Ботев е достигнал най-голямата си глъбина: да види драмата на своя народ като част от великата общочовешка драма. Тази драма има едно име: борба.

Ботев твърде рано разбира дълбоката същност на своето време и изпитва неимоверни страдания от онова, което наблюдава около себе си. В първите му стихотворения прозвучават тонове на отчаяние, на разочарования от света. Оттук и мисълта за смъртта: «Пък тогаз нека измръзнат жили, пък тогаз нека изгния в гроба.» Обръщайки се към брата си, той заявява:

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпнали душа млада. . .
— — — — — — — — —
Често, брате, скритом плача
над народен гроб печален;
но кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?

Разбира се, тези думи са колкото израз на тежки разочарования, толкова са и знак на силен протест. Болката и протестът още по-мощно прозвучават в «Елегия» и «До моето първо либе». В първото стихотворение иронията и сарказмът се превръщат в остро

оръжие срещу бездействието, срещу празните надежди, с които се посрещат народните страдания. А в «До моето първо либе» решително се отхвърля поведението на безразличие към тези страдания, търсенето на смисъла на живота в личното, откъснато от народната съдба щастие:

О, махни тез думи отровни!
Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни,
как нареждат дума по дума —
приказки за стари времена
и песни за нови теглила!

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!

Запей или млъкни, махни се,
сърце ми веч трепти, ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро — свести се —
там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни. . .

Многократно са цитирани известните думи на Ботев от писмото му до Т. Пеев: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със стихиите. . .» (1876). Това не е случаен изблик на вътрешна енергия, защото Ботев не за първи път проявява своята решителност за борба. И в най-тежките житейски моменти не го изоставя борческата му воля, не замира революционният му устрем. В разгара на подготовката на голямо въстание, водач на революционното движение, редактор на в. «Знаме», през 1875 г. Ботев трябва да преодолява огромни трудности, но никога не изпада в униние и отчаяние. За това свидетелствува едно от писмата му до Ив. Драсов: «Тая неделя гладувах два деня, а печат-

ница вече имам; но не казвай никому. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т. е. — дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш. . . Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело. Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо. А сега — прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават.»

В такова борческо настроение Ботев живее до героичната си смърт. Поезията, писмата му, статиите му, спомените на неговите приятели и съвременници са ярки документи в това отношение. Още в юношеските си години той се противопоставя на едно общество, което е пълно отрицание на понятията за свобода и напредък, за правда и хуманизъм. Започва неговата борба срещу всичко старо и ретроградно, срещу всяко робство и тирания, срещу всеки опит за унищожение на човешкото достойнство. В Одеса Ботев е повече бунтовник, отколкото ученик и студент. Гимназията не задоволява неговите нараснали духовни интереси. Големият пристанищен град му разкрива острите социални конфликти в капиталистическото общество. Руската революционна мисъл, от една страна, му показва скритите пружини на съвременната държава, устроена върху тиранията и експлоатацията, а, от друга, му очертава пътищата на борбата и перспективите на свободата. Сближаването с полските емигранти, участници в голямото полско въстание от 1863 г., го въвежда в героичната атмосфера на националноосвободителните движения. Макар и увлечен силно от руската политическа действителност, развълнуван от голямата борба, която водят руските народни маси и прогресивната интелигенция, Ботев нито за миг не забравя трагедията на собствената си родина. И когато през 1867 г. за кратко време се връща в Калофер — не толкова поради семейни причини, колкото като «пропагандист отвъд Дунава» (по собствения му израз), той веднага почва да действува като революционен организатор. Очевидно,

такава дейност не може да му позволи да остане дълго време в родния си град.

Напускайки Калофер, Ботев се озовава в Румъния. Външният повод е — да продължи образованието си, но фактически тук го привлича преди всичко дейността на българската революционна емиграция. В Румъния Ботев разгръща всичките си сили, огромния си талант на поет и писател, на журналист и публицист — всичко посвещава на освободителната борба. Настъпват най-драматичните моменти от неговата биография; общественият и личният живот се сливат напълно. Не е необходимо да посочваме отделните етапи от тази биография: от гладуването из браилските улици и изоставените букурещки мелници до редактирането на «Дума на българските емигранти» и възторжената телеграма до Парижката комуна; от дружбата с хъшовете и сътрудничеството в Каравеловите вестници до дейното участие в революционната организация и основаването на в. «Знаме»; от всекидневната борба с лишенията и немотията до голямото въодушевение след избухването на Априлското въстание; от превземането на парахода «Радецки» до героичния поход на четата на родна земя. Тук не включваме тревогите на писателя, търсенията на поета, огромните усилия да се издигне високо българската литература и да се постави в пълна услуга на революцията.

Колкото и кратък да е животът на Ботев по години, когато вникнем по-внимателно в него, поразени сме от неговото страшно напрежение, от драматичното му развитие, от огромността на трудностите и пречките, страданията и усилията, надеждите и поривите, от дълбокото му вътрешно богатство. Резултатността на този изключително напрегнат живот не бива да се оценява по пораженията — те са неизбежни в историческата борба, която се води; не бива да се търси и в победите — те идат по-късно, а трябва да се вижда преди всичко в голямото раздвижване, което предизвиква в умовете, мислите, съзнанията, чувствата, волите.

Седемдесетте години на миналия век — периодът, в който нашият революционер работи най-активно — са време на пожар, на велика драма на Балканския полуостров, както Ботев сам я нарича и пламенно се

провиква: «Треперете, тирани! Полудейте, дипломати! Късайте си косите, велики царе юдейски на капитала!» Дошъл е решителният час на борбата и поетът намира в него смъртта си, както бе предрекъл в «Моята молитва». Не случайно в едно от прощалните си писма той заявява: «Моята молитва» се сбъдва.»

Невероятно е, като си помисли човек какъв път извървява синът на калоферския учител Ботьо Петков и с каква огромна и титанична задача се натоварва. По подвига, който извършва, по сложност на жизнената съдба Ботев би могъл да се сравнява с не един от героите на античността, с много от най-великите исторически личности. Вазов бе големият майстор на тези сравнения и паралели (да си спомним «Епопея на забравените»), затова тук е излишно да ги правим. Можем да изтъкнем и необикновения ум на Ботев, и неповторимата му поетическа дарба, и висотата на идеите, с които живее, и неизтощимата му революционна енергия, и готовността му за подвиг и жертва. Всичко това е твърде много, за да бъде характеризирана една изключителна личност, и все пак недостатъчно, за да се очертае пълно образът на Ботев. Нашият велик революционер притежаваше още нещо — дълбока проницателност в същността и характера на епохата, в перспективите на бъдещето. Той видя в целия им трагизъм огромните страдания на народа. Но той свърза страданията с борбата, с неизбежната, упоритата, всеотдайната революционна борба. В тази насока Ботев нямаше никакви колебания, не живееше с празни илюзии и бе далеч от всякакъв обществен опортюнизъм. В това бе неговата сила — сила на убежденията и сила на делото. Ботев оцени борбата, безкомпромисната и решителната борба не само като смисъл на собствения си живот, но и като основно съдържание и смисъл на историческата съдба на народа. В това отношение той бе безусловно прав — прав в своето време и исторически прав изобщо. Оттук и дълбокият оптимизъм на неговия мироглед, поезия и дело, оттук и историческото значение на неговите идеи и неговия жизнен подвиг.

Мъчно е да определим какво представя геният като потенциалност и като осъществяване. Затова не бързам да нарека Ботев гений на поезията или гений на рево-

люционната мисъл и борба. Но съм убеден, че от всички наши революционни дейци, политически мислители и възрожденски поети и писатели той най-дълбоко е проникнал в своята епоха — с нейните нужди и нейните стремежи, най-широко е обхванал драмата на един страдалчески и същевременно революционен век, най-вярно е доловил вълненията на едно напрегнато и велико време. По мое дълбоко убеждение Ботев като личност и слово, като мисъл и дело най-силно олицетворява епохата, в която живее и се бори, най-пълно покрива нейната същност и нейното прогресивно движение, превръща се в нейно въплъщение и неин символ и живее в нашето съзнание като неин гений.

1972

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ БОТЕВИТЕ РИМИ

Римата заема особено място в стиховата система на Ботевата поезия. Добре е известно, че до голяма степен в ритмично отношение Ботевият стих се обляга върху стиха на народната песен. В седем от своите стихотворения («Майце си», «Елегия», «Борба», «Гергьовден», «Послание», «Хаджи Димитър», «Обесване на Васил Левски») поетът използува народнопесенната ритмика. Тук не става дума за «Хайдути» и «На прощаване», които са изградени изцяло върху поетиката на народната песен. В останалите стихотворения се забелязва по-ясна тенденция към организиране на ритъма върху двусрични и трисрични стъпки; някъде може да се срещнат дори силаботонически ритмични стъпки, без обаче да са подчинени на точни закономерности.[1]

Ако ритмичната характеристика на Ботевия стих създава значителни затруднения за изследвачите и води до колебания по отношение на неговия силабизъм и силаботонизъм, римата решително отделя този стих от народнопесенния. С изключение на «Хайдути» и «На прощаване» във всички останали стихотворения — 18 на брой — Ботев си служи с римата (към тях трябва да се прибавят и двете четиристишия от статиите му: «И глас искрен, благороден», «Минуват дни, години

[1] За Ботевия стих вж. Л. Андрейчин, За Ботевия ритъм, «Език и литература», 1945, стр. 138; П. Динеков, Поезията на Хр. Ботев, «Септември», 1959 (кн. II); също във Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 337—340; М. Янакиев, Българско стихознание, С., 1960. стр. 138—143.

тежки»). Колко много поетът държи на римата, се вижда от обстоятелството, че само в две стихотворения — «Делба» и «Защо не съм» — римува през един стих в четиристишието (втория и четвъртия); в останалите творби всички стихове са римувани.

Ботевите рими заслужават специално проучване; тук ще се задоволя само с някои наблюдения.

На първо място трябва да се изтъкне, че Ботевите рими в огромния си процент са точни.[1] Статистиката показва, че неточните рими са около 16 на сто. Такива са случаите като:

Жалост—младост, хвръкне—тътне, майка—заплака, иде—либе, тръгна—гръмна, пекнеш—седнеш, либиш—видиш, ограбил—измамил, надявай—вярвай, нямам—вярвам, нямам—надявам, робство—потомство, стигнеш—минеш, глупав—хубав, земни—верни, пиени—хареми, народен—достоен, религиозен—опопен, поемнат—седнат, роден—поробен, кланят—палят, патриарси—сиромаси, плачеш—плашиш, разумът—празнуват, тъмен—дребен, Балкана—страшна, черни—дребни, малки—майки, капки—патки, слънце—сърце, бърка—ръка, клетви—жертви, бързи—сълзи, твърди—съди и др.

При редица случаи тук се касае за приблизителни, асонантни и консонантни рими, които в по-късната история на нашата поезия широко се използуват.

На няколко места стиховите завършъци (клаузулите) са така отдалечени един от друг, че едва ли може да се говори за римуване: *мила — проклета, песен — надежда*. И двата примера са от «Обесване на Васил Левски». Всъщност тук имаме пълно кръстосано римуване само в четвърта строфа: *зловещо—горещо, поляла—децата*. Във втората строфа римата на първия и третия стих се повтаря: *майко;* в трета строфа римата е съмнителна: *Софио—Българио* (дори ако първото ударение *Софйя* е народно, второто — *Българйо* — е насилено). Следователно по-скоро трябва да предполагаме съзнателно намерение у Ботев да наруши схемата за пълно римуване на всички стихове.

---

[1] Някои автори са твърде взискателни, когато определят точността на римата — търсят пълно фонетично съвпадение; срв. L. Pszczołowska, Rym. Wrocław, 1972: за Пшчоловска powrót — ogród, wodzie—chodzi представят неточни рими. За мене случаи като *поляла—децата* са точни рими.

«Нарушаване» на схемата забелязваме твърде често и в друго отношение: сменянето на кръстосано със съседно римуване и обратно, а понякога дори и напластяване на рими. Очевидно това е правено съзнателно, за да се избегне монотонието. Ботев се е ръководел и от друг принцип — заради римата да не накърнява идейно-емоционалното съдържание. Поради същите причини той сменя женската рима с мъжка; веднъж в «До моето първо либе», V строфа (*времена—теглила*); веднъж в «Борба» (*конец—свинец*); веднъж в «Пристанала», IV строфа (*чардак—байрак*); твърде често в «Странник» (*любил—бил, снага—тъга, жив—милостив, патрахил—бил, имот—пот, живот—скот*), два пъти в «Хаджи Димитър» (*пече—тече, тече—пече*) и др. В «Защо не съм», в първата строфа, вместо редовна женска рима се явява дактилична: *Пишурката—хурката*. Интересни са два случая, когато стиховият ред няма съответствие и следователно остава без двойник: стих 39 в «Борба» — *Тежка желязна ръка целува;* стих 10 в «Гергьовден» — *На кой същ цар и да погледне.*

Заслужава да бъдат разгледани и няколко случая с диалектни или остарели ударения. Ботев редовно употребява в рима думата «свобода» с ударение върху втората сричка. Редовността на тази употреба би трябвало да се наложи на вниманието на читателите и рецитаторите, но въпреки това много често се наблюдава неправилно поставяне на ударението, според нашето съвременно произношение. Остарели са ударенията в случаи като: *скоро—хдро, слънце—сърце, бърка—рѐка, сочи—с дчи, тàя—страдая, раздмът—празнуват* и др. Съвсем е очевидно диалектното влияние в римата: *младà си — сиромаси*. Днес се схващат като остарели ударенията в глаголните форми: *седнàх—стиснàх, минà—стреснà* и др. Трябва да се отбележи обаче, че римите с остарели ударения у Ботев са твърде малко — само 5 на сто.

Ще посоча два примера с привидно неточно римуване: *грешно—безконечно, любовна—помня*. В първия случай се касае за руско произношение (*конешно*), останало като езиков навик у Ботев от престоя му в Русия. При втория случай имаме влияние на калоферския диалект (*повна*). Ясно е, че и в двата случая е невъз-

можно реставрирането на точната рима, както тя е възникнала първоначално в съзнанието на поета.

Най-сетне не бива да бъде отминат случаят с екавите рими в поезията на Ботев.[1] Примерите са извънредно малко: *пела—клела, чело—тело, ранено—облено, премена—зелена;* това прави 1,17 на сто. Съвсем е ясно, че тук не може да става и дума за някаква съзнателна тенденция към използуване на екави рими. В миналото някои наши учени се опитваха да правят изводи за отношението на Ботев към единството на българския език върху основата на тези изолирани примери. Присъствието на екавите рими трябва да се обясни с чисто творчески закони.

Настоящите бележки не изчерпват проблемите, които изникват при изучаване на Ботевите рими. Римите заслужават да бъдат изследвани откъм своя граматически и лексикален състав и откъм своята история.[2] Специалното им място в Ботевия стих — като израз на една тенденция към създаване на оригинална стихова система — изисква съпоставка и сравнение с римите в творчеството на другите наши възрожденски поети, предходници и съвременници на Ботев. Така ще можем да разберем не само ролята на римата, но изобщо характера на Ботевия стих — енергичен и звучен, богат във вътрешното си ритмично разнообразие, устойчив в музикалния си строеж, здраво облегнат върху народния стих и същевременно нов за българската поезия.

1970

---

[1] Вж. ценното изследване на Ст. Стойков «Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език», Год. Соф. унив., Истор.-филол. фак., XLIV, 1948, стр. 3—145.

[2] Срв. интересната студия на Т. Экман. Рифма в поэзии славянских народов. — American contributions to the Sixth international congress of slavists, Хага, 1968; тук е използуван и български материал.

ПЛАНЪТ ЗА ПРЕВЗЕМАНЕ НА ПАРАХОДА «РАДЕЦКИ»

Планът за завладяване на «Радецки» продължава да привлича вниманието на ония, които се занимават с живота на Хр. Ботев. Тоя въпрос и до днес остава нерешен. Кой е хвърлил пръв мисълта за преминаване Дунава чрез насилствено заемане на чужд параход, все още не може точно и окончателно да се установи от нашите историци. Положително е, че тоя план не е оригинален, български, а е зает от историята на чужди революционни движения. Засега са известни няколко подобни случая. Тъй през 1857 г. италианският революционер Пизакане и още неколцина негови другари завладели парахода «Cagliari» (тръгнал от Генуа) и го насочили към остров Понца, освободили затворените там италиански бунтовници и заедно с тях потеглили за Капри. Пизакане смятал да разбунтува неаполитанците и да се отправи към Рим. Но четата му била разбита от войските на неаполитанския крал, а смелият й водач убит (вж. Б. Пенев, Меркантини, Ботев и Пенчо Славейков, сп. «Златорог», г. VII, 1926, кн. 5—6, стр. 240). Подвигът на италианските революционери е бил известен на Ботев, защото той споменава за него във в. «Дума на българските емигранти», 1871 г.

По същия начин Бакунин, Херцен, Мацини и някои полски и немски революционери в 1863 г. искали да организират преминаването на един въоръжен отред през Балтийско море, който да вземе участие в полското въстание. За тоя случай разказва и Херцен в своите

бележити мемоари «Былое и думы» (ч. VII, гл. 68). Все във връзка с полското въстание са известни и други подобни проекти.

Трети сходен случай става през една нощ в 1863 г. по-близко до нас, в Добруджа. Именно видният полски революционер Зигмунт Милковски прави опит да прехвърли през Дунава една чета от 250 души полски емигранти, която да нахлуе в Украйна и да се притече на помощ на въстаналото полско население. За тоя случай у нас пръв съобщи Мих. Димитров («Биография на Хр. Ботев», С., 1924, стр. 68). Съобщението е твърде кратко, а и данните са черпени от руски източник. Ето защо ще опиша подробно приключенията на Милковски, като приведа неговия собствен разказ.

Зигмунт Милковски (роден 1824 г., починал 1915 г.) не е само един от най-големите полски революционери, а и виден полски писател, автор на множество разкази и романи. В литературата е известен с псевдонима Теодор Томаш Йеж. Особено интересни са неговите романи из живота на южните славяни. Един от най-добрите и искрени приятели на България, Милковски е посветил на българския народ три романа: «Асен» (за въстанието на Асен и Петър), «Зарница» и «В зори» (вълнуваща картина на българското революционно движение през втората половина на миналия век, изпълнена с гореща симпатия към нашия народ).

Но най-хубавият роман на Милковски е самият му живот. Подвижен, с неспокоен темперамент, обичащ свободата, смел борец срещу тиранията, той е истински рицар на революцията. Участвува във всички полски революционни движения по онова време. Гонен от поробителите на родината си, преживял много бури, той скита из цяла Европа. Особено интересно е за нас, че в България прекарва десетки години. Опознава и обиква народа ни, поддържа тесни връзки с почти всички наши революционери, прекосява нашата земя на няколко пъти в облеклото на прост български селянин.

През 1863 г. в Полша избухва голямото въстание срещу царска Русия. Милковски се намира в Тулча. Тук живее вече две години. Научил за революцията, той веднага организира един отред, с който да пре-

хвърли Дунава и да се запъти за Полша. Ето как описва самият Милковски своите приключения в книгата «В Галиция и на Изток», Познан, 1880 (стр. 99 и сл.): «В нашия поход като първа крачка се представяше преминаването на Дунава. Това беше първата крачка, но и най-важната — от нея зависеше всичко. Ако не успееше тя, походът ни нямаше да се осъществи, но щеше да принесе само разходи, загуба на хора и време. Имайки пред очи възможността за подобен резултат, от първия миг на организирането посветих особено внимание на преминаването на Дунава. Направих разузнавания по брега на Дунава и сам, и чрез Зима, чрез Бжозовски, прибягвайки към помощта на Витвицки, който като колар и ловец познаваше отлично местността, до най-малките пътечки. . . Имаше две средства за преминаване: или големи лодки, или параход. Можехме да се сдобием с такива било с доброволно уговаряне, било насила. Първият начин се отнасяше особено за параходите, които спираха в Сулина и в Галац, където можехме да се споразумеем със собственика или с капитана, като двамата дадат гаранция, че ще се запази тайна, което беше необходимо условие за успех. Тоя начин имаше още една добра страна, че параходът можеше да събере целия отред и да спре в което и да е точка. С лодките работата се представяше другояче. Имаше достатъчен брой лодки както в Тулча, така и в Исакча, но едва ли не всяка принадлежеше на отделен собственик. Това страшно затрудняваше преговорите, още повече че не можеше да се запази тайна. Поради тия трудности веднага се постарах да намеря параход. В случай че това не ми се удадеше, възнамерявах да изведа вечер отреда от Тулча, да отида в гората край Исакча, да прекарам там скрито деня и през следващата нощ, преди разсъмване, да заграбя лодки и да премина реката.»

Милковски прави усилия да намери параход. По това време в Галац се намират два руски парахода под пълна пара. Те чакат известие от своите шпиони кога отредът ще мине, за да го ударят веднага. Един от тия шпиони (грък контрабандист) се явява при Милковски и му предлага параходчето си. Милковски под тайна му съобщава, че е съгласен, и го пита може ли да пре-

несе 1000 души и 100 коня при Акерман. Гъркът, разбира се, веднага отива в Измаил и издава плана. По такъв начин поляците успяват да отвлекат вниманието на русите от Тулча. Английският, италианският и френският консул симпатизират на похода. Милковски продължава да търси параход. «В това отношение — разказва той — помогна ми посредничеството на г-н Йеса, италианския вицеконсул в Сулина. Г-н Йеса се зае с тая работа много усърдно, потърси и най-сетне намери един плосък и голям ремаркер, принадлежащ на една английска компания. Колкото за заплащането, директорът на компанията предоставяше всичко на полското великодушие. Дори позволяваше съвсем да не платим за превоза. Само трябваше да употребим насилие, за да може в случай на нужда да се оправдае както пред компанията, така и пред властите. Разбира се, в тайната на тия преговори не бяха посветени нито капитанът, нито екипажът. Тях трябваше да покорим с оръжие. Точката, в която отредът щеше да се качи, бе определена на брега между Тулча и Исакча.»Милковски избира девет сигурни и силни четници, дава им един подофицер и ги изпраща в Сулина. Те там привидно трябвало да търсят работа на пристанището, а всъщност да чакат революционера Зима, който след три дни тръгнал за там на френски военен параход, с раница, пълна с десет револвера. Зима съобщава след няколко дни, че се появили трудности: уговореният параход не бил английски, но гръцки — гърците толкова много се изплашили, че дори златото им станало безразлично. Но все пак изпратените десет души, които се качили като обикновени пътници, успели с оръжие в ръка да завладеят парахода и да подчинят екипажа му на своите заповеди.

На 17 юли 1863 г. през нощта Милковски потегля от Тулча за определеното място на брега. Отредът му се състоял от 258 души и 17 коня: пехота, офицери, кавалерия и двама лекари. «Чаках парахода с пълно спокойствие и доверие, сигурен, че ще дойде. Нима не го ръководеше Зима? Според поръката му (изпратена със специално писмо) избрах висок и скалист бряг, сам седнах на него като сигналист, ловейки с уши всеки шум, подобен на плясък на параходни колела, следейки

с очи върху повърхността на Дунава всеки предмет, който се показваше откъм Тулча. С помощта на бинокъла разгледах отсрещното крайбрежие, което не бе удобно за слизане. Намирахме се на половината път между Исакча и Тулча, срещу езерото Ялпух, на меридиана, минаващ през градчето Болград. Моето намерение беше да слезем най-малко три километра по-нагоре. Чакахме няколко часа. Войниците в редиците задрямаха. Най-сетне към 10 ч. параходът се показа. Познах го по описанието на Зима; теглеше след себе си две лодки. Дадох сигнал. Отговори ми бяла кърпа и в миг лодките се откъснаха, оставени на собствената си съдба, защото параходът с цяла сила се обърна към нас.

— Ставай! — извиках.

— Ставай! Ставай! Ставай! — се разнесоха викове в редиците.

Баталионът стана и се нареди. Параходът приближи към брега. Настъпи миг, който не може да се опише. Отредът, досега прикриван и маскиран, в един момент се обърна в полска войска, покрита с блестящо на слънцето оръжие. Откъсвахме се най-сетне от принудата, която уплиташе нозете ни и връзваше езиците, и ставахме сигурни, че ще стъпим на земя, която вече никакъв Дунав не отделя от Полша. Унес, възхищение светеха върху лицето на всеки войник.»

Революционерите преплават успешно Дунава и слизат на отсрещния бряг. Но тук ги постига несполука: румънските власти не им позволяват да продължат пътя си през румънска земя. Завръзва се сражение между румънските войски и революционерите, четата е принудена да отстъпи.

Така завършва походът на Зигмунт Милковски. В подробностите той се отличава от похода на Ботевата чета, но планът за завладяване на чужд параход, с който да се преплува Дунав, е почти един и в двата случая. На времето приключението на Милковски предизвиква голям шум в Румъния. Нещо повече — то се разгласява из цяла Европа, стига дори до българските вестници в Цариград, които му посвещават специални статии. Така напр. с това събитие в два броя се занимава в. «Съветник» (г. I, 1863, бр. 16 и 17). Естествено е, че то още повече е занимавало умовете на българската

емиграция в Румъния и дълго след това се е тълкувало. Това ни дава основание да предполагаме, че непременно е било известно на Ботев и на организаторите на четата. От друга страна, знайна е близката дружба на нашия поет с редица полски емигранти революционери. От тях лесно е могъл да научи за подвига на З. Милковски. Ето защо смятам, че когато решаваме въпроса: откъде и под чие влияние е възникнал планът за завладяване на «Радецки», трябва да имаме пред вид преди всичко похода на полските революционери от 1863 г. като най-близък по място, време и организация с Ботевия.

1936

ПОСТИЖЕНИЯ И ЗАДАЧИ НА БОТЕВОЗНАНИЕТО

Научният интерес към личността, идеите, обществената дейност и творчеството на Христо Ботев се създава след Освобождението. През живота си Ботев издава само една книга със свои творби — «Песни и стихотворения» (заедно със Ст. Стамболов, Букурещ, 1875), но за нея не се явяват никакви отзиви в нашия предосвобожденски печат. Преди това стихотворенията му са печатани отделно във вестниците «Гайда», «Дунавска зора», «Свобода», «Независимост», «Дума на българските емигранти», «Будилник», най-често без подпис или само с инициали. За тях не се появяват също никакви отзиви в нашия печат, с изключение на две преценки — на П. Р. Славейков във в. «Македония» (г. II, бр. 33 от 13 юли 1868 г.) и на Д. Войников в «Ръководство за словесност» (Виена, 1874, стр. 18); те обаче са съвсем бегли, имат случаен характер и засягат частично творчеството на Ботев. Това не значи, че поезията на Ботев е била непозната на читателя преди Освобождението. Тъкмо обратното: редица Ботеви стихотворения са станали много популярни, били са посрещнати и четени с голям интерес, както свидетелствуват, от една страна, спомените на някои съвременници, а, от друга — препечатванията и ръкописните преписи на стихотворенията в различни сборници. Самият Васил Левски е преписал в джобното си тефтерче стихотворението «На прощаване».

Интересът към Ботев — така както е отразен в нашия печат — се засилва, когато поетът-революционер

през май 1876 г. навлиза в чета в България и особено след героичната му смърт във Врачанския балкан. Пръв неговият съученик от Одеса Киро Тулешков съобщава във в. «Български глас» (Болград, г. I, бр. 6 от 25 май 1876 г.) за преминаването на Ботевата чета и нейните подвизи. Същият вестник дава още редица съобщения за съдбата на четата и нейния войвода. Веднага след смъртта на Ботев Киро Тулешков съобщава, че се заел да пише биография на Ботев и че написал драма за живота му. През ноември 1876 г. пише своите спомени за Ботев и Ботевият четник Йордан Кършовски.

Освободителната война и свързаните с нея големи обществено-политически събития поглъщат изцяло вниманието на интелигенцията и народа, поради което отново интерес към личността и делото на Ботев се проявява едва през 1880 г.: през тая година излиза второ издание на книжката «Песни и стихотворения» (Пловдив, в печатницата на Д. В. Манчов). Ив. Андонов, приятел на Ботев от Букурещ, съобщава в своите спомени: «През 1880 г. се съгласихме с Кирил Ботев, брат на Христо Ботев, да увековечим паметта на бате му Христо с препечатването на песнопойката, озаглавена «От Христо Ботев и Стефан Стамболов», която дотогава беше неизвестна» (Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 72). В същата 1880 г. Т. х. Станчов обнародва трагедията «Христо Ботев». В 1881 г. Вазов печата спомените си «Неотдавна», където говори за Ботев. През 1879 и 1884—1885 г. някои вестници («Български лев», «Марица», «Славяни», «Македонец», «Отечество», «Съединение») обнародват документи и писма, свързани с живота и дейността на безсмъртния революционер. В 1885 г. пловдивското опълченско дружество урежда първото честуване на Ботевата памет, като излиза със специално възвание към пловдивското гражданство. В 1885 г. се явява първото събрание на Ботевите съчинения под редакцията на Зах. Стоянов — «Съчинения на Хр. Ботьов, стихотворения, политически статии, подлистници» (София, 1885, стр. 222, II). През 1886 г. биват посветени няколко съвсем бегли редове на Ботев в първата относително по-самостоятелна история на бъл-

гарската литература, написана все пак въз основа на съчинението на Пипин и Спасович «История на славянските литератури» — «Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до нашето време» от Г. Д. Попов (Пловдив, 1886). През същата година се поставя и началото на научното изследване на Ботевото дело с книгата на Димитър Благоев «Нашите апостоли» (София, 1886). На другата година Димитър Благоев обнародва и своята непроизнесена реч пред пловдивските ученици «Христо Ботев» (София, 1887). В 1888 г. Захари Стоянов издава своя обширен «опит за биография» на Хр. Ботев (Русе, 1888, стр. 473).

От тоя момент нататък интересът към делото на Ботев бързо расте, препечатват се в многобройни издания стихотворенията му, а по-късно и събраните му съчинения, посвещават му се статии, изследвания и отделни книги, проучват се множество специални въпроси във връзка с живота и дейността му, идеологията, творчеството и влиянието му, създава се дори научна дисциплина ботевознание и Научен институт «Христо Ботев.» Как се развива тоя интерес, от какво се обуславя? След Освобождението първи проявиха интерес към Ботев неговите идейни и политически съратници от национално-революционната борба, представители на някогашната революционна партия: Захари Стоянов, Стоян Заимов, Стефан Стамболов, Иван Андонов и др. В първите години предосвободителната революционна идеология, особено радикално-демократическите идеи на Л. Каравелов, продължават да имат влияние в острите политически борби, главно около въпроса за конституцията. «Освобождението — пише Дим. Благоев — извърши пълен социален преврат в освободените части на България. България след Освобождението стана страна на дребното буржоазно владение и производство, което и се явява изходна точка и необходимо условие за пораждането на капиталистическата форма на производство. Дребната буржоазия и селската маса от дребни стопани съставляват основната обществена класа» («Принос към историята на социализма в България», С., 1949, стр. 89).

Изразители и защитници на тая основна обществена

класа се явяват някогашните привърженици на революционната партия като Зах. Стоянов, Ст. Стамболов и др. Те именно първи създадоха интереса към личността на Хр. Ботев и първи започнаха събирането на материали за неговата дейност — в противовес на консервативните, чорбаджийските, едротърговските и лихварските среди, които — в лицето на такива свои изтъкнати представители, какъвто беше Гр. Начович например — отричаха напълно делото на големия поет и революционер.

Обаче по-късно, към средата на 80-те години, когато в България се забелязват първите прояви на новото развитие в областта на обществено-икономическите отношения — във връзка с процеса на първоначалното натрупване на капитала, — се стига до разслоение в класата на дребните селски и градски стокопроизводители, до пролетаризирането на една част от тях и създаване, от друга страна, на прослойка от забогатели лихвари, търговци и индустриалци. Голяма част от национално-революционната и радикално-демократическата интелигенция прави остър завой надясно и се поставя напълно на разположение на търговско-индустриалната буржоазия. Тая интелигенция променя и отношението си към Хр. Ботев. Това добре личи в писанията от това време на Зах. Стоянов, Стоян Заимов и др. Първата тяхна задача е да омаловажат и съвършено да отстранят прогресивно-революционната страна в делото на Ботев и да го представят като авантюрист, безидеен бунтовник и луда глава. В своята биография от 1888 г. Захари Стоянов пише за Ботев: «Да се затвори скромно между книги и ръкописи — тук се е изисквало търпение, постоянен труд, редовен живот и работа техническа, които положително са бягали от нашия герой.» А Ст. Заимов направо заявява: «Когато се вслушаш в неговата биография, то халата поет-бунтовник изведнъж губи очарователната си осанка и образ; из въображението ти изфирясва образът на халата и неговото място застъпва образът на един опасен авантюрист от типа на обикновените букурещки вагабонти в роде Нико Джорджеско» («Сборник за нар. умотворения», т. I, 1889, стр. 254).

В 1888 г., когато пише Ботевата биография, Зах.

Стоянов, поставил се напълно в услуга на българския монархизъм, сравнява Фердинанда с Ботев и говори, че Фердинанд, също като Ботев, «скритом от други сто пъти повече ядовит тиранин, пак на австрийски параход, пак по Дунава», слязъл на българския бряг с «висока и свята» цел; и по-нататък: ако Хр. Ботев и В. Левски бяха живи, с готовност щели да приемат да станат адютанти на княз Фердинанд! («Свобода», бр. 203 от 27.X.1888 г.)[1] Някогашният приятел на Ботев в Букурещ Ив. Андонов в своите спомени от 1927 г. си поставя за цел да представи Ботева като противник на комунизма.

Ето така още в първото десетилетие след Освобождението българската буржоазия изменя на революционно-демократическите идеали на Ботев и се отказва от тях. Доколкото се занимава с неговата дейност, тя прави усилени опити да я омаловажи, изопачи, фалшифицира и използува за свои цели. В по-малка или по-голяма степен такива изопачения бяха прокарвани в изказванията на редица нейни представители в течение на десетилетия. В отрицателното отношение към същността на Ботевите идеи лежи и нежеланието, и безсилието на буржоазната наука да оцени правилно дейността и творчеството на Ботев.

Пръв срещу тия фалшификации реагира Димитър Благоев — още в брошурата си «Нашите апостоли» (София, 1886). Той пръв постави върху правилна научна марксистска основа обяснението и проучването на Ботевото дело. Всъщност истинското, научното ботевознание започва от него. Издигайки се все повече като знаме на българската работническа класа и прогресивната народна интелигенция, Ботев привлече вниманието на цяла редица представители на марксизма и социалистическото движение в България и те — по примера на Благоев — използуваха марксическия метод, за да осветлят и изследват всестранно идеологията, дейността и творчеството на великия революционер и поет. Дори и най-беглият поглед върху ботевознанието от Благоев

[1] По-подробно за отношението на Зах. Стоянов към Хр. Ботев вж. Хр. Христов, Захари Стоянов, обществена и политическа дейност, Годишник на Соф. университет, Истор.-фил. факултет, т. 44, 1948.

насам недвусмислено посочва, че всички големи постижения в научното разкриване на Ботевото дело се дължат преди всичко и изключително на българската марксическа наука. Достатъчно е да се споменат само няколко имена: Димитър Благоев, Георги Бакалов, Тодор Павлов, Михаил Димитров, Жак Натан, Александър Бурмов. Ботевознанието е едно от най-бляскавите доказателства за успехите на българската марксическа наука и за безсилието на буржоазната наука. Разбира се, тук бяха допуснати някои грешки и слабости, но с течение на времето се вървеше непрекъснато към отстраняване на грешките и постигане на правилно осветление на идеологията, дейността и творчеството на Ботев.

Преценявайки по-конкретно постиженията на ботевознанието, трябва да се спрем на няколко основни въпроса.

I. На първо място трябва да се постави въпросът за уточняването на Ботевата биография. Досега са направени няколко опита да се напише биография на Ботев: Зах. Стоянов (1888), Ив. Г. Клинчаров (1910), Н. Начов (1918, II изд. — 1926), Евгений Волков (1921), Мих. Димитров (1924; II основно преработено издание в 1948, което всъщност представя наново написана биография). Несъмнено написаните досега биографии са установили голям брой важни обстоятелства и данни за живота и дейността на Ботев; някои от тия биографии представят обширни томове (Зах. Стоянов и Ив. Клинчаров). Тук не може да не се отбележи голямата заслуга, която имат тримата най-значителни биографи на Ботев: Зах. Стоянов (въпреки съществените недостатъци на неговата книга), Евг. Волков, който събра спомените на Ботеви съучастници и съвременници и проучи връзките му с руските революционери, и Мих. Димитров, който предприе всестранно изследване на Ботевото дело. Не могат да не се изтъкнат тук и заслугите на ботевоведи като Георги Бакалов от по-старото поколение и Александър Бурмов през последните години и др., които допринесоха извънредно много за изясняване на редица въпроси от живота на Хр. Ботев. Но въпреки това ние все още не притежаваме пълна и изчерпателна биография на Христо Ботев.

Написването на такава биография е една от най-важните задачи на нашето ботевознание. Нека се надяваме, че тя скоро ще бъде осъществена от проф. Михаил Димитров, който повече от 40 години неуморно работи в областта на ботевознанието и събира материали за дейността на великия поет и революционер. Проф. Михаил Димитров предприе в последните години специални издирвания за тая цел в Съветския съюз, Югославия Унгария и Румъния; техен предварителен резултат е неговата кратка биография, излязла в 1948 г.; той не успя да напише обширна биография на Ботев.

Несъмнено е едно — че изследването на Ботевия живот среща големи трудности. Преди всичко запазени са твърде малко архивни материали за Ботев; не е намерена досега дори неговата лична архива. Също така не са използувани чуждестранните архиви — румънска, руска, турска и т. н. През 1948 и 1956 г. проф. Мих. Димитров можа да проучи само съветските архиви, но и тях не напълно, защото одеските архиви — една част изгорени и унищожени от немските окупатори, — в които могат да бъдат намерени данни за ученичеството и рожденатa дата на Ботев, не можаха да бъдат използувани. Не са били събрани на времето достатъчно спомени на Ботеви другари, съратници и съвременници. Една част от спомените, които имаме, са писани късно и с явната цел да фалшифицират живота и дейността на Ботев, поради което тяхното използуване е свързано с големи трудности. Спомените за Ботев бяха събрани в ценната книга на проф. Александър Бурмов «Ботев през погледа на съвременниците си» (1945).

Колко още неизяснени моменти от живота на Ботев има, показват само следните няколко примера: не е установена окончателно и документално датата на Ботевото рождение[1]; не са проучени пълно много моменти от неговото ученичество в Одеса, от учителстването му в Калофер и Румъния; твърде малко знаем за дейността му между септември 1875 г. (след подаването на оставката му от комитета) и май 1876 г. (заминаването

[1] Най-новите издирени данни са отбелязани от Ив. Унджиев и Цв. Унджиева, Христо Ботев. Живот и дело, С., 1975, стр. 21—25.

му с четата); не е изяснено още напълно организирането на четата, нито се познава точно нейният поход от Дунав до Врачанския балкан, сраженията в Балкана и всички обстоятелства на героичната смърт на Ботев; не се знаят имената на голяма част от Ботевите четници, нито тяхната съдба и т. н. Не са проучени достатъчно връзките на Ботев с руските и румънските революционери въпреки ценните издирвания, направени от Евг. Волков, д-р Ст. Максимов, Г. Бакалов, Мих. Димитров и др. Несъмнен принос в това отношение представят интересните издирвания на проф. П. Константинеску-Яш.[1]

Има ли възможност да се разрешат тия въпроси? Несъмнено някои данни ще трябва да се сметнат за безвъзвратно пропаднали, но ако се направят сериозни — особено архивни — изследвания, могат да бъдат осветлени още редица неясни моменти от живота на Ботев. Не е безинтересно да се съобщи, че напоследък усърдният изследвач-турколог Б. Недков, уредник на Ориенталския отдел в Народната библиотека в София, намери голям брой официални турски телеграми, свързани с Ботевата чета, които десетки години са стояли в чувалите с турски архиви в библиотеката; че едва преди няколко години се издири третият брой на в. «Будилник»; че през 1949 г. бе открит оригиналът на последното Ботево писмо, изпратено на 17 май 1876 г. от парахода «Радецки» до Грудов, Кавалджиев и Странски, и т. н. През 1948—1949 г. Н. Трайков поправи въз основа на архивни проучвания редица неточности във връзка с учителстването на Ботев в Румъния и откри нови, извънредно интересни данни за отношението на революционната партия и Ботев към Българското книжовно дружество в Браила и т. н. Очевидно, въпреки че годините са унищожили безвъзвратно твърде много документи, нови неща се откриват постоянно. Необходимо е да се предприеме основна систематизация и проверка на изворите, да се положат всички старания за тяхното пълно издирване и научно обнародване. Това ще тикне значително напред

[1] Най-новите проучвания вж. в цитираната книга на Ив. Унджиев и Цв. Унджиева.

разрешаването на спорните въпроси около Ботевата дейност и ще ускори написването на неговата пълна биография.

2. Изследването на Ботевата дейност трябва да води неизбежно до решителна борба срещу всички заблуди, клеветнически твърдения и фалшификации, натрупани с течение на времето в огромната литература за Ботев и извращаващи — съзнателно или несъзнателно — личността и идеите на великия революционер и поет. Отчасти вече посочих произхода и историята на тия заблуди и фалшификации.

Налага се обаче тоя въпрос да бъде поставен и разгледан специално, особено с оглед на факти от по-ново време. При тълкуването на Ботевата личност се е стигнало до чудовищни «открития», като се почне от обявяването на Ботев за безогледен авантюрист и луда глава още от Зах. Стянов и Ст. Заимов и се дойде до прогласяването му за «зловеща личност», носител на «тъмни и необуздани животински нагони». «Зловещият хормон, от който била преситена неговата душа, искал съвсем други неща и не му давал нито минутка спокойствие, докато не видял задоволени своите тъмни нагони» — четем в книгата на Макдъф «Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност» (София, 1929, стр. 116).

Тая чудовищна и позорна книга представя нещо повече от отрицание на Ботев и фалшификация на неговите идеи; тя е един нечуван по вулгарност сбор от най-долни клевети и ругатни срещу великия революционер. Тя е най-яркият писмен документ за злобата на българската буржоазия срещу Ботевото дело, което представяше опасност за нейното класово господство.

По-нататък от опитите на Боян Пенев да припише на Ботев ницшеански черти се стигна до усилията на психоаналитиците да характеризират великия поет като личност «с постоянни вулканични изригвания на афективно-импулсивна лава» (Л. Русев, 1933 г.). Ботев бе представен като носител на Едиповия комплекс — оттук и любовта му към майката и към всички понятия от женски род като свобода, родина (символи на майката и на половия комплекс на детето към нея); оттук и омразата на Ботев към всички понятия от мъжки

род — подъл чорбаджия, поп, търговец, богаташ, дивак-учител, бог, Соломон — тиран развратен и т. н., които били символи на омразата към бащата, пак във връзка с половия комплекс на детето! Към тия безсмислици трябва да се прибави и опитът на един професор по медицина, следвайки теорията на Кречмер, да характеризира Ботева като «сух и своенравен егоист; обаче неговата сухост и егоистичност се състоят в характерната му затвореност, очертаваща го като аутист» (т. е. откъснат от света) (д-р К. Чолаков, 1933 г.).

В светлината на «тъмни авантюри», «безнравствени заблуждения» и «вагабонтства» бе представен Ботев някога и в характеристиката на Вазов, който между другото пише: «Той е една типическа, самобитна личност. Смес от ярки контрасти, светлини и сенки, у него крайностите в хубавото и грозното се прикасават, сюблимните чувства на трубадур на свободата братуват с най-безнравствените житейски правила. Героят у него върви ръка под ръка с нощния касотрощител, но и тоя последният не е гнусен, а симпатичен даже, защото го осветлява и почти извинява човеческата идея, искрено възприета, зле разбрана и зле прилагана» (1891 г.).

Като незавършен характер представя Ботева и Пенчо Славейков — «нещо мътно, неуталожено, буйно, нещо, което зашеметява със своя кипеж, а не обистря» и води към «вагабондажи» (в рецензията на книгата на Д. Т. Страшимиров «Хр. Ботев» от 1897 г.).[1]

Верни ли са всички тия безсмислици, клевети, изопачения и фалшификации на личността на Ботев, до които стигна българската буржоазия в своята класова омраза към него? Извращенията на психоаналитиците, характеролозите и долните клеветници от типа на Макдъф са очевидни. Но верни ли са характеристиките, които представят Ботева като тласкан от стихии, негоден за сериозна работа, странна смесица от светлини и сенки, у когото възвишени чувства братуват с «най-безнравствените житейски правила»? Не може да става

[1] Повече подробности за тия изказвания и преценки виж у М. Димитров, Личността на Ботев, С., 1938; II изд. — 1946.

и дума за истина в подобни твърдения. Целият живот и дейност на Ботев са потвърждение на обратното и очертават поета като цялостна, изключително надарена, обществено-действена, високо културна личност. За това свидетелствуват неговата дейност като журналист и водач на революционната партия, неговата смела, последователна борба срещу народните подтисници, неговата ненадмината поезия, неговата необикновено богата за епохата култура и т. н.

Изключителна по важност задача на нашето ботевознание е да разобличи и отхвърли решително и пълно всички заблуди и фалшификации (дори най-малките остатъци от тях), които нашата реакция съзнателно е натрупала около личността на Ботева. В това отношение несъмнена заслуга имат Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, М. Димитров и др. Последният направи в 1938 г. сполучлив опит да опровергае измислиците и заблудите в книжката «Личността на Ботев», в която разгледа критично възгледите на Зах. Стоянов, Ст. Заимов, Ив. Вазов, Пенчо Славейков, А. Страшимиров, д-р К. Кръстев, Б. Пенев, Ив. Мешеков и др. Тая книга изигра положителна роля в борбата с фалшификациите и извращенията. Но борбата не е завършена, всички заблуди все още не са изкоренени и разобличението трябва да продължи до окончателното очистване на светлия Ботев образ от всички реакционни извращения, безсмислици и клевети.

3. Третият основен въпрос е проучването на идеологията на Хр. Ботев. Като се оставят настрана съзнателните извращения на буржоазната наука в тая област, особено подценяването на революционно-демократичния характер на Ботевия мироглед, ще трябва да се признае, че и нашето прогресивно ботевознание мина през много трудности, докато стигне до правилна постановка на въпроса за Ботевата идеология. Достатъчно е да се спомене през колко фази мина въпросът за социализма на Ботев, докато се осветли вярно неговият характер. Въпреки несъмнения напредък, направен за изясняването на Ботевата идеология, както преди 9 септември 1944 г., когато този проблем не можеше да се разисква открито, така особено след 9 септември, когато идеологията на Ботев бе поставена

на свободно разискване и изяснена в основните си линии, все още остават някои разногласия и неясности, що се касае до Ботевия философски материализъм, неговото отношение към марксизма, същността на неговия утопически социализъм, неговите естетически възгледи. За изясняване на Ботевата идеология заслуга имат преди всичко Дим. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Мих. Димитров, Жак Натан, Ас. Киселинчев и от руските изследвачи — Н. С. Державин, Евг. Волков и Л. Воробьов. Тук обаче също трябва да бъдат споменати основните принципни указания, които се съдържат в изказванията на Г. Димитров и които допринасят извънредно много за правилната постановка на въпроса за Ботевата идеология. Предстои да се направи основен и окончателен марксистко-ленински преглед на тая идеология, за да може напълно да бъде изяснена.

4. Четвъртият въпрос е свързан с литературното наследство на Ботев. Несъмнено то винаги е будело много голям интерес. В него се разкрива най-добре величието на Ботев като изключително надарена личност, като мислител и поет, революционер и борец. Приживе на Ботев излизат една книга с негови творби («Песни и стихотворения от Ботьова и Стамболова», Букурещ, 1875) и три преведени книги: «Кремуций Корд», драма от Н. Костомаров, Букурещ, 1873; «Уроци за първите четири аритметически правила и за счетовете от Михайлова», Букурещ, 1873, и «За славянското произхождение на дунавските българи» от Д. Иловайски, Букурещ, 1875. «Песни и стихотворения» излиза във второ издание след Освобождението в 1880 г., Пловдив. След това Ботевите стихотворения многократно се препечатват в отделни книжки. Със събирането на Ботевите съчинения се заема пръв Зах. Стоянов (1885). Това е несъмнена негова заслуга; изданието на Зах. Стоянов изиграва голяма роля за опознаване на читателя с цялото Ботево творчество: стихотворения, статии, фейлетони и т. н. Второ подобно издание се явява близо 20 години след това — в 1907 г. — под редакцията на Ив. Г. Клинчаров и Ботевата дъщеря Ив. Хр. Ботева, която работи върху изданието с голяма любов, обаче не дочаква неговото излизане.

След Първата световна война се появяват още редица издания — до 1949 г. към 90 отделни издания (главно на стихотворенията), които получават широко разпространение и стигат, според изчисленията на Т. Боров, до тираж 426 000 екз.[1] Заслужава да бъдат отбелязани особено две издания: тритомното на М. Димитров (I изд. — 1940, II изд. — 1946, III изд. — 1950) и еднотомното на Ал. Бурмов (1940 г.; в 1948 г. излезе под същата редакция само първият том от едно замислено двутомно издание). Характерно за тия две издания е следното: опитът да се събере цялото литературно наследство на Ботев и да се придружи с обстоен коментар, в който да бъдат пояснени всички лица и събития, засегнати в съчиненията.

Трябва да бъде отбелязана специално голямата заслуга на проф. М. Димитров (с известни увлечения) за пълното събиране и установяване на Ботевото литературно наследство. Той е направил и решителен опит да издири всичко, което е писал и печатал Ботев. В 1924 год. проф. Мих. Димитров издаде книгата «Неизвестни произведения» на Ботев, резултат на неговите търсения в Румъния — книга, която даде силен тласък за издирване на цялото Ботево литературно наследство. Той направи извънредно много за проучване сътрудничеството на Ботев в редица вестници като «Тъпан», «Свобода», «Независимост» и др. Също така трябва специално да се отбележи и второто издание на Ботевите съчинения под редакцията на Ал. Бурмов (том I, 1948), което е снабдено с обстоен, много богат коментар и подробна библиография. Резултат на дълго и сериозно научно изследване, тоя коментар ще служи като основа за по-нататъшната работа върху творчеството на Ботев. И винаги ще представя богат извор за сведения и справки.

Трябва да признаем, че няма друг български писател, който да е издаван тъй научно, с обширен коментар, както Ботев. Това свидетелствува преди всичко за необикновен интерес към творенията на големия поет и революционер и е несъмнена заслуга на българските ботевоведи. Все пак и в тая област не е направено всичко

[1] Т. Боров, Издания на Ботевите произведения, Лист «Христо Ботев», 25 май 1949, стр. 6.

и предстоят важни задачи за изпълнение. Те засягат преди всичко окончателното установяване на пълното Ботево литературно наследство: издирване на изчезналата му архива, в която са се съхранявали необнародвани негови ръкописи; разрешаване на въпроса за Ботевото сътрудничество във в. «Тъпан»; издирване на сътрудничеството му в други вестници и издания; установяване на Ботевите статии и фейлетони в Каравеловите вестници, особено в отдела «Знаеш ли ти кои сме», начало на което постави проф. Мих. Димитров.[1] За целта ще трябва да се проучат основно езикът и стилът на Ботев. За това без съмнение ще допринесе много и готвеният от Българската академия на науките Ботев речник, работен от Ст. Божков и З. Генадиева (т. I бе отпечатан). Езиковият анализ ще улесни трудната задача на изследвача. Разбира се, той не може да бъде единственият метод, а само ще подпомогне идейно-фактическия анализ. Сигурно е, че още не е издирено цялото Ботево литературно наследство и не са установени ония статии и бележки, които Ботев е печатал без подпис.

Все още не са задоволителни и самите досегашни издания на установения вече Ботев текст въпреки направените сериозни текстологични проучвания. Допуснати са редица неточности в предаване на текста, не е разрешен правилно въпросът за нормализиране на Ботевия език, не е въведена прегледна система в подредбата на материала. Всички тези подобрения трябва да бъдат направени незабавно. Също така необходимо е за научни цели едно автентично издание на Ботевите съчинения (със запазване на всички особености на езика и правописа). Такова е вече започнато от Научния институт «Хр. Ботев» под редакцията на Ал. Бурмов и Ст. Божков.[2] Най-сетне задача на бъдещето е и едно пълно и окончателно академично, богато коментирано издание на Ботевите съчинения.

5. Колкото и странно да изглежда, и въпреки огром-

[1] Пълно издание на фейлетоните, поместени в тоя отдел, направи неотдавна проф. Ал. Бурмов в книгата «Л. Каравелов и Хр. Ботев. Знаеш ли кои сме», С., 1949; изданието е снабдено с обширен коментар.

[2] През 1950, 1960 г. излезе от печат.

ната литература, посветена на Ботев, неговото литературно дело и до днес не е изчерпателно изследвано. Наистина Ботевата лирика, която е най-високото достижение на българската поезия, е била предмет на отделни проучвания; с нея са се занимавали и видни писатели като Ив. Вазов и Пенчо Славейков. Тя вече повече от 80 години вълнува дълбоко нашия народ; с многобройни преводи е проникнала и в чужбина, където е намерила високо признание. И все пак до днес липсва едно обстойно, монографично научно изследване, което да проанализира и осветли всестранно поетическото творчество на Ботев, да разкрие неговото богато идейно, образно и емоционално съдържание, да посочи необикновеното поетическо майсторство на Ботев, да проследи и изясни силата на неговото въздействие, да разясни всички въпроси, свързани с генезиса и влиянието на това творчество, да разкрие неговите дълбоки връзки с народната песен и т. н. Разбира се, не бива да се отричат значителните приноси в това отношение на Г. Бакалов, М. Димитров и особено Т. Павлов (напоследък и на Пантелей Зарев), но все пак тепърва предстои една истинска марксистко-ленинска изчерпателна преценка на Ботевото литературно дело.

Заслужава тук да се отбележи малкият брой на монографиите, които засягат цялостно живота, идеологията и творчеството на Ботев. Първия опит направи Д. Т. Страшимиров («Христо Ботев като поет и журналист», Пловдив, 1897), вече съвършено остарял. Монографичен характер има трудът на Евг. Волков (софийското издание от 1921 г., московското от 1929 г.), но там вниманието е насочено главно върху идеологията и биографията. Като най-добри опити си остават книгите на Мих. Димитров («Хр. Ботев — идеи, личност, творчество», 1919, II изд. — 1946), книга, изиграла голяма роля в нашето ботевознание; Г. Бакалов («Хр. Ботев», 1934). Н. С. Державин («Хр. Ботев», Москва, 1948). Тук трябва да бъде прибавена и книгата изследвания и статии на Т. Павлов «Христо Ботев» (София, 1949)[1].

[1] В тая редица трябва да бъдат поставени кн гите на Л. Воробьов — «Христо Ботев», Москва, 1953, и К. Державин — «Христо Ботев», Москва, 1962.

Абсолютно наложително е да се пристъпи към написване на нова, обширна, научна, марксистко-ленинска, цялостна монография за Ботев (личност, живот, идеология, творчество, влияние, оценка), от каквато се чувствува огромна нужда. Това е една от най-важните близки задачи на нашето ботевознание.[1]

6. Друга важна задача на ботевознанието е проучването на огромното влияние както литературно, така и идейно-обществено, което Ботев е оказвал и продължава да оказва върху нашето обществено и културно развитие. Много важен е въпросът за идейното влияние на Ботев върху нашата прогресивна интелигенция преди и след Освобождението, върху развитието на нашата работническа класа и социалистическото движение, в борбите на нашия народ за свобода, демокрация и социална справедливост и особено в антифашистката борба след Септемврийското въстание и в съпротивата през Втората световна война. Трябва да се проучи основно и значението на Ботев за нашата нова, отечественофронтовска действителност и за изграждането на социализма в нашата страна, особено след решенията на историческия V конгрес на БКП. В това отношение трябва да ни служат за указание думите на Г. Димитров: «Великият наш национален герой, революционер и поет Христо Ботев е и си остава най-възвишеният пример за българския народ, за неговата младеж, за неговото народно студентство. В днешната борба за демокрация, народна република и национална независимост, за прогрес и възход на нашата партия Хр. Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България.»

Ето една област, която трябва да привлече сериозно вниманието на нашите учени и общественици.

7. За да могат правилно и с по-малко трудности да се решат всички поставени въпроси, необходимо е да се доведе докрай и издаде пълната Ботева библиография, съставянето на която бе предприето от Народната библиотека в София под ръководството на проф. Т. Боров. Библиографията трябва да засегне всички издания

[1] Това извършиха Ив. Унджиев и Цв. Унджиева: Христо Ботев, живот и дело», 1975.

и публикации на Ботевите творби и всичко писано за Ботев у нас и в чужбина. Ще отбележа само следното: трябва да се обърне най-сериозно внимание върху чуждестранния дял в библиографията (колкото и големи трудности да се срещат), за да добием представа за проникването и разпространението на Ботевото творчество в чужбина. С оглед на това ние ще можем да насочим правилно нашите усилия там, където то е незадоволително и недостатъчно. Тук трябва да се отбележи, че Ботевата стогодишнина предизвиква голям интерес в целия демократически свят и като резултат се явиха не само многобройни статии за Ботев в чуждия печат, но и отделни книги с негови творби или монографии, като двете съветски (руска и украинска) издания на Ботеви творби, книгата на Н. С. Державин, румънското издание, излязлата на чешки книга на Зденек Урбан, готвените издания в Полша и Унгария. Несъмнено постижение на Научния институт «Хр. Ботев» представят и трите томчета избрани Ботеви творби в превод на руски, френски и английски, излезли под редакцията на Г. Цанев.

8. Най-сетне животът, личността, идеологията и литературното творчество на Ботев не могат да бъдат осветлени пълно и правилно, без да се познава основно епохата, в която той живее и твори. Епохата трябва да бъде проучена в няколко аспекта: състоянието на турската империя и на българския народ през втората половина на XIX в. (икономически, социални, политически, културни отношения); българското национално-революционно движение — проучено най-подробно; състоянието на Русия и Румъния през дадения период (където Ботев работи); история на европейската политика през втората половина на XIX в. и особено развитието на национално-революционните движения и създаването на тяхната идеология, както и историята на социалистическите идеи и социалистическото движение.

Абсолютно неправилно е епохата на Ботев да се очертава само с прояви от вътрешния живот на турската държава и българския народ, без да се държи сметка за по-широките балкански и международни явления — както и обратното: да не се извежда делото на Ботев от условията на българската социално-поли-

тическа действителност. В тоя смисъл проучванията на Ботевата епоха са вече започнати — в трудовете и статиите на Д. Благоев, Васил Коларов, Н. С. Державин, Мих. Димитров, Жак Натан, Ал. Бурмов, Ив. Унджиев (в неговата обширна биография на В. Левски) и др., но те трябва да бъдат продължени, разширени и задълбочени.

Ето най-важните постижения и задачи на ботевознанието. Моята цел не е да навлизам в подробности, нито да очертавам заслугите на отделни лица. Спрях се на най-общите въпроси, илюстрирайки ги с някои примери. Основният извод е следният: българската прогресивна наука е направила значителни усилия да осветли правилно живота, идеологията и литературното наследство на великия поет и революционер Хр. Ботев. Правилна насока на изследванията дава родоначалникът на научния социализъм в България Дим. Благоев; по неговия път тръгват най-добрите изследвачи на Ботев.

Въпреки посочените значителни постижения обаче пред ботевознанието стоят редица големи задачи и неразрешени въпроси и най-важното: «пълно и обективно вярно историческо осветление и преценка», «генерален и всестранен марксистко-ленински преглед на великото революционно дело и поетическо творчество на Хр. Ботев» (акад. Т. Павлов). Конкретно смятам като най-близки задачи следните: в непродължителен срок трябва да бъде написана пълна биография на Хр. Ботев; да излезе автентичното издание на неговите съчинения; да бъде отпечатана приготвената вече Ботева библиография; да бъде завършен и издаден от Българската академия на науките Ботевият речник; да се направи основно изследване на Ботевото поетическо творчество (включително и на стиха, стила и езика); да се напише и издаде цялостна научна монография за Ботев, от каквато широките читателски кръгове чувствуват голяма нужда; да се пусне в най-скоро време пълно общодостъпно издание на Ботевите съчинения. Същевременно ще продължава работата върху всички останали въпроси и задачи, които бяха набелязани дотук.

Ние сме уверени, че при условията, които нашето

народно правителство създава за научна работа и които разкриват широки възможности пред българските ботеводи, стоящите пред нас големи и важни задачи ще бъдат изпълнени. Нужно е нашите научни работници ботеводи да се отдадат на упорита изследователска работа; нужно е да се създадат и привлекат нови, млади научни кадри; нужно е да се положат всички усилия в това високо патриотично дело; нужно е да се заслужи доверието и вниманието, с което българският народ се отнася към нашата работа. Това ще бъде и най-добрата лична отплата за всичко велико и прекрасно, което е дал на всекиго от нас гениалният син на българския народ, пламенният революционер и ненадминатият поет Христо Ботев.

1949

ГАВРА С ЛИЧНОСТТА НА ХРИСТО БОТЕВ

(Една книга на злобата и лицемерието)

Неотдавна по витрините на книжарниците се появи брошура от някой си Макдъф със странно, дръзко и безсмислено заглавие: «Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност. Ботев или Левски е героят на България?» Читателят веднага ще се досети, че под това лъжеиме се крие някой озлобен чистокръвен българин с грандомански претенции да развенчава безсмъртния певец на свободата. Може би, поблазнен от мисълта да играе в нашата литература ролята на един Толстой, без да има неговия авторитет — разбира се, който се опита да развенчава Шекспир, тоя господин е напрегнал всичките си духовни сили, за да напише най-глупавата и долна книга, която някога е излизала на български език. Но за да опознаем неговата нравствена личност и умствен склад, нека го оставим сам да се охарактеризира със схващанията си.

1. За него изкуството е лицемерна лъжа и виновник за всички световни бедствия. Рушители на морала са всевъзможните «велики творци» (кавичките са негови), като почнем от Данте и Рафаел и свършим с Толстой и Ан. Франс (стр. 12). А също тъй «и неколцина. . . (тук авторът е употребил един нецензурен епитет, който се срамувам да цитирам) клечовци от рода на Байрона, Уайлда, Лермонтова» (стр. 90). Шилер и Гьоте са пияници. И много естествено, Ботев е — «професионален лъжец парекселанс» (стр. 66). Изобщо

хората на изкуството са най-пропадналите обществени елементи, а творенията им са проводници на разрушението и лъжата (стр. 40 и 41).

2. За анонимния писач най-големите врагове на истината у нас са: Учителският съюз, професорското тяло, управата на Просветното министерство, периодическите издания и ежедневният печат (стр. 89), т. е. представителите на българската култура.

3. Но тогава, щом отрича култура, наука и изкуство, в какво вярва тоя господин? «До XIII в. в Европа царуваше началото на закона или религията» (стр. 12). От тоя цитат вече личи от кои среди изхожда писачът на тая клеветническа брошура. Апологет на средновековното лицемерие, невежество и схоластика, той се бори за едно възвръщане на това «блажено» състояние на нещата от времето на езуитството и инквизицията. Като знаем това, лесно обяснимо става неговото безкрайно озлобление срещу автора на най-безмилостните сатири против морално падналите представители на духовенството. Следователно тоя господин, който дори няма доблест да излезе с името си, а това не прави чест на неговото звание и достатъчно говори за нравствения му лик, тоя господин се нагърбва с тежката задача, пасаждайки корените на средновековното езуитство и ледвайки методите му, да отрича един от най-големите синове на българския народ. Най-сетне набираната от 50—60 години насам злоба в средата, от която изхожда анонимният писач и която е най-много пострадала от изобличенията на Ботев, е намерила своя «великолепен» израз в брошурата на един човек, поставил си за цел да хвърли кал върху сиянието на едно голямо име. Средствата, с които се стреми да постигне това, достатъчно говорят за «добродетелите» на г. Макдъф и книгата най-добре рисува именно нравствения лик на неговата зловеща личност.

В тая брошура личността на поета е очернена и окарикатурена до невъзможност. За доказателство бихме могли да приведем съвсем малка част от епитетите, които авторът прилепя към името Ботев, обаче ръката ни се свени да напише всичката оная мръсотия, която те съдържат. Но за нашата цел е достатъчно да

разгледаме само средствата, с които си служи тоя господин в стремежа си да опетни личността на поета.

Преди всичко, когато говори за биографията на поета, проличава едно чудовищно непознаване на фактите. Приписват се на Ботева неща, които той нито е вършил, нито са присъщи на неговата природа. Анонимният писач, за да постигне долните си цели, не се спира дори пред най-дръзко изопачаване на фактите. Цялата биография на поета е предадена крайно тенденциозно. Докъде стига неговото безсъвестно клеветничество, нека съдим от следното: той представя целия живот на Ботев — борба между него и Левски! Интересно е, защо г. Макдъф се е нагърбил със защитата на народния апостол. И защо хиляди пъти подчертава, че той е бил монах, т. е. християнин. Нима не знаем, че Левски е отхвърлил твърде рано монашеството, а колко далече стои неговата нравствена личност от словата на «християнина» Макдъф! И какво е това поставяне на въпроса: Левски или Ботев е най-големият? Само децата и безкрайно наивните и глупавите спорят за подобно първенство. И единият, и другият си имат своето напълно самостойно и обособено място в историята на нашето възраждане.

Но писачът не спира дотук. Клеветата достига своя връх, когато биват хвърлени две дръзки обвинения върху паметта на Ботев: 1) че той «чрез посредничеството на Д. Попов и Д. Общи има пръст в погубването на Левски» (стр. 32), и 2) че погубил четата си на Вола, за да задоволи своя безграничен егоизъм. Само заради тия две неща лицемерният Макдъф трябва да бъде даден на публичен съд за нанасяне обида на един от избранниците на племето ни. Заради нечуваните си клевети той трябва да бъде наказан по-осезателно от едно обикновено конфискуване на книгата му. В България има закони, по които, ако наругаеш един касапин, тоя последният ще те даде под съд. Но да охулиш името на Ботев, за хулителите няма ли съд?

Като знаем всичко това, следва да попитаме: откъде черпи своите «факти» г. Макдъф. Книгата не е нито научно съчинение, нито сериозен труд, а само една клеветническа брошура. Споменават се само имената на някой си Н. Ив. Кючуков и на Зах. Стоянов като биографи

на Ботев. Доколко записките на първия имат цена на исторически документи — няма и да говорим, но за биографията на втория, която наистина съдържа ценни материали, се знае по негово лично признание, че той нарочно е искал да представи Ботев като нехранимайко. Също тъй Зах. Стоянов като съвременник на поета и като личен участник в събитията, които описва, е имал твърде субективно отношение към личността на Ботев. И тук именно е най-слабата страна на неговата биография (всъщност — опит за биография). Но нашият писач, вместо да използува критически труда на З. Стоянов, а също тъй да се справи с обширната литература по тоя въпрос, умишлено използува именно най-тенденциозно предадените места от тоя труд, разбира се, с едничката цел да петни, да заблуждава и да клевети.

Но онова, което най-много бие на очи в брошурата, е невъзможният по своя цинизъм език на анонимния автор. Не искам да си служа с цитати, защото уважавам благоприличието на читателите, но повтарям, че езикът на тоя самозабравил се «християнин» най-добре хвърля светлини върху неговата «добродетелна» личност. От начало до край улични ругатни и хули, сплетени с предизвикателства и клевети, които из дъно възмущават честния човек и го карат да се пита: няма ли кой да залепи заслужена плесница на тоя озлобен господин? Но. . . достатъчно му е и нашето презрение. Само едно трябва да се съжалява: че Ботев напразно е изхабил стрелите си на времето. Хората от рода на макдъфовците, които дори нямат доблест да излязат с името си, са непоправими.

1930

ПЪТЯТ КЪМ БОТЕВ

Събрали сме се тук, за да отбележим една дата: 125 години от рождението на Христо Ботев. Отново след четири години ще ни събере друга голяма дата — сто години от неговата смърт. Аз помня още една дата: бях ученик в първите класове на гимназията, когато бе честувана петдесетгодишнината от Ботевата смърт. Понякога потръпвам, като си помисля, че в първата половина на нашия век все още мнозина от Ботевите връстници и другари са били живи. Един руски революционер, емигрант в България, Евгений Волков, великолепен познавач на Ботев, има идеята да ги разпита и нему дължим спомените на Ст. Х. Гендов, Г. Смилов, В. Лучков, Д. Ночев и други Ботеви съученици в Одеса или колеги в калоферското училище по време на краткия му престой в родния му град през 1867 г. Доскоро бяха живи четниците на Ботев: Младен Павлов (Козлодуйското даскалче), починал в 1935 г., Н. Обретенов — в 1939 г., Кирил Ботев — в 1944 г. Колко Ботев е близък все пак до нас!

Но, от друга страна, времето непрекъснато го отдалечава; една след друга се нареждат все по-големи дати — 50 години, 100 години, а ето вече и 125 години. От нашето време Ботев неусетно преминава някъде в далечните предели на историята и престава да бъде наш съвременник, превръща се в една от ония бележити исторически фигури, които определят основните насоки на нашето многовековно развитие. Ние се прекланяме пред тяхното величие, отнасяме се с дълбоко уважение към техните заслуги, но за съжаление хладният повей на времето започва да ни отделя от тях.

Но заедно с това понякога се случва, че една новооткрита биографска подробност, един забравен подпис в някакъв училищен дневник, един случайно намерен архивен документ, следата на някакво писмо отново ни връщат към живия, непосредния Ботев. И ние отново почваме да чувствуваме, че той е наш близък, че е живял неотдавна, че дъхът на нашето време още се докосва до неговото време, полъхва ни нещо непосредно от неговата благородна и обаятелна личност.

Далечен и близък — може ли да съществува такъв парадокс, когато говорим за Ботев? Нима с неговото име не растем още на майчината гръд? Нима нашето училище още в първите класове не е запълнено с неговия подвиг и неговите песни? Нима Вазовата песен, с която се прославят «Радецки» и Козлодуй, не е любимият химн на нашата младеж? И кой български писател от епохата на Възраждането, кой друг ум, кой друг представител на революционната мисъл и на революционната поезия е така привличал и така печелил възторзите и признанията? Защото още през двадесетте години Багряна написа в своето известно стихотворение:

Единствен лик, пред който всички ние палим свещи!

Не искам да давам преки отговори на тези въпроси. Ще изкажа само едно съмнение: популярността не винаги означава познание. И голямата творческа личност, и големият обществен деец (Ботев ги съчетава) не се разкриват изведнъж, не се прониква изведнъж в тяхната същност. Времето е важен фактор за тяхното разбиране и оценка. Каква е задачата на изследването? Първо — да ги извадим от тяхното време, за да ги освободим от всичко дребно, незначително, от сплетните на всекидневието, от злобата на съвременниците, от ограничените естетически оценки на собствената им епоха — и да ги видим в един процес на по-дълго развитие, в перспективата на историята. И, второ — да ги върнем в тяхното време, т. е. да не ги превръщаме в гола абстракция, откъсната от определена жизнена и идейно-историческа обстановка; нашето отношение да не се преобрази в спекулация, която всъщност разрушава познанието, защото ни

лишава от конкретността, от свежия допир до факта, до непосредния полъх на времето. Ето как се движи нашето познание — и в това познание настоящето също казва своята дума.

Да си послужим с примера на Ботев.

Поетът Ботев е малко познат в своето време, при все че има отделни горещи почитатели: Бачо Киро живее с неговите стихотворения и непрекъснато ги перифразира, а Васил Левски, неговият другар от изоставената букурещка мелница, преписва в своето тефтерче «На прощаване» и го приспособява към своята биография. Но за първата книга на Ботев «Песни и стихотворения» от 1875 г. не излиза в тогавашния печат нито един отзив.

Съвременниците имат твърде превратни понятия за живота, обществената и революционната дейност на Ботев — страстите на времето оставят дълбока следа върху тях. Наистина, подвигът на «Радецки» ги смайва, походът на четата и смъртта във Врачанския балкан разкриват величието на една голяма личност. И те свалят шапка пред този подвиг — смъртта донася безсмъртието на Ботев, осенява името му бързо със слава. Затова може би и Вазов не го включва в «Епопея на забравените» — Ботев не е бил между забравените. Но заедно с това колко малко съвременници познават добре Ботев! Вземете биографията на Зах. Стоянов — пълна с недоразумения и неверни осветления — или обширната рецензия, която пише за нея Стоян Заимов — изобилна с изопачения и клевети. Разгърнете спомените на К. Тулешков, на Д. Фингов, на Ив. Чунчев, на Д. Паничков, на Ив. Андонов, на Ст. Стамболов и др. — все близки, съученици и колеги; в тях са проникнали сплетни, лоша мълва, невероятни слухове, клевети — особено за живота на Ботев в Румъния. Не отричам заслугите на първите Ботеви биографи Зах. Стоянов и Ст. Заимов; те са безспорни. И все пак десетилетия нашата наука трябваше да се бори срещу техните случайни заблуди или съзнателни извращения.

Трябваше Ботев да бъде освободен от пристрастията на своето време, за да се разкрие истината за неговата личност, дейност и идеология. Трябваше да бъде виден в широката перспектива на историята. И това бе ос-

новната задача на ботевознанието много години. Задача трудна — защото понякога старите заблуди се заменяха с нови, към старите извращения се прибавяха чудовищни клевети (спомнете си книгата на крайния реакционер Макдъф, «Чий е Ботев? Нравственият лик на тази зловеща личност», 1929, или «тълкуванията» на психоаналитиците). Трябва да се подчертае, че марксистката наука в лицето на Д. Благоев, Т. Павлов, Мих. Димитров, Ж. Натан, Ал. Бурмов има най-голямата заслуга в многолетната борба за истината за Христо Ботев.

Проникването в Ботевата поезия и нейната оценка, установяването на пълното художествено и публицистично наследство на Ботев, поставянето на неговото творчество в историческа перспектива, разкриването на неговите естетически стойности и на литературно-историческата и идейно-обществената му роля — бе също дълъг процес (и той не е завършен досега). По същество този процес означаваше да бъде виден творецът Ботев в своето време и извън своето време, във времето на българската литература изобщо — и то във всички посоки.

Ще кажете: какво има да се прави повече, освен да се уточняват някои подробности, да се осветлят още някои недостатъчно познати епизоди от биографията на поета, да продължи ровенето из архивите, защото все още нещо може да излезе? И нима може да се промени нещо в образа на Ботев — такъв, какъвто го познаваме? И още нещо — нима може да се говори за отдалечаване на Ботев от нас, когато науката е направила всичко възможно, за да го приближи до нас?

Прекланям се пред делото на всички ония учени, философи, публицисти, политици — от най-видните до по-малко известните, — които направиха толкова много за проучването и правилното оценяване на Ботев. Едно такова тържество като днешното, особено една научна сесия, е добър повод да им отдадем нашето признание. И все пак трябва да кажа, че близкият, обичаният и познатият Христо Ботев продължава в редица отношения да призовава нашата мисъл и нашите изследователски усилия. Ние не сме го видели доста-

тъчно нито в неговото време, нито в нашето време, нито в перспективата на времето изобщо.

Кажете ми — как ще видим Ботев в неговото време, когато още не притежаваме пълна негова биография? Всички досегашни негови биографии са несполучливи — или най-малкото недостатъчни, включително и биографията на Мих. Димитров от 1948 г., която е все пак най-добрата. Мих. Димитров беше замислил такава пълна биография — един живот не му стигна, за да я напише. Неговият път бе правилен: за да постави Ботев плътно в епохата му, в обкръжението му, той смяташе, че това обкръжение трябва да бъде основно опознато — и като първа крачка предприе написването на биография на Л. Каравелов. На прав път бе и Ал. Бурмов, който, следвайки примера на Евг. Волков, събра спомените на съвременниците за Ботев («Христо Ботев през погледа на съвременниците си», 1945) и започна обстойното проучване на биографиите на неговите четници. Към това трябва да се прибави и необходимостта от издаване на един свод от всички документи за Ботев. Да се познават само главните и общите моменти от живота на Ботев, това не значи, че познаваме целия Ботев; много страни от неговата дейност са твърде слабо уяснени. Без пълна биография не можем да смятаме, че Ботев ни е близък,че сме унищожили разстоянието между неговото време и нашето.

Или да се обърнем към творчеството на Ботев. В никакъв случай не бива да се отрича онова, което е направено досега. И тук марксистката наука има своите безспорни заслуги — както при анализа на Ботевото литературно дело, така и при критичното отхвърляне на погрешни становища (Д. Благоев пръв започна тази критика със статията си за книгата на Д. Т. Страшимиров «Ботев като поет и журналист», 1897). И все пак творчеството на Ботев се нуждае от нов прочит; някои наши млади литературоведи го започнаха вече. Не разглеждам тук специалните литературни проблеми, които чакат решение (около установяването на Ботевото литературно наследство, ново издание на съчиненията, сравнително проучване на отношенията с други литератури, въпроси на поетиката, стиха и т. н.). Става дума за нещо друго — за цялостно

освежаване на нашия поглед — поглед на хора, които живеят през втората половина на XX в., поглед, основан върху опита от развитието на нашата поезия в продължение на сто години след Ботев, поглед на изследвачи, въоръжени с нова, марксистко-ленинска методология — и то на нейния съвременен етап.

Ще си послужа с един пример — може би не съвсем точен, но интересен. Големият полски литературен критик, феноменален преводач на френската литература и великолепен неин познавач Тадеуш Бой-Желенски (убит от хитлеристите в 1941 г.), прочита в 1927 г. в Сорбоната блестящ доклад, в който разказва как се е запознал с френската литература (като млад лекар, изпратен на специализация в Париж), какво дълбоко впечатление му е направила, за да ѝ отдаде целия си живот. След доклада към него се приближава побелял французин и му казва: «Завиждам ви — вие сте имали щастието да прочетете френските класици вече възрастен, а аз съм ги сричал още от детска възраст, зубрил съм ги в училище, писал съм домашни, изпитван съм толкова пъти върху тях и не бих казал, че съм ги намразил, но все пак те са станали за мен нещо обикновено, което е престанало да ме вълнува непосредно, почти близко до шаблона. . . »

В тези думи има една горчива истина. Такава е съдбата на най-големите писатели. Училището много често ни отблъсква от литературата; и най-забележителните художествени творби успява понякога да превърне в досадно четиво. Не важи ли това до известна степен и за Ботев? Не сме ли вече загубили непосредната сила на възприятието, когато го четем и повтаряме? И това не е само последица на училището; тук има своя дял и нашата литературна критика и наука, създала вече цяла, твърде банализирана, фразеология за личността и делото на Христо Ботев. Ето защо изследването на Ботевото творчество се нуждае от освежаване. Освежаването ще трябва да започне просто с нов прочит. Дори с нов прочит от гледище на нашето време, защото всяко време прочита големите литературни творби отново и към казаното досега прибавя свое тълкуване, ново виждане, ново откриване. Така растат, така се обогатяват и задълбочават във времето великите лите-

ратурни произведения — «Дон Кихот» и «Хамлет», «Фауст» и «Война и мир». Те се досътворяват от читателя в течение на вековете, всяко време обогатява техния смисъл, прибавя своя дял в тяхното философско, психологическо и естетическо съдържание. Представете си «Дон Кихот» прочетен само от гледището на XVI или началото на XVII в. — творба, насочена срещу вредното влияние на рицарските романи! Но вижте как се обогатява образът на бедния испански хидалго в течение на няколко века, за да се превърне в символ на светлите и благородни стремежи на човешката личност. Историята на образа на Дон Кихот от неговото време до днес е изключително интересна от методологическо гледище. Ето какво нашето време — като съвкупност от наука и критика, читателски усет и обществено въздействие — трябва да прибави към познанието ни за поезията и за цялото литературно творчество на Ботев.

Има неща, които поразяват, когато Ботев се чете отново. Ще дам един пример от публицистиката му. Пишейки тези няколко встъпителни думи, разтворих Ботевите съчинения и попаднах на статията «Петрушан» («Дума», 1871). Многократно съм чел този текст, но изведнъж го видях в нова светлина — и ме поби тръпка. Той започва с един цитат от италианския писател Л. Меркантини: «Нам казваха, че те са разбойници, излезли от своите вертепи; но те нищо не взеха, нито даже парче хляб, а ний чухме от тях само едно: Дошли сме да измрем за земята си.» Ето самото начало на Ботевата статия: «Пълни три години са днес от оня героически подвиг, подобни на който виждаме само в историята на италианската революция; пълни три години са от онуй славно събитие, кое направи епоха както в историята на нашата емиграция, тъй и в историята на нашето политическо и умствено възраждане. Какъв спомен за потомството, какъв урок, какъв пример за нас, братя емигранти! Шепа решителни млади момци, без никаква революционна организация, без никакви средства, презрени и гонени — момци, кои претърпяха всичко за една благородна света цел, — минаха Дунава и с живо свидетелство показаха какви съкровища се крият в душата на българина. . .

Наистина голяма душевна сила трябва да има човек, за да може каза: «Ние си достигнахме целта, защото измираме, а вие още не сте, защото сте живи!». . . А това трябва да го каже всеки, който мре за свободата на човечеството: това и казаха с примера си нашите въстаници в 1868 г. под войводите Хаджи Димитра и Стефан Караджа.»

Кажете ми — не е ли това пророчество за собствената смърт? Сякаш Ботев разкрива собствената си съдба, вижда я в бъдещето — с удивителна яснота и живост, с дълбоко вълнение описва онова, което ще се случи със самия него след пет години, във великата и трагична 1876 г. Той ни въвежда направо в дълбоката си вътрешна същност, в своята душевност, в своя идеен и емоционален свят. И кой досега е използувал този текст от това гледище?

Бих искал да се спра на още един момент: ние все още не сме видели Ботев в неговата световна съизмеримост. Не става дума за влияния или контакти с чуждите литератури, с една или друга поезия, с един или друг писател — изследвания в тази насока са правени и те продължават. Бих искал да видим Ботев изправен до Мицкевич, до Петьофи, до Некрасов, до Пушкин — не заради празно външно сравняване, но заради вътрешната им близост, националната им същност, общочовешкото им значение, заради съизмеримостта им в света. Някога прочетох, че на въпроса на младия Бетховен до Хайдн да му каже откровено мнението си за първите му творби, старият композитор след редица комплименти за голямото, нечувано богатство на неговото въображение, казал: «Вие ми правите впечатление на човек, у когото има няколко глави, няколко сърца и няколко души.» Бях поразен — и си помислих: не важи ли същото и за нашия Ботев? Оттогава непрекъснато ме занимава проблемът: Ботев до Бетховен!

На края бих искал да кажа, че съм далеч от намерението да чертая програма за бъдещите изследвания на голямото дело на Христо Ботев. Колегите, които ще прочетат доклади в настоящата сесия, вероятно ще направят това в една или друга насока. Искам да засегна само още един въпрос: отношението на нашето време към Ботев. Да отговорим с общите фрази, че във великата

епоха на социалистическото преустройство, във великата епоха на победата на комунистическите идеи Ботев ни е особено близък — като предходник на тази епоха, като мислител и революционер, който мечта за възтържествуването на социалистическия идеал — е недостатъчно. Ботев е не само предходник на нашето време, той е наш съвременник в най-хубавия смисъл на тази дума. И аз бих искал да го видим именно като наш съвременник, който със своя подвиг и със своята революционна всеотдайност възпитава личностите, със своята дълбоко народна, блестяща поезия е творчески извор за съвременната ни литература, с благородството на своята личност е нравствен критерий на нашата епоха. Ето за какво трябва да помислим в дните, в които чествуваме 125-годишнината от неговото рождение.

Особено съм радостен, че това голямо национално чествуване започва в Пловдив — града на петте хълма, където са бушували през хилядолетия ветровете на историята; града, в който живяха и твориха Н. Геров и Ив. Вазов, К. Величков и Зах. Стоянов, Петко Славейков и Д. Благоев; града, в който бе издигнат първият глас в защита на истината за Ботев: града, в който бъдещият поет и революционер получи първата благословия, за да поеме пътя за обетованата земя, за Русия, на която толкова много дължи в своето по-нататъшно развитие. Наистина Пловдив заслужава тази чест.

1972

ПОЕЗИЯТА НА ХРИСТО БОТЕВ

I

Христо Ботев се появява в българската поезия през 1867 г. — на 15 април същата година във вестник «Гайда», редактиран от П. Р. Славейков в Цариград, излиза стихотворението «Майце си». То е подписано: Х. Петков; името е съвършено непознато за читателя. Очевидно е, че се касае за дебют на млад автор. Но какъв дебют! Действително българската поезия има вече двама даровити представители — Добри Чинтулов и Петко Славейков, чиито стихове са твърде популярни из цялата страна; Раковски е обнародвал своето «Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина» (1856) и революционната поема «Горски пътник» (1857—1858), които, макар и твърде несръчни като стихотворна поезия, са развълнували с патриотичното си въодушевение сърцата на съвременниците. Могат да се прибавят и имената на Гр. Пърличев и К. Миладинов. И това е почти всичко, което българската поезия е създала дотогава — останалото са опити на учители и стихотворци, бедни по съдържание, безпомощни като художествени творби.

И ето изведнъж в българската поезия се разнася един свеж и развълнуван глас, изпълнен с искреност:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела,
та скитник ходя несретник ази
и срещам това, що душа мрази!

Бащино ли съм пропил имане,
тебе ли покрих с дълбоки рани,
та мойта младост, млада, зелена,
съхне и вехне люто извехна!

Весел ме гледат мили другари,
че с тях наедно и аз се смея,
но те не знаят, че аз жалея,
че мойта младост слана попари. . .

Един млад човек разкрива своите мечти и мисли, своите страдания и крушението на благородните си стремежи, затрогва ни с безграничната си любов и доверие към майката, с вопъла си, който прозвучава като протест:

Пък тогаз нека замръзнат жили,
пък тогаз нека да гния в гроба![1]

И всичко това е изразено със силни думи, с композиция, която е изградена върху добре отмерена градация на чувството, с богат в ритмично и звуково-музикално отношение стих, който говори за несъмнен поетически талант и забележително художествено умение. Сякаш стихотворението е излязло изпод перото на зрял поет, а не е първа печатана творба на начеващ автор.

Така младият Христо Ботев влиза в българската литература. Какво впечатление прави неговото стихотворение, забелязват ли се първите му стъпки от съвременниците — за това имаме малко данни днес. То е било оценено преди всичко от най-популярния български поет тогава П. Р. Славейков, за да го отпечата в своя вестник. Ботев му е изпратил първите си стихове (Пенчо Славейков отбелязва: «В Стара Загора заедно с книжата на Славейков изгоря и една тетрадка Ботеви песни, пратени Славейкову за преглед») и Славейков е оценил таланта на младия поет. Това се вижда и от един друг факт — от едно изказване на Славейков година по-късно. Отговаряйки по повод на получени

[1] Тук текстът е даден в първата редакция на стихотворението от 1867 г.

в редакцията на в. «Македония» стихове от млад българин, той пише: «Жално е, че между нашите писатели не виждами не само поетически таланти, но нито таквизи, които с наклонност поне да ся занимават по тъз част на книжнината ни; едного само познавами от младите наши момък с поетически способности, но и той или не пише вече нищо, или нищо не обнародува и не издава, което е немалка загуба за нашата книжнина.»[1]

Тук името на Ботев не е посочено изрично, но несъмнено оценката на П. Р. Славейков се отнася за него. От прегледа на обнародваните по това време стихотворения в българския печат се вижда, че няма друг начеващ талантлив поет, чиито творби да могат да бъдат така високо оценени. Славейков е познавал стихотворенията на Ботев; оценявайки неговия талант, е публикувал една година преди това във в. Гайда «Майце си». Това стихотворение е събудило неговите надежди, че в българската поезия действително навлиза нов, талантлив творец. Но през цялата 1867 г. Ботев не обнародва нищо друго. Едва на 12 януари 1868 г. се явява стихотворението «Към брата си» във в. «Дунавска зора» с подпис: П-в. Четири месеца по-късно, през април 1868 г., Ботев дава съобщение в същия вестник, че ще издаде «малък труд» — «Първи поетически опити — проза и стихотворения», — обаче тая книга не излиза. Може би тия факти са убягнали от погледа на Славейков и понеже и през цялата 1868 г. младият поет не публикува нищо друго, той отбелязва със съжаление: «Той или не пише вече нищо, или нищо не обнародува и не издава.»

Славейков има право да съжалява през 1868 г., че ще бъде немалка загуба за нашата литература, ако младият Ботев престане да пише. Той не се излъгва в надеждите си — в разстояние не по-малко от десет години Ботев се проявява не само като голям общественик и революционер, велик патриот и демократ, но и като блестящ журналист и поет. Сътрудничеството му в Каравеловите вестници «Свобода» и «Независимост», редактирането на «Дума на българските емигранти»,

[1] В. «Македония», г. II, бр. 33 от 13 юли 1868 г.

«Будилник», «Знаме», «Нова България», активното участие в революционното движение — всичко това налага бързо името на Ботев като един от най-смелите водачи на българската революционна емиграция. Като поет той публикува малко произведения, но всички те представляват решителни стъпки напред както в неговото собствено творческо развитие, така и в развитието на българската поезия изобщо. Такива важни стъпки са «Елегия» и «Делба» в 1870 г., «До моето първо либе», «На прощаване», «Хайдути», «Пристанала» и «Борба» в 1871 г., «Хаджи Димитър», «Моята молитва», «Патриот», «В механата» и «Зададе се облак тъмен» в 1873 г., книжката «Песни и стихотворения» в 1875 г., «Обесване на Васил Левски» в края на 1876 г. За по-малко от едно десетилетие неизвестният автор на «Майце си» достига най-големите върхове, които познава българската поезия, създава произведения, които пленяват умовете и вълнуват цели поколения. В българската литература се извършва едно от ония чудеса, които рядко наблюдаваме дори в световната поезия — бързото, почти светкавично израстване на един велик, гениален поет.

Твърде мъчно се издирват и установяват причините, които раждат един голям творец. Те могат да бъдат търсени и в обществената, и в семейната обстановка, и в творческите предразположения на личността, и в големите идеи и обществената дейност, които дават подтиците на поезията, и в литертурната школа и култура, и в личната воля за труд и усъвършенствуване, и в националните традиции на литературата. Но тия обстоятелства могат да важат за мнозина — и все пак големите творци са единици. Тук има едно особено съчетание на външни и вътрешни причини, на обществени условия и личен талант, което ражда чудото на поезията, което създава големия поет. При Ботев всичко това има значение — има значение историческата епоха, в която живее, епохата след Кримската война, напрегната и драматична, с политическото и социалното потисничество на народа, с подготвящата се селско-демократическа революция, с големите събития през 70-те години, когато решително се разчупват оковите на турската потисническа феодална система. Има значение

семейната среда и родната обстановка — бащата Ботьо Петков е учител-патриот и общественик, руски възпитаник, от когото бъдещият поет от най-ранна възраст научава много за Русия и руската литература, човек с книжовни интереси. Майката омайва малкия син с красотата на народните песни, които тя знае в изобилие и пее с увлечение. А родният Калофер, над който гордо е надвиснал Балканът, вдъхва на малкия Ботев пламенна омраза към потисничеството и дълбока любов към свободата и хайдушките традиции. Не случайно той покъсно ще каже: «Тоя алтън Калофер, който роди в мене страстна любов, коя тъй рано загина, и дълбока омраза, която ме придружи до гроба. . . В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаха, турчина и народа» («Примери от турско правосъдие»).

За развитието на Ботев има огромно значение престоят му в Русия, където разширява погледа си, вглежда се в дълбоките социални противоречия, които съществуват в руския живот, наблюдава революционното брожение през 60-те години, запознава се с революционно-демократическите идеи на Чернишевски и Херцен, Белински и Добролюбов, изгражда революционно-демократическия си мироглед. Но Ботев-поетът не може да бъде правилно разбран, ако не се държи сметка за периода на неговата най-голяма обществена активност — живота му в Румъния, където се сближава с демократическите слоеве на българската емиграция, взема най-активно участие в националноосвободителната борба, развива огромна политическа дейност, във вестниците си дава израз на настроенията на революционните маси, става техен трибун, поет и водач, осъществява идеите си на дело чрез личния си подвиг, в който намира и смъртта си. В Румъния Ботев разбира окончателно, на практика, в разгара на политическата борба, която води, в трудните изпитания и нуждите на тая борба, каква огромна роля може да играе литературата в служба на революцията: «Науката и литературата, поезията и журналистиката, с една дума, всичката духовна деятелност би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразяват с живота, със стремленията и потребностите на народа и да не бъде науката за наука, изкуството за изкуство, а журналисти-

ката за преживяне старото, изгнилото и отдавна вече захвърлено европейско гюбре» (в. «Знаме» от 5.I.1875 г.).

Разбира се, всичко това би останало без значение, ако Ботев не беше ярка, необикновено надарена личност, ако не притежаваше големия поетически талант, от който извира могъщата творческа сила на неговата поезия. Но талантът е само една възможност — освен всичко друго към него трябва да се прибави литературна култура; тя създава атмосферата за развитието на таланта. Ботев я има във висока степен — отчасти той я получава още в родния си дом, в библиотеката на калоферското училище, където се намират много руски книги и списания, и особено в Одеса, където има възможност да изучи добре руски език и да се запознае непосредно с руската литература. Неговият съученик от одеската гимназия Георги Смилов отбелязва: «Гимназията за него беше каторга и той главоломно се впущаше в четене на книги от съвременните поети и публицисти, което го обхващаше цял. Това, разбира се, печално се отразяваше на неговите училищни занятия, от които той често манкираше, а четенето на книги, изпълнени със свободолюбиви и хуманистични идеи, раждаше у него чувство на протест и непримиримост.»[1]

Невъзможно е днес да се установи какво точно Ботев е чел в Русия. Още в Калофер той е могъл да се запознае с някои произведения на руската литература, доколкото са му позволявали познанията по руски език. Обръщайки се към Н. Геров с молба за стипендия, Ботьо Петков пише, че синът му е изучавал руски и е чел на руски.[2] От друга страна, Иван Вазов съобщава, че в калоферската училищна библиотека са се намирали многобройни томове на «Отечественные записки» със статии и съчинения на Белински, Пушкин, Лермонтов, Григорович, Гончаров и др.[3] Но основното

[1] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, 1945, стр. 8.

[2] Вж. Из архивата на Н. Геров, т. I, 1911, стр. 32; Н. Трайков, Неиздадени писма от Ботьо Петков, Сборник «Христо Ботев», 1949, стр. 776.

[3] Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов — спомени и документи, 1930, стр. 22.

запознаване на Ботев с руската литература става несъмнено в Одеса. Неговите съученици и съвременници споменават между авторите, които е чел и обичал, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Чернишевски, Тургенев, Гогол, Херцен, Огарьов, но списъкът ще трябва да се увеличи с някои декабристки поети, с революционните поети от 60-те години. Не е без значение и запознаването на Ботев с румънската литература — въпрос, който недостатъчно е разглеждан в нашата наука. Навярно той е познавал поезията на Василе Александри, Димитрие Болинтиняну, Григоре Александреску, Б. Хъждеу, Ал. Депарацяну, дори начеващия тогава Михай Еминеску.

Художествената и литературна култура на Ботев се е създавала и върху основата на дотогавашната българска литература и българската народна поезия. Колкото и това да се разбира от само себе си, на него трябва да се наблегне специално. Ботев е немислим без творчеството на Чинтулов и Славейков, които проправят пътя на българската поезия, спомагат за изработване на поетически език, насочват вниманието на писателя към непосредната българска действителност, към живота, страданията и борбите на народа. В това отношение важно място в развитието на Ботев има и поезията на Раковски — от нея идат в Ботевото творчество редица внушения и образи, идеи, композиция, които говорят за силата на националната литературна традиция. В тоя смисъл не е без значение и литературното дело на Каравелов, което Ботев е познавал отблизо. Що се касае до народното творчество, неговата роля в развитието на Ботев като поет е съвършено ясна. Че Ботев е познавал народната поезия още от детски години, това е известно, но той се е занимавал и съзнателно с нея. Интересно е свидетелството на Киро Тулешков, ученик в Одеса през 60-те години: «Григорович, който беше професор в новооснования Новоруссийски университет в Одеса, много пъти викаше при себе си Ботева и му даваше български народни песни да му ги превежда на руски. Това много помогна на Ботев да се влюби в поезията, защото Григорович подробно разправяше теорията на поезията.»[1] Подобен

[1] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, стр. 16.

род занимания са били особено полезни, защото са помагали на младия одески ученик да вникне в строежа и музикалните особености на народната песен, да усвои по-дълбоко формите и обратите на народния поетически език.

Към всичко това трябва да се прибави едно важно обстоятелство — високата взискателност, с която Ботев се е отнасял към своето творчество. Легенда е, че той е творял бързо и небрежно, както му попадне. Някои показания на съвременници и биографи са допринесли за създаване на такава легенда. Обаче фактите говорят, че Ботев е имал извънредно сериозно отношение към своята творческа работа. Обстоятелството, че е написал само двадесет стихотворения, не е резултат на безплодие или леност, защото през същото време от неговото перо са излезли твърде голямо количество статии, дописки, фейлетони и т. н. Ботев носи дълго своите поетически замисли. Разбиването на Хаджидимитровата чета става през 1868 г., а стихотворението «Хаджи Димитър» се явява в 1873 г.; същото важи и за стихотворението «Обесване на Васил Левски», което е писано през 1875—1876 г. Ние не притежаваме ръкописи на Ботеви стихотворения освен няколко странички в неговото тефтерче с отделни строфи на «Обесване на Васил Левски», но колко взискателен е бил Ботев към своите произведения, показва редакционната му работа над техния текст. Когато се е налагало да ги обнародва повторно, винаги е внасял поправки. Могат да се посочат многобройни примери. Най-ранните обнародвани Ботеви стихотворения имат по три редакции — «Майце си» (от 1867, 1870 и 1875 г.), «Към брата си» (от 1868, 1870 и 1875 г.), «Елегия» (от 1870, 1871 и 1875 г.), «Делба» (от 1870, 1871 и 1875 г.), а почти всички останали по две редакции (изключение правят стихотворенията «Хайдути», «Ней», «Защо не съм», «Послание», които приживе на поета са обнародвани само веднъж).

Направените поправки свидетелствуват за извънредно внимателна работа и навсякъде водят към подобрения и усъвършенствуване на текста. Ето няколко примера. В първата редакция третият стих на «Борба» гласи: «Поглед е мрачен, умът не види» вм. «Погледът

мрачен. . . » Членуваната форма тук звучи по-силно и по-определено, тя се съгласува и с членуваната форма на думата «умът», по-ясно се свързва с личността на поета. Извънредно сполучливи са поправките в «Моята молитва»: «А ти, що си в мене, боже, мен в сърцето и душата» вместо «мен в сърцето и главата», както гласи първата редакция; «И храниш го дор до гробът само със надежди голи» вместо «със надежди боси, голи» в първата редакция; «защитниче на робите» вместо «защитниче на рабите» и др. Значително е подобрен текстът на «На прощаване», както се вижда от следните примери: «дето нас млади пропъди» (I ред.) — «дето нас млади прокуди» (II ред.); «на мойте братя премили» (I ред.) — «на мойте братя невръстни» (II ред.); «ти излез, майко, та слушай» (I ред.) — «ти излез, майко, послушай» (II ред.); «и к'кви съм думи издумал» (I ред.) — «и какви думи издумал» (II ред.); «и на глас тичам свободен» (I ред.) — «и на глас тичам народен» (II ред.) и др. Твърде интересна е последната промяна, която внася нов нюанс в мисълта — гласът на народа зове бунтовника и тоя глас се влива в гласа на свободата.

Втората редакция на «В механата» също дава редица примери на извънредно сполучливи поправки: «Туй, що вие не знаете» (I ред.) — «туй що, глупци, вий не знайте» (II ред.); «грабят с нисък, гнусен начин» (I ред.) — «грабят с благороден начин» (II ред.); «В светът няма мило драго — вредом пълно с идиоти» (I ред.) — «Аз веч нямам мило, драго, а вий. . . вий сте идиоти!» (II ред.) и др. Много важни и съществени са промените в «До моето първо либе»: «и чувства си святи убивах» (I ред.) — «и чувства си в калта увирах» (II ред.); «и сърце веч в злоба обвито» (I ред.) — «сърце зло в злоба обвито» (II ред.); «кой глас ще ги викне, запее» (I ред.) — «кой глас ще викне, запее» (II ред.); «що любя и за що милея» (I ред.) — «що мразя и що милея» (II ред.). Още повече подобни примери могат да се открият в покъсните редакции на «Майце си», «Към брата си», «Елегия» и «Делба», където често се касае за сериозни преработки.

Съвършено ясно е, че Ботев е горял от творческа неудовлетвореност; неговото художническо око не-

прекъснато се е взирало в творбите и е внасяло поправки, подробният анализ на които показва постоянен стремеж към идейно и емоционално задълбочаване, тънък езиков усет. Внимателното вглеждане в текстологическата работа, която е извършил Ботев, хвърля светлина върху културата и волята на художника и ни разкрива поне отчасти картината на творческия процес у него, за чието протичане ние нямаме почти никакви други данни — ръкописите са изчезнали, показанията на съвременниците са оскъдни и несигурни.

Взискателността и творческата воля на поета придобиват още по-голямо значение, като се вземат пред вид тежките условия, при които той е бил принуден да работи. В писмата си Ботев неведнъж посочва тия условия, които са убивали таланта и способностите му. Той пише на Ив. Драсов: «Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми» (22. IX.1874 г.); «Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам; но не казвай никому. Днес съм добре. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време» (26.VI.1875 г.). Но и при най-тежките условия Ботев не пада духом. В същото писмо добавя: «Дано се даде храна на сърцето ми и душата ми, т. е. дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш. . . Но аз се не отчайвам: скоро ще запея повесело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем всичкото хорско злато на олово и на желязо.» В такива моменти той написа бележитите думи: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще изляза на борба със стихиите» (писмо до Т. Пеев от 12.II.1876 г.). Тоя оптимизъм на Ботев е негова здрава опора във всичко, което върши — и в творческата работа, където въпреки всички неблагоприятни условия той намира сили да поправя, преработва, усъвършенствува, да създава ония ненадминати, неповторими творби, които вълнуват дълбоко и възпламеняват цели поколения.

В такава обстановка се ражда поезията на Ботев. Това е поезия на бурна и напрегната драматична епоха,

на живот, изпълнен с много премеждия, изпитания и страдания, но винаги устремен към ясна и определена обществена цел, на изключително надарен поет, който отдава цялата сила на таланта си на борбата и революцията и го пази чист, твърд и остър с блясъка на стомана, за да си служи с него като със силно и вярно оръжие. Това оръжие блясва още в първите стихотворения на поета: още в първите строфи, под които стои неговият подпис, избликва оная неудържима и мощна поезия, пред чиято сила и красота и днес стоим удивени.

II

Поетическото творчество на Ботев започва със стихотворения, които отразяват страданията и разочарованията на младия поет. Той се чувствува самотен и отчужден в заобикалящата го действителност, неразбран, без другари, без надежди. Такива са първите публикувани стихотворения на Ботев «Майце си» от 1867 г. и «Към брата си» от 1868 г. На пръв поглед бихме помислили, че това са обикновени младежки настроения, възникнали под силното влияние на романтичната поезия, в която противоречието между идеал и действителност е един от най-обикновените мотиви. Но трябва да хвърлим поглед върху биографията на Ботев през тия години, за да се убедим, че се касае за дълбоки и искрени лични преживявания. Кореспонденцията на Ботев и спомените на неговите съученици и съвременници дават достатъчно данни за тежкото положение, в което той се е намирал в Одеса, а по-късно, през 1867—1868 г., в Румъния. Не само страданията на родината и носталгията по нея, твърде естествена в такива моменти (тя е намерила израз в редица стихотворения на К.Миладинов и Р. Жинзифов, поставени да живеят в подобна обстановка през същите години), но преди всичко наблюденията над руската обществена действителност с нейните дълбоки социални противоречия и силна политическа реакция са създавали достатъчна почва за мрачните размисли на младия поет.

В средата на съучениците и другарите си в Одеса той

не е намирал отглас на своите желания и стремежи; в идейно отношение е надраснал далеч тая среда. Извънредно интересни са спомените на Георги Смилов; рисувайки ученическите години на Ботев, той говори и за четивото му, което ражда у него чувства на протест и непримиримост, и за нощните му срещи с босяците, и за връзките му с полски революционери, и за тежките му грижи около училището, което постепенно изоставя, и за семейството, останало в Калофер без средства и подкрепа. Външно весел (Смилов отбелязва: «Весел, красив по външност, приветлив в обръщенията си към всички, той правеше крайно приятно впечатление»), младият Ботев всъщност дълбоко страда — и това е страданието на издигнатата личност в една среда, изпълнена, от една страна, с несправедливости, а, от друга — с дребнави всекидневни занимания и грижи, без голям обществен идеал.

Намерил се в Румъния в края на 1867 и началото на 1868 г., с нови впечатления от тежката робска участ на народа си, търсещ път през много лутания и страшна материална оскъдица, Ботев отново се оказва в извънредно тежко положение. За това свидетелствуват писмата, които пише през 1867—1868 г. до д-р Г. Атанасович, Найден Геров, Хр. Георгиев, К. Тулешков. С дълбока болка са се изтръгнали под перото му такива думи: «Вий видите и без да ви казвам, че съм останал гол и бос, та ме е срам да се покажа пред приятели» (писмо до Хр. Георгиев от 23.X.1868 г.); «Аз по причина на боледуването си в Браила паднал съм в такава бедност, щото освен че съм останал гол и бос, но се нуждая даже и за насъщния си хляб» (писмо до Н. Геров от 21.XI.1868 г.). Към това се прибавят и жалбите, които идат от къщи, от страшната оскъдица, в която живеят близките му.[1]

Обаче не личната материална оскъдица обуславя мрачните мисли на поета, но преди всичко съдбата на родината, бедствията на народа, отсъствието на верни другари в борбата, липсата на отзвук на неговите устреми и мечти в средата, в която живее. Така се раждат

[1] Срв. трогателните писма на Ботевата майка до Н. Геров в Сборник «Хр. Ботев», 1949, стр. 50—51.

стихотворенията «Майце си» и «Към брата си» — вълнуващи свидетелства за високите обществени пориви на младия поет.

В първото от тях — «М а й ц е с и» — Ботев се обръща към майката. В миг на скръб, на тежки разочарования погледът се насочва към родината. Тя е въплътена в образа на майката — най-скъпото същество на поета. Образът на майката се явява не за първи път в българската поезия — към нея се обръщат Чинтулов и Раковски в «Стара майка се прощава със сина си» и «Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина». След Ботев тоя образ се явява в поезията на П. Р. Славейков, Вазов, Яворов, Д. Дебелянов, Вапцаров — като въплъщение на най-хубавите блянове и мисли, които поетът носи в душата си. Ботев изразява обичта си към майката през призмата на своите лични мъки и страдания. Той започва със стихове, които със своето народно обръщение «мале», с мотива за клетвата, с повторението ни връщат към народната песен и придават още в началото на стихотворението народен колорит, непосредност и задушевност:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела . . .

За това чисто народно звучене допринася и ритмичният строеж, който напълно отговаря на ритмиката на народната песен («Даваш ли, даваш, балканджи Йово», «Есен ми доде, сланата падна» и др.).

Поетът чувствува като проклятие тежката си участ на скитник, който среща навсякъде «това, що душа мрази». Още веднага поличават силните чувства, които са го обхванали. Тия чувства се разкриват в твърде богата емоционална гама, в растяща градация; напрежението се увеличава, а заедно с това се обогатява вътрешно образът на лирическия герой. В хармонично изградената композиция от осем четиристишни строфи ние следим как поетическият замисъл се осъществява в четири последователни момента, всеки от по две строфи: трагичното съзнание на поета, което за него се превръща в проклятие (I и II строфа); неговата отчужденост в средата на другарите, които не

могат да разберат мечтите и мислите му (III и IV строфа); любовта и вярата в майката, с която са свързани най-хубавите му пориви (V и VI строфа); последното желание на поета — да се върне в родината, да изплаче болката си в майчините прегръдки (VII и VIII строфа).

В тая своя първа печатана творба Ботев вече показва забележително художествено майсторство — и в постройката на стихотворението, което в идейно-емоционално отношение представя една напълно завършена, хармонична цялост, и в точния и изразителен език, и в сполучливо намерената ритмика, и в звуковата оркестрация на стиха; например римите — само с две изключения (нямам — вярвам, нямам — надявам) са удивително точни и разнообразни. Ботев показва умението да разкрие живо и непосредно чувствата, които го вълнуват.

Още самото начало на стихотворението е много силно: съдбата на поета тегне като майчино проклятие. Той ходи като злочестен скитник и среща «това, що душа мрази». Тия силни, точни, ударни изрази още в първата строфа отбелязват високата температура на чувствата — това са думи, които се казват само при силно вълнение. Втората строфа още повече потвърждава това състояние:

Бащино ли съм пропил имане,
тебе ли покрих с дълбоки рани,
та мойта младост, мале, зелена,
съхне и вехне люто язвена?

Не е необходимо зад всеки стих и зад всяка дума да търсим реална основа от действителността или момент от биографията на поета, защото поетическото творчество е художествено обобщение — и при това обобщение могат да играят роля и хиперболата, и символиката, и градацията, но все пак не е безинтересно да припомним известни факти от живота на Ботев — тежката скръб на родители, недоволни, че той е прекъснал образованието си и е поставил обществените задачи над синовните задължения. Малко по-късно Ботевата майка, останала вдовица, без средства, с невръстни деца, ще пише на Н. Геров: «Плача и жаля

за сина си Христа да си дойи той да помогни на брата си [Кирила] и да го настани в друго училище и да види бедния си жалостен брат Петър, който е в голямо окаянство, че седи на едно място, чака и погледва за брата си Христа» (12.VII.1871).[1]

Страданията на родителите и особено на майката не са могли да не тегнат над съзнанието на младия поет; те още повече засилват трагизма на тежката му съдба. Затова първите две строфи, които ни въвеждат в основното настроение, звучат убедително и искрено. Наистина разбираме, че неговата младост съхне и вехне — люто язвена.

Третата и четвъртата строфа рисуват трагизма на поета върху друга плоскост. Виждаме го сред неговите другари, сред които само привидно е весел, но те не знаят, че той вече тлее. Слана е попарила неговата младост. И тук Ботев си служи със силни, енергични изрази, които разкриват пълно неговите чувства на мъка, неудовлетвореност, разбити очаквания и надежди. Че тия чувства се развиват в една постоянна градация, това се вижда от самото смислово значение на думите. Но нека погледнем и на формалната страна. И трите анализирани досега строфи са построени динамично — върху постоянни въпроси и възклицания. С въпрос започва и четвъртата строфа, в която се разкрива отчуждеността на поета от една среда, която не го разбира. Той няма приятел, на когото да разкрие —

кого аз любя и в какво вярвам,
мечти и мисли — от що страдая.

Пак силни и енергични думи, които дават израз на напрегнато чувство, на дълбока вътрешна развълнуваност. И ето в тая мъка, скръб, огорчение, разочарование изведнъж се промъкват нежни и трепетни думи:

Освен тебе, мале, никого нямам,
ти си за мен любов и вяра. . .

Поетът се доверява само на майката, само мисълта

[1] Сборник «Хр. Ботев», 1949, стр. 51.

за нея може би ще го върне към любовта и вярата. Но напразно — огорченията и разочарованията са толкова дълбоки, че дори и любовта към майката не може да го спаси.

Използувайки бързите контрастни преходи, за да предаде чувствата, които го вълнуват, поетът заявява:

Но тука вече не се надявам
тебе да любя: сърце догаря!

Като вопъл прозвучава пак чрез контрастен преход — след като е напомнил за някогашните мечти за щастие и слава — обръщението на поета към майката да приготви яма за всичките му желания. Остава едноединствено желание, изразено в последните две строфи: топлата прегръдка на майката, ласката на близките — само пред тях поетът може да разкрие болката си, единствено на тях може да изплаче страданието си:

Пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба!

Емоционалното напрежение е стигнало най-високия си връх, завършъкът е драматичен и силен. Това пожелаване на смъртта не е израз на слабост и униние; има нещо мъжествено в самоотречението от живота — някакъв своеобразен протест срещу заобикалящата действителност, срещу човешките несправедливости, срещу шествието на тъмните сили в света. Завършекът е намерен извънредно сполучливо — чрез извеждане градацията на чувството до крайния предел, чрез засилване и подчертаване на дълбоката скръб и вътрешната неудовлетвореност на личността, която търси в живота големия идеал.

В «Майце си» тоя идеал не е разкрит, той се чувствува зад текста. Тъкмо страстният стремеж към тоя идеал и невъзможността все още да бъде намерен в действителността, в средата, която заобикаля младия поет, го карат да потъне в своята мъка, не му позволяват да преодолее своите разочарования. Но тоя светъл идеал, към който се стреми младото и благородно сърце,

е намерен в стихотворението «Към брата си» и е назован направо:

Отечество мило любя,
неговият завет пазя.

С това обаче тревогите и страданията не са разрешени, защото в атмосферата, в която поетът живее, любовта към родината не вълнува околните, не намира отзвук. Още в първия куплет поетът подхваща настроението на «Майце си»:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Това вече не е общата представа за света, в който злото тържествува и мечтите остават несбъднати. Поетът пази завета на отечеството си. Сърцето му безумно играе и се вълнува в отзив на плача на народа, то е изпълнено с глас искрен, благороден, с готовност за борба за свободата на поробените. Но той живее между глупци неразбрани, които мрази за безучастието им към народните страдания; в тоя мъртъв коварен свят дори душата на брата немее пред народния плач. Ето защо заявява с такава искреност и със забележителна сила на поетическия израз:

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпнали душа млада.

Наблюдавайки пълното безразличие около себе си, поетът често скришом плаче «над народен гроб печален».

Отново се намираме в атмосферата на тежки вътрешни страдания, където мечтите са мрачни, а мислите са бурни. Отново се проявява благородството на личността, която се вълнува от високи пориви — мъката на народа, любовта към родината, но не намира никъде съчувствие. Тъкмо това безразличие се подчертава постоянно:

Ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?
Никой, никой!
— — — — — — — —
Но кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?
Нищо, нищо!
- - - - - - - - - - - - -
Отзив няма
на глас искрен, благороден.

Дори душата на брата е няма.

Със силни и ударни думи, пак в динамично развитие на чувствата, отбелязано с въпроси, възклицания и анжамбмани в IV и VI строфа, които увеличават емоционалността, Ботев дава израз на своята омраза към застиналото в безразличие обществено блато. Но колкото и трагично да прозвучават неговите изблици на огорчение и недоволство, те нямат нищо общо с отчаянието. Наред с дълбоката скръб чувствуваме и дълбокото убеждение, че честният човек не може да не се отзове на плача и страданията на народа. Сърцето безумно играе! Гласът на народа е глас божи. И поетът е дълбоко развълнуван от него. Той търси отзвук на своя «глас искрен, благороден», защото е убеден, че няма лично щастие без щастието на народа.

Виждаме как расте в идейно отношение творчеството на Ботев. В «Към брата си» прозвучават нови ноти, взети от реалната действителност. Къде е писано стихотворението? Вероятно в Румъния, където през есента на 1867 г. Ботев пристига и прави нови и безуспешни опити да продължи образованието си. Стихотворението отразява неговите собствени търсения и лутания, но и настроенията сред емиграцията. А може би то е било замислено още в Калофер и в него са намерили отглас впечатленията на поета от безразличието на известни тамошни среди към народните страдания. Както и да се приеме, стихотворението «Към брата си» представя нова стъпка в идейно-творческото израстване на младия Ботев.

След двегодишно мълчание в 1870 г. Ботев обнародва стихотворенията «Делба» и «Елегия». Те свидетелству-

ват за ново укрепване както на поетическия талант, така и на идейните позиции на поета. Ботев е натрупал идеен и революционен опит. Той решително се е отказал от мисълта да се върне в България, сближава се потясно с българските емигранти, свързва се и дружи с руски революционни дейци, участвува в тяхното нелегално превеждане през Бесарабия и Румъния, започва пряка революционна дейност. Важен факт от неговата биография е сътрудничеството му във в. «Свобода» и сближаването с Л. Каравелов. На Каравелов е посветена «Д е л б а» — стихотворение за революционната дружба, основана на еднакви обществени разбирания и задачи — свободата на народа. Това стихотворение наистина отбелязва нов момент във вътрешното развитие на Ботев. То се противопоставя на основните настроения в «Майце си» и «Към брата си» — безизходността и самотността са преодолени, Ботев се е съпричастил с революционното движение, намерени са другарите и съратниците. Намерен е пътят на борбата — и никакви пречки не могат да го пресекат: страдания и бедност в чужбина, хорски укори и присмех глупешки, страсти и светски кумири. Стихотворението е изпълнено с вяра в тържеството на правото дело. Поетът е намерил другаря в борбата и с него е готов да върви на смърт. Последните думи на стихотворението звучат силно и решително:

Да изпълним думи заветни —
на смърт, братко, на смърт да вървим!

Пред нас вече се разкрива революционерът, който е приел безрезервно пътя на борбата. За първи път в «Делба» се изгражда неговият образ: страдания и бедност в чужбина — вечен спътник в живота, укори и присмех, но никакви мъки човешки няма да сломят борците. Вяра им дава големият идеал, крепи ги братската революционна дружба, дълбокото вътрешно и идейно взаимно разбиране, единството на мислите и чувствата. Оттук произтича и революционният оптимизъм на стихотворението.

С появата на «Е л е г и я» през август 1870 г. в Каравеловия вестник «Свобода» започва истинският

поетически възход на Ботев, блясва цялата сила на неговия изключителен талант. В стихотворението се рисува ярка картина на народните страдания. Ясно се разграничават народът и народните врагове; последните се назовават с истинското им име, с открити и силни думи.

Стихотворението започва с обръщение, което се превръща в монолог — един от любимите композиционни похвати на Ботев: монологът му дава възможност да говори направо и да изразява непосредно своите мисли и чувства. Народът е главното действуващо лице в стихотворението и поетът се обръща към него:

Кажи ми, кажи, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее?

Избирайки десетосричния стих, с типична народна ритмика, с цезура в средата (Ботев особено обича тоя стих и го използува в седем от своите стихотворения), поетът сякаш е искал да нарисува картина с епически размах. Но всъщност за епически тон не може да става и дума. Цялото стихотворение е изпълнено със силно емоционално движение, с въпроси, които в първите две шестостишия (тая строфа е също нова за Ботев и разкрива нови перспективи в неговата стихотворна техника) следват в една бърза последователност и създават голямо напрежение; с прекъсване и ново обръщение в началото на третата строфа; с необикновено силна синтетична картина на народните страдания в трета и четвърта строфа; със заключителната пета строфа, която има остро разобличителен и призивен характер.

С последователните си въпроси в началото поетът насочва вниманието си към ония, които люлеят народа в робска люлка. Кои са те? Ботев ги разобличава пламенно и безпощадно — оттук и силният сатиричен тон на стихотворението. Това са народните тирани и мъчители — те някога и Исус са проболи зверски на кръста; това е духовенството, което приспива народа с фалшивите думи: «Търпи и ще си спасиш душата.» Това са мракобесниците и предателите, разбойници и убийци. Атакувайки ги остро и саркастично, поетът насочва по-нататък вниманието си към народа. Той пита: знае

ли народът своите врагове и мъчители? Народът мълчи. Но това мълчание е само привидно, тая пасивност е страшна, защото народът има пълно съзнание за своята съдба, той знае своите врагове, народът крие в себе си страшна сила, ненавист, отмъщение. Тая пасивност не предвещава добро за народните потисници:

Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода;
намръщен само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове
в сюртуци, в реси и слепци с очи.

Дълбоко социално обобщение представя синтетичната картина на народните страдания: като от някакъв гигант, застанал над гробен камък, от челото на народа се лее кървав пот; кръстът е забит в живо тяло, ръжда разяжда глозгани кости, смок е засмукал живот народен, смучат го наши и чужди гости! В начина, по който е нарисувана тая силна и релефна картина, се крие вече разобличение. Поетът е изпълнен с възмущение срещу всички ония, които могат спокойно да я наблюдават и да живеят с празни надежди в турското правителство, че от него може да дойде свободата. Авторът не изрича боен призив към истинските синове на народа, но тоя призив се чувствува зад текста, той произтича от силата и възмущението, с което са изобразени народните страдания: свободата ще се получи не с пасивно очакване, а когато честните народни синове я извоюват с оръжие в ръка. И тъкмо тук е дълбокият смисъл и революционната мобилизираща сила на стихотворението: разкриване на робската участ на народа, смело посочване на народните палачи, разобличаване на празните надежди, че свободата може да дойде от ръцете на потисниците и поробителите.

Стихотворението «Елегия» показва голямото поетическо майсторство на Ботев. Той успява да изрази в пет стройни шестостишни строфи богато идейно, образно и емоционално съдържание, разпределяйки го хармонично в три момента. Основната идея на творбата се разкрива заедно с драматичното нарастване на чув-

ството; натрупването на въпроси, внезапната им смяна със силни възклицания придава на основния тон голяма драматичност. Езикът е енергичен и реалистичен. Ботев го използува умело, подреждайки езиковите елементи в постоянна градация. Това личи във въпросите във втора строфа, където всеки стих носи нова черта в образа на народните врагове и обогатява непрекъснато въображението:

Той или някой негов наместник,
син на Лойола и брат на Юда,
предател верен и жив предвестник
на нови тегла за сиромаси,
нов кърджалия в нога полуда,
кой продал брата, убил баща си?!

Тъкмо на това натрупване на черти в непрекъсната градация се дължи силното идейно и емоционално въздействие на тия стихове. Градацията продължава и в следващата трета строфа. В четвъртата строфа тя е използувана извънредно умело за нарисуване на картината на народното тегло — и тук всеки стих въвежда нови елементи, образът се обогатява, динамиката се засилва, напрежението расте. Глаголи, съществителни, прилагателни (в ролята им на епитети) са използувани еднакво в градацията, за да се постигне по-голяма сила в изображението. По тоя начин големите мисли и големите чувства, ярката личност на автора достигат до читателя непосредно, чрез могъщо поетическо внушение. За първи път в новата българска поезия се чува такъв мъжествен, революционно-разобличителен глас. С него могат да се сравнят — по сила на чувствата и мислите — някои строфи в «Горски пътник» на Раковски (Раковски е бил учител в това отношение на Ботев), но като художник, като майстор на словото младият поет е отскочил неизмеримо напред.

С «Елегия» започва пълното разгръщане на Ботев като революционен поет. В неговата поезия намира широко отражение националноосвободителната борба на народа, в нея се разкрива мирогледът на революционния демократ и социалиста-утопист, рисуват се прекрасните образи на борци-революционери, разобличават

се националните и класови потисници с непримирима революционно-демократическа партийност, патосът на революцията прозвучава особено оптимистично и разтваря широки идейно-исторически перспективи. Пред нас израства велик поет-реалист, чието творчество представя нов етап в развитието на българската литература.

III

Годините 1871 и 1873 се оказват особено продуктивни за Ботев. Тогава той обнародва 13 нови стихотворения, а също и няколко нови редакции на предишните си творби. В тия години той разгръща и значителна публицистична дейност както в Каравеловите, така и в собствените си вестници «Дума» (1871) и «Будилник» (1873). Революционният патос на Ботевата поезия се разкрива най-напред в три стихотворения, които имат характера на истински революционен манифест — «До моето първо либе», «Борба» и «Моята молитва». Те свидетелствуват колко тясно поезията на Ботев е свързана с обществено-революционната му дейност; изникват в същата жизнено-психологическа и идейно-политическа атмосфера, в която поетът пише своите статии и фейлетони в «Дума» и «Будилник», създава «Символ-верую» на българската комуна, изпраща телеграма до Парижката комуна, написва «Смешен плач».

В стихотворението «До моето първо либе» Ботев поставя проблема за смисъла на живота на отделния човек и за целта на поезията — борбата за щастието на народа; на тая висока цел трябва да бъдат подчинени всички лични чувства и пориви. В «Борба» поетът рисува вековната борба, която води цялото отрудено и потиснато човечество за хляб и свобода. В «Моята молитва» разкрива своето философско и политическо верую и разобличава враговете на прогреса, свободата и щастието на народите.

«До моето първо либе» е едно от най-силните стихотворения на Ботев. Може би замислено още в Калофер през 1867 г., където поетът дружи с учителката Парашкева Шушулова (а според други — свър-

зано с Мария Горанова, завърнала се през 1866 г. от Прага в Карлово), то е написано в Румъния по времето, когато Ботев чрез в. «Дума» става тръбач на идеалите на революционната емиграция. При създаването на стихотворението може би са играли известна роля и думите на любимия Ботев герой Рахметов от романа на Чернишевски «Какво да се прави?»: «Аз трябва да потъпча в себе си любовта: привързаността към вас би ми свързала ръцете, аз не трябва да любя.» Ботев не споделя напълно думите на Рахметов, той не стига до неговия аскетизъм, съчетава любовта с борбата, подчинявайки я на големите революционни задачи, както Инсаров и Елена от «В навечерието». Но проблемът за любовта е само едната страна — тоя проблем се разгъва във връзка с тежката участ на народа, с насилията, на които е подложен, с освободителната борба, която води. Ботев поставя тоя проблем за мястото на любовта в личния и обществения живот и за задачата на поезията не абстрактно, а в условията на една драматична, напрегната действителност, в разгара на големите страдания и голямата борба,в самия кипеж на живота.По тоя начин още веднъж се вижда колко тясно той е свързан с колектива, че никой въпрос, дори и най-личният, няма за поета някакво независимо, субективно значение, но е винаги неделима част от борбите, устремите, живота на обществото.

Стихотворението започва с обръщение към любимата, с пълно отричане на миналото. Веднага прозвучават толкова типичните за Ботевия поетически стил силни и енергични думи, с които умее да назовава нещата направо и точно, да заковава мислите и чувствата като поетически формули, да стига с най-точните, най-емоционалните, най-изразителните и същевременно най-простите думи до самата сърцевина на нещата:

Млад съм аз, но младост не помня,
пък и да помня, не ровя
туй, що съмази намразил
и пред тебе с крака погазил.

Тия енергични думи вече предвещават, че пред нас ще се разкрие една нова и силна драма, че отново яр-

ката личност на Ботев ще даде израз на драматични мисли и чувства.

Втората и третата строфа ни въвеждат в миналото. Поетът го вижда не в светлината на сантименталния спомен, не в приятното очарование на идилията. То е за него като някакъв кошмар, от който иска по-бърже да се избави. Усмивката на любимата го връща не към някаква страна на очарованията, а към горчиво самобичуване, изразено отново със силни и енергични думи: че безумен е презирал света и е увирал чувствата си в калта. Някогашната любов вече не грее в гърдите — там владее дълбока скръб, всичко е в рани покрито и сърце зло в злоба обвито — в злоба и омраза срещу тоя лошо устроен, несправедлив, насилнически, коварен свят.

Когато четем тия стихове, отново сме докоснати от силни и мъжествени чувства, доведени до крайно напрежение. Усещаме, че ще се разрази буря, защото тия думи не са се откъснали лесно от устата на поета, те са резултат на дълбоко вътрешно изживяване. Трябва някакъв много по-мощен глас да е проговорил в душата, за да отрече той с такива горчиви думи своето минало. Това е гласът на народните страдания и народната борба. Той осветлява пътя на поета като внезапна светкавица и му разкрива съвършено нови перспективи. И Ботев се обръща към любимата:

Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси?
За тоз глас ми копней душата,
и там тегли сърце ранено,
там, да е все с кърви облено!

И отново възклицанието: «О, махни тез думи отровни!» Сякаш някакъв звук от миналото се е промъкнал и вътрешната борба продължава, но поетът е вече всецяло на страната на народа, неговият поглед е там, където стене гора и шума, ечат бури вековни и нареждат приказки за стари времена и песни за нови теглила.

Забележително е умението на Ботев да предаде така непосредно, със здрава вътрешна връзка между сил-

ните възклицания, въпросите, контрастите, бързите прекъсвания тоя поток от бурни мисли и чувства, тая драматична вътрешна борба. Всичко се излива наистина като буря с гръмотевици и светкавици. Поетът е силно възбуден, думите излизат от устата му като залпове:

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава. . .
— — — — — — — — —
Запей или млъкни — махни се!

Повторението се използува и по-нататък в строфата и то придава динамичност на стиха. Тая динамичност става особено напрегната и стремителна в следващите две строфи, където борческото състояние на поета, революционният устрем, който го е обхванал, стигат своя връх. Обръщения, възклицания, прекъсвания, повторения, бързо редуване на глаголи за движение и при това в повелително наклонение и двусрични, кратки (в първите три стиха на седма строфа се изреждат седем такива глагола) — всичко това прекрасно предава емоционалното вълнение на поета. Тогава се явява картината на борбата като осветена от внезапна светкавица: земята гърми и тътне от викове страшни и злобни и предсмъртни песни надгробни, буря кърши клонове и сабя ги свива на венец, зинали са страшни долове и пищи в тях зърно от свинец. Картината е наистина величествена и страшна, изключително силна като обобщение, построена по пътя на синтезата, със сгъстени краски, с точни и енергични думи — любим похват на Ботев. Картината завършва с антитезата:

И смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

И може ли да бъде другояче, когато това е смърт за свободата на народа, когато тая смърт е върховният израз на изпълнен дълг към народа? Същата мисъл Ботев ще изкаже по-късно, при друг случай, с нови и особено силни думи:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира...

Земята и небето, звярът и природата жалеят за него и певци пеят песни, затова такава смърт е като мила усмивка.

Последната строфа прозвучава като заключителен акорд, като ек от бурята, като последна вълна от емоционалното напрежение. Отново възклицателни и въпросителни изречения, силни изрази («Кървава да вдигна напивка, от коя и любов немее»). Това е новата песен на поета-гражданин , революционна, устремена напред. И тая песен изразява същността и задачата на поезията.

Прекрасната идея на поета е намерила във всяко отношение и прекрасна художествена форма. Силата на идеята се разкрива чрез красотата на формата, която буди и днес нашето възхищение. Колко високо се е издигнал Ботев като творец-художник, може да се види от сравнението с Вазовото стихотворение «Новонагласената гусла», разработващо подобен мотив. Вазовото стихотворение е поместено в сбирката «Пряпорец и гусла» от 1876 г. и е навеяно несъмнено от Ботевото стихотворение «До моето първо либе». В това не може да има никакво съмнение, защото редица съпоставки в поезията на Вазов от онзи период свидетелствуват за това влияние и за сближаването на Вазов с позициите на българската революционна емиграция.

Стихотворението «Новонагласената гусла» е, общо взето, една от интересните и издържани творби на Вазов, написано е с плавен и увлекателен стих, представя важен момент в поетическото развитие на народният поет. Вазов се откъсва от тематиката на стихосбирката «Майска китка», написана в началото на 70-те години в Сопот. В нея преобладават като основни теми любовта, младостта, природата. Но страданията на народа, дрънченето на оковите, хомотът, който влачат неговите братя, сепват поета, вдъхват му друго верую, насочват поезията му към друга цел — към борбата за свобода, в служба на народа.

И въпреки яснотата на мислите и чувствата, които се разкриват във Вазовото стихотворение и които напълно ни убеждават в неговите нови идейно-художест-

вени позиции, резкият прелом, настъпил у него, е предаден по-скоро по пътя на размисъла, разсъждението, декларацията, разказа.

Художественият похват на Ботев е съвършено друг. Неговата нова песен, неговото верую се разкрива като дълбока лична драма, като скъсване с цял личен свят от чувства и преживявания, като дълбок конфликт с любимата, като буря, която се разразява с бетховенска вътрешна сила. За разлика от Вазов Ботев потърсва идейно-психологическо решение на въпроса, който го вълнува. Личната драма придава ярка конкретност на идеята, разрешението на проблема получава жизнена драматичност.

Силата, която дава тласък на това разрешение, не е съзнанието, резултат на наблюдения и разсъждения, че поезия, посветена на любовта и природата, чужда на страданията на народа, в дадения исторически момент е безполезна:

Но каква полза, питам се веке,
ако възтокът бил румен, ален?
Дали тегла ни пó щът са леки
и животът ни по-малко жален?
Що ни нас радва, ако земя ни
била прекрасна, райска природа,
кога я тъпчат диви тирани,
когато в нея няма свобода?

(«Новонагласената гусла»)

Ботев се обръща към действителността съвсем непосредно, с въпросителни изречения, наситени с голяма емоционалност:

. . . Чуйш ли как пее гората!
Чуйш ли как плачат сиромаси?

Той живо вижда борбата във великолепната картина:

Там. . . там буря кърши клонове,
а сабля ги свива на венец;
зинали са страшни долове
и пищи в тях зърно от свинец.

Всичко това, което преживява, е предадено с цялото вътрешно, психологическо вълнение, с обръщения и възклицания, с повторения и прекъсвания:

О, махни тез думи отровни!
Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни. . .
запей и ти песен такава. . .
Запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава. . .
Запей или млъкни — махни се!
Сърце ми веч трепти — ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро, свести се. . .

Като прибавим към тая емоционалност силните, остри, точни, поразяващи думи, които Ботев употребява, по-добре ще почувствуваме драматичността на цялото стихотворение.

Някой може би ще ни укори, че търсим само психологизъм в тая творба, само вътрешни, психологични стълкновения. Не това е обаче крайната цел на анализа. Още в началото се спрях на обстоятелствата, при които стихотворението е написано, и на идеята, която е въплъ на в него. Но искам да покажа, че тая идея не е що привнесено отвън, декларирано, а се намира в мата тъкан на произведението, предадена е с необик новена художествена, жизнено-психологическа убедителност. Тъкмо това е най-характерното за големия талант на Ботев. В това отношение той може да бъде учител по художествено майсторство на мнозина от нашите съвременни поети, от него те могат да научат как се създава вълнуваща гражданска и революционна лирика. В «До моето първо либе» могъщият поетически талант на Ботев се е разгърнал с пълната си сила и дълбочина.

В същия етап на идейното и поетическо развитие на Ботев се явява и стихотворението «Борба». То е свидетелство за идейното израстване на Ботев, който вижда борбата на цялото отрудено човечество — тема, която неведнъж е подхващал в своите статии. Стихотворението е посветено на Богдан Ив. Горанов, брат на Мария Горанова, за която стана дума при разглеждането

на «До моето първо либе» и на която е посветено стихотворението «Пристанала». Горанов е бил приятел на Ботев, извънредно културен момък, вероятно с прогресивни възгледи.

Стихотворението «Борба» отразява мисли и чувства, на които Ботев дава израз в редица свои статии през 1871 г. Това съвсем не значи, че то се намира в зависимост от тия статии, че се ражда като тяхна «поетическа» илюстрация, а само свидетелствува колко живо са занимавали поета изразените чувства и мисли. Между другото Ботев пише в статията «Решен ли е черковният въпрос» (в. «Дума, бр. 4 от 17.VI.1871 г.). че животът на човечеството представя непрекъсната борба «за свобода и за истина. В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки.»

За първи път Ботев обнародва стихотворението в бр. 5 на в. «Дума» не в целия му текст — липсват последните 10 стиха от «Тъй върви светът. Лъжа и робство на тая пуста земя царува. . . » В «Дума» Ботев отбелязва: «Следва.» Продължението се явява в «Песни и стихотворения» от 1875 г. Трябва да се предполага, че първоначално Ботев е смятал да развие последната част по-широко, да предаде по-богато и емоционално борбата, която човечеството води, да я мотивира по-убедително и по-логично с оглед на трудностите, които са изтъкнати в първата част — невежеството и лъжата, които пречат на народа да поведе тая борба. Обаче «Дума» спира, Ботев не написва продължението. Той се връща към него едва към 1875 г., когато подготвя книжката «Песни и стихотворения», и дава на творбата един наистина силен, но кратък и лаконичен завършък. Когато го четем, чувствува се някаква недоизказаност, променя се основният поетически тон на стихотворението, предава се набързо онова, което е трябвало да бъде развито обширно. Това накърнява до известна степен художествената цялост на творбата, но не нарушава нейната идейна монолитност.

И в «Борба» откриваме един характерен художествен похват на Ботев: темата-идея за борбата на цялото отрудено човечество е разработена като дълбоко лично преживяване. Ботев и тук възприема монологичната форма, която придава особена сила на израза. Стихо-

творението не е разделено на строфи, а представя една цялост; дори римите са в последователни двойки, с което се постига още по-голямо композиционно и вътрешно сцепление. Чувството се излива като поток, без всякакво прекъсване, с все по-голямо засилване, с все по-пълно разкриване на основната идея: необходима е революционна, въоръжена борба срещу стария свят за неговото окончателно сриване. Творбата е изпълнена с класова ненавист срещу всички експлоататори и срещу черквата, която освещава робството и гнета. Чувствува се пробуждането на човечеството; стихотворението завършва с лозунга на парижките комунари: «Хляб или свинец!»

Началото на стихотворението е прекрасно:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .
На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!
Свестните у нас считат за луди,
глупеца вредом всеки почита:
«Богат е» — казва, пък го не пита
колко е души изгорил живи,
сироти колко той е ограбил
и пред олтара бога измамил
с молитви, с клетви, с думи лъжливи. . .

Още в първите думи навлизаме в душевното състояние на поета. То се разкрива в сдържани, уравновесени, привидно равни и спокойни стихове, но зад тях се таи дълбока вътрешна тревога. Едва ли би могъл да се постигне по-изразителен и релефен образ на лирическия герой — тук всичко е казано с малко, но силни и точни думи. Разкрити са и неговите вътрешни вълнения, и картината на нашата действителност. Колкото повече навлиза в нея, толкова повече гласът на поета става развълнуван, за да избухне в гневни думи срещу фал-

шивата проповед на послушание и търпение, да изобличи лицемерието и подлостта, да осъди глупостта на религията. Мрачната сдържаност, с която започва стихотворението, се разразява в унищожителен протест и поетът извиква: «Лъжа и робство на тая пуста земя царува!» Той обръща поглед към борбата, към великите революционни традиции на миналото. Тая борба е срещала много пречки, тя не е успяла да ги преодолее, но тя не е безизходна, не е престанала, продължава, тя кипи и бързо върви към своя свещен край — революцията; революцията ще помете «това царство кърваво, грешно, царство на подлост, разврат и сълзи, царство на скърби — зло безконечно». Революционният лозунг в края на стихотворението въплъщава в себе си основната идея и основното настроение на цялата творба.

Силата на стихотворението «Борба» е преди всичко в неговата дълбока идейност, в широката картина, която дава на борбата на човечеството, в революционните перспективи, които разкрива пред съвременниците, в мобилизиращото въздействие, което оказва както в своето време, така и по-късно, в антикапиталистическата и антифашистката борба на нашия народ.

Рядко може да се намери в българската поезия посилна революционна синтеза; то е един от най-добрите образци на нашата политическа лирика и показва идейната висота, до която стига Ботев като революционен демократ и утопически социалист. Дълбоката идейност на стихотворението се разкрива по пътя на личното изживяване, в редуването на мрачно и борческо настроение, в цяла гама от чувства, със силно, драматично напрежение. Идеята израства в емоционалното вълнение — скръб и тъга, обезверяване и безнадеждност, изобличение и възмущение, мощен протест и борческа устременост, дълбока вяра в решителния край на борбата. Революционният патос се поражда естествено от проникването в живота, от силата на краските, с които е нарисувана действителността; той е дълбоко изживян и прозвучава с вътрешна искреност и страстност. Стихотворението представя едно от най-високите постижения на Ботевия реалистичен метод.

Твърде близко до «Борба» се нарежда «М о я т а

молитва» както по дълбочината на своето идейно съдържание, така и по силата на революционното си въздействие. Ботев избира формата на молитвата може би под влиянието на разпространените във Франция революционни молитви; с подобна форма той си послужва и при «Символ-верую» на българската комуна. Мих. Димитров предполага, че като повод за написване на «Моята молитва» може би е послужило съобщението във в. «Свобода» (бр. 5 от 30.I.1871 г.), че «в много френски и немски вестници са напечатани две молитви, които знае наизуст всеки французин и които той прочита кога легне и кога седне да обядва». Молитвите «Верую» и «Отче наш» са възхвала на провъзгласената република. В първата се говори: «Вярвам в републиканското право и презирам без никакво отслабване интересите на деспотите; вярвам във възкресението на френската слава, която не ще вече никой да оскверни.» «Отче наш» започва с думите: «Отче наш, който не си на небето.» Мих. Димитров отбелязва: «Да не бъдем разбрани криво: тук е думата само за повод, който е насочил поетическата мисъл на Ботев, а не за подражание. Между неговата оригинална и единствена по рода си в световната литература песен и френското «Отче наш» и «Верую» няма нищо общо: те са могли да бъдат само повод, от какъвто се нуждае всяко истинско творение. И все пак заслужава да се отбележи, че и нашият поет е писал «Верую» от политически характер, в което между другото той изповядва, че вярва «и в светия животворящ дух на разума». В тази изповед можем да съзрем подготовката за написването на «Моята молитва»[1].

Към казаното от М. Димитров трябва да се добави, че действително тук се касае само за повод повече с оглед на избора на формата — избора на молитва, обръщение към бога. Разбира се, понятието бог за Ботев няма нищо общо с християнски бог; тук бог не е представител на някаква нова религия, не е религиозно понятие, а е само символ на разума, правдата и напредъка, на прогресивните сили, които движат развитието на света. Недоразумение и израз на реакционни раз-

[1] Хр. Ботев, Събрани съчинения, т. I, 1958, стр. 573.

бирания е да се търсят в «Моята молитва» деистични, религиозни елементи. Ботев-атеистът тук е проявил своя мироглед с пълна сила, цялото стихотворение е пропито с отрицание на самата мисъл за религията, то е резултат на неговото революционно-материалистическо разбиране на света.

Както бе отбелязано, близостта с популярните френски републикански молитви определя донейде формата и композицията на творбата. Поетът прилага като поетически похват обръщението, намерило място почти във всяка отделна строфа; но и цялото стихотворение е едно обръщение. Обръщението се превръща в монолог. Фактически и тук Ботев използува формата и монолога, прилагайки в композицията нашироко антитезата. В лек и увлекателен стих, който се лее като песен, поетът разкрива своето верую, отхвърля фалша на религията, разобличава враговете на прогреса, дава израз на своята любов към свободата и готовността си да отдаде живота си в борбата на народа.

Изградено върху два основни момента, първата част на стихотворението е силно разобличителна, насочена е срещу лицемерието и невежеството, несправедливостта и консерватизма, които черквата насажда в света. Втората част има призивен характер, изпълнена е с оптимизъм, копнеж за борба, с вяра в победата.

Колко силна е разобличителната страна на стихотворението, личи от факта, че на нея са посветени 6 строфи от всичко 10. Бичът на поета шиба калугери и попове, всички ония, които насаждат невежеството, че бог е направил от кал мъжа и жената, и ония, които твърдят, че човекът трябва да бъде роб, които учат роба да търпи и да се моли и го хранят до гроба с голи надежди: царе, папи, патриарси, лъжците, безчестните тирани, глупците, човешките душмани. Отново прозвучава дълбоката омраза на поета към света на експлоататорите и горещата му любов към всички угнетени и потиснати. Поетът противопоставя на тоя свят на експлоатацията един друг свят — света на разума и правдата, «на когото щат празнуват деня скоро народите». За Ботев не е достатъчно само да отрече християнския бог; той посочва на човечеството нов идеал,

който вдъхновява за борба, който вдъхва любов към свободата. Тоя идеал е лична съдба и на самия поет. С вълнуваща искреност и забележителна художествена простота и непосредственост прозвучават последните три четиристишия, в които се разкриват благородството и патриотизмът на поета:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Не случайно, отправяйки се за Балкана като войвода, на парахода «Радецки» на 17 май 1876 г. Ботев си припомня тия стихове и пише в писмото си до Българския революционен централен комитет в Букурещ: «Аз съм весел и радостта ми няма граници, като си наумя, че «моята молитва» се сбъдва.»

Ще бъде непълна характеристиката на «Моята молитва», ако не изтъкнем обществената роля на това стихотворение в годините, когато нашият народ се бореше срещу капиталистическия свят. Това стихотворение бе любима творба на българския пролетариат и на нашата народна интелигенция. Като революционна песен, която звучи прекрасно, то се пееше от цели поколения и вдъхновяваше за борба срещу тиранията и насилието, мракобесието и религиозните заблуди, то звучеше с революционна сила, която дълбоко вълнуваше. Трябва само да се съжалява, че днес рядко се чуват призивните тонове на тая чудна революционна песен.

IV

«До моето първо либе», «Борба» и «Моята молитва» са стихотворения на революционното въодушевение, на готовността на поета за всеотдайна революционна борба. Друга голяма група стихотворения вече рисуват самата националноосвободителна борба и нейните герои. Това е една от най-важните страници в поезията на Ботев. Прякото му участие в тая борба, основното познаване на революционното движение, непосредната

му връзка с революционните дейци, пълната му преданост на революционните идеали, познаване на националните народнопесенни и литературни традиции при възсъздаването на освободителната борба — всичко това спомага на Ботев да нарисува незабравими образи и картини и да създаде ненадминати поетически шедьоври. Достатъчно е да се споменат между тях «Хайдути» и «На прощаване», «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски». Не е необходимо да се говори подробно за голямата роля, която тия творби са играли в историята на нашия народ и в развитието на българската литература. Те се намират между най-хубавото, което Ботев е създал изобщо и с което отдавна е прекрачил границите на нашата страна, за да се нареди до големите световно революционни поети.

Когато говорим за изображението на национално-освободителната борба в поезията на Ботев, трябва да отбележим, че го е привличала преди всичко хайдушката тематика. Той заживява с нея от детство — чрез народните хайдушки песни и чрез разказите и легендите за хайдутите, които са бродели из Стара планина. Много пъти по-късно се изказва с възхищение за тях. Според някои от биографите му първите стихотворения, които пише Ботев, са с хайдушка тематика. Така Захари Стоянов отбелязва, че поемата «Хайдути» е писана още в 1866 г., в Одеса, когато Ботев е бил в «класовете на гимназията». Това твърдение има сериозни основания, като се вземе пред вид между другото и обстоятелството, че тая творба е оформена напълно в стила на народната песен — първата учителка на младия Ботев по поезия. Но връзката на неговите «хайдушки» творби («Хайдути», «Пристанала», «Зададе се облак тъмен») с народната песен не е само във възприемането на белези на народното стихосложение (както в «Хайдути»), но преди всичко в очертаването на образите, във възсъздаването на хайдушката атмосфера. Тя се появява — светла и жизнерадостна — в «Пристанала» с цялата романтика на хайдушкия живот. Това е песен на младостта и красотата на живота. Ето как е нарисувано посрещането на млада, хубава Стояна в хайдушката дружина, на поляната край горицата, където свири хайдушкият кавал:

Като зърна той да иде
неговото първо либе,
из юнаци той изскочи
и към нея с пръст посочи:

«Ей, дружина, хей станете!
Ей я, иде — погледнете:
туй е мойта горска птица,
туй е мойта годеница!»

Па си весел, засмян тръгна
да посрещне той Стояна;
наближи я, с пушка гръмна,
като видя, че й засмяна.

И дружина загърмяха,
на засевки та запяха;
а тя ръце си разгърна,
та Дойчин я млад прегърна.

Цялата картина е нарисувана в светли тонове, с прост, жив, непосреден народен език; игривият ритъм на късия осмосричен стих с женски рими придава особена лекота на поетическия израз и песенен характер на стихотворението, вдъхва въздух и светлина в неговата атмосфера. Оптимистичният тон се увеличава още повече от чудесния завършък, когато пробудилият се стар баща, виждайки хайдушката дружина — сина си, дъщеря си, Дойчин, — се провиква към гората:

Горо, горо, майко мила,
толкоз годин си хранила
мене, горо, юнак стари,
с отбор момци и другари,

храни, горо, таквиз чеда,
дорде слънце в света гледа,
дорде птичка в тебе пее,
тоз байрак да се ветрее!

Тия думи са изтръгнати сякаш от самата хайдушка народна песен — толкова близки са те до нея по идея

и образи, по стих и език, с цялата си народна поетика, и напомнят ония прекрасни народни песни, където се говори за гората — майка хубава; «скрий ли се в нея хайдутин, никому нищо не казва». Някогашният хайдутин си спомня на старини за нея:

Горе ле, горо зелена,
знаеш ли, горо, помниш ли
из тебе, горо, га ходех
със триста отбор юнаци?
Ех, пусти, пусти младини. . .

А самата гора призовава хайдутите:

Разплакала се гората,
гората и планината,
и на гората листата,
и по полето тревата
заради Индже войвода:
«Де да е Индже, да дойде
с петстотин млади юнаци,
дето ги куршум не хваща!
Гората да развеселят,
и на гората дървето,
и на дървето листата.»

В «Пристанала» Ботев е успял да предаде в живи и непосредно действуващи образи цялото си възхищение от хайдушката борба, от народните герои; стихотворението е изпълнено със заразителен оптимизъм, с безкрайна вяра в правото дело на народа. Тук поетът показва и своето умение, без да повтаря или преразказва народната песен, с нейния материал да създаде оригинална, нова и свежа поетическа творба.

Колко близко стои «Пристанала» до народната песен, личи и от няколко други успоредици:[1]

Снощи си, мамо, отидох
на студен, бистър кладенец,

[1] Приведени са от И в. Б у р и н, Ботев и народният поетически гений, 1954, стр. 99, 100—103.

с пъстра стомна на ръце,
със бели менци на рамо.
Горе-надолу не гледах,
кога нагоре погледнах
към Ирин-Пирин планина,
към козарските пътечки —
отгоре слизат юнаци!
Най-напред върви млад юнак,
млад юнак, мамо, млад Дойчин.
Слязоха в росно ливаде,
постлаха червен ямурлук,
сипаха желто имане —
по-много желто от бяло.
Седнаха делба да делят:
кому дял, мамо, кому два,
на млад Дойчин три дяла.
Пукна ще, мамо, пръсна ще,
ако Дойчина не взема.

Ако в тая песен все пак девойката е увлечена в Дойчин до голяма степен от имането му, в друг вариант любовта се подхранва от очарованието на хайдушкия живот:

Мама Марийки думаше:
«Мила мамина Марийке,
макар да съм ти мащеха,
наука ще те науча:
недей си взема Дойчина,
Дойчин е млада войвода,
та ще ти тегло докара.»
Марийка майка не слуша,
ами майци си думаше:
«Пукни се, мамо, тресни се,
пак ще Дойчина да взема,
млада войвода ще стана.
Видиш ли, мамо, видиш ли,
видиш ли поле широко,
в полето дърво високо,
тамо е Дойчин войвода;
над всяко дърво и байрак,
в всяка долчина и юнак.

Тамо ще, мамо, да ида,
млада войводка да стана.
Я думай, мамо, на тате
прикята да ми прикьоса —
негова пушка бойлия,
негова сабя френгия,
негови силях телетин
с двата сребърни пищове. . . »

При съпоставката с народните песни се вижда творческото въображение на Ботев — той използува само отделни елементи от народното творчество, като ги подчинява на своя собствена художествена концепция. Тия елементи обаче несъмнено му помагат, за да създаде народната атмосфера.

Върху широк епически план Ботев поставя замисъла на «Х а й д у т и». Поемата не е довършена; Захари Стоянов съобщава: «Според уверенията на Ст. Стамболов, другар и съжител дълго време на Ботева, тая поема била още много дълга, обемала цяла една епоха, чак до революционния период. Много пъти той слушал от нейния автор,като я декламирал, много пъти го молел да седне да я напише, но той все отлагал. Стамболов помни някои отделни думи и съдържанието. Продължението било, че Чавдар ходил в «широка» Русия на учение, изучил се на книга и се върнал в селото си. Като видял как биели и мъчели «сюрмасите» турци и чорбаджии, той решил и казал майце си защо го е тя пратила да учи книга, а не го оставила да стане хайдутин. После той събрал страшна дружина, издигнал кървав байрак, отишъл да пази «сюрмашта», а изедниците на кол побивал. Името му се било прочуло в девет кази и в дванадесет кадилъка му се е пеела песента.»[1]

Ние съвсем не знаем дали разказът на Ст. Стамболов разкрива точно Ботевия замисъл, но ясно е, че поетът е искал да разгърне широка картина на хайдушкото движение, сякаш е подхващал традициите на Раковски. Основната му задача е била — изображение на хайдушката борба не само срещу политическото робство, но и срещу социалното потисничество, възсъзда-

[1] Х р. Б о т е в, Съчинения, 1888, стр. 13.

ване на освободителните надежди на българския народ. Той използува несъмнено хайдушките песни, близък е до тяхната образност, служи си с езика, поетиката, стиха им. Могат да се посочат редица моменти, при които близостта с народната песен е очевидна: запевът, отношението на майката към желанието на сина да стане хайдутин, съдбата на аргатите в чорбаджийския дом, конфликтът с вуйчото чорбаджия и др. Но Ботев не повтаря народните песни, осъществява свой поетически замисъл, постига забележителна естественост и простота на разказа, умело вмъква свежи лирични моменти. Поемата започва с много хубав запев, с лирическо обръщение на поета, в което се прославят борците за свободата на народа:

Да чуят моми и момци
по сборове и по седенки,
юнаци по планините
и мъже в хладни механи
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българска майка юнашка,
какви е момци хранила,
хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!

Обръщението е изпълнено с драматизъм, то се е родило от наболялата душа на поета, от нейните тъги и черни ядове, но в него няма униние, а само мъжествена болка и дълбоко преклонение пред подвига на народните хайдути. Минавайки към същността на темата, Ботев дава блестяща обща характеристика на Чавдар като страшен борец срещу турци и чорбаджии и закрилник на «клети сюрмаси». Неговото дело намира признание в песента на народа: тая песен пее

на Странджа-баир гората,
на Ирин-Пирин тревата,
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско
и с ясен им глас жетварки
от Бяло море до Дунав —
по румелийски полета.

Не можем да не се възхитим от тая прекрасна възхвала на героя, поставен в широка общонационална рамка, нарисуван с прости, но извънредно изразителни и сполучливи думи, взети от богатия и образен език на народа и народната песен.

От сюжета на поемата е разказан само един епизод диалогът между майка и син, желанието на малкия Чавдар да отиде при татко си — прочутия хайдутин Петко Страшника. Тоя епизод обаче се превръща в незабравима художествена сцена, в която се разкриват чертите на характера на Чавдар и вълненията на майчиното сърце, изтръпнало пред съдбата на любимото дете. С вярно психологическо разбиране Ботев вниква в душата на двамата герои, техният разговор е предаден с вълнуваща топлота и задушевност и същевременно с тънка нюансировка на езика. Постигната е такава простота и яснота на изображението и същевременно удивителна пластичност, че майка и син израстват пред нас като скулптурна група, като гранитен паметник на майчината любов и синовния порив, оживени от вдъхновението и топлотата на поета, напоени от наша, българска национална атмосфера. Ако трябва да се говори за народност в изкуството, едва ли може да се намери по-ярък пример. И тук поетическото майсторство на Ботев, проявяващо се в нова и разнообразна форма, постига един от най-високите си върхове.

Поетът се връща към хайдушката тема и в стихотворението «Зададе се облак тъмен.» Тук са нарисувани противоречията на борбата, ужасите на турския гнет, разгромът на хайдушката чета, трагедията на бащата, който съзнава, че липсата на единение води към катастрофа. Ботев е успял да изгради живо и ярко образа на стария хайдутин. Някога той е бил бодър и уверен в себе си, седял е в гората сред юнаците «като баща със брадата», работел е с песен на нивата, а сега едвам влачи ралото и плаче — «пот от чело, град от очи». Грохналият и потънал в своята дълбока мъка старец е даден на фона на една мрачна природна картина: задал се е черен облак, всеки миг ще ревне страшна буря, някъде грачи гарван. Тая картина не предвещава нищо добро. И наистина думите на стареца ни отвеждат в селото: на мегдана стърчат набити на

прътове главите на неговите момци. Той вижда децата и майките, които вдигат ръце към главите, вижда тяхната бъдеща съдба; «ще се мъчат голи, боси и пребити». Разразява се и бурята сред природата; в отчаянието си старецът не вижда никакъв друг изход за себе си освен смъртта: «Стой, да умра помогни ми!» Това е един драматичен вопъл; трагедията на стареца ни силно разтърсва, но стихотворението не води към песимизъм. Наистина несполуките в освободителното движение причиняват дълбоко страдание, но всяка мисъл и грижа на стария хайдутин е насочена към борбата; оттук и патриотичното звучене на стихотворението.

Ново художествено завоевание в поезията на Ботев представя стихотворението «На прощаване», което рисува друг момент от националноосвободителната борба. Прекият повод за възникването му трябва да се свърже с намерението на Ботев да мине Дунава през лятото на 1868 г. с четата на Жельо войвода. Това е бил важен момент в живота на Ботев. Антипатриотичното отношение на одеските първенци, които отказали да дадат средства, липсата на оръжие, арестуването на Жельо (румънското правителство го арестува под натиска на Турция) — всичко това попречва на заминаването на четата. По-късно Ботев няколко пъти припомня тоя тъжен епизод от живота на българската емиграция. В 1875 г. той пише: «Жельо бе излъган от одеските просяци-патриоти, от болградските безчувствени филоссфи и от браилските щедри на думи спекуланти и задържан от румънската полиция, не можа да премине и да отдаде последния дълг на отечеството си. Цели двадесет години — говорейше тоя ссакатял от рани юнак — аз не съм прекарал лято под керемида, а сега по причина на нашите патриоти трябва да лежа във влашките хапусхани! Ако не ме бяха излъгали тия патриоти, че щат да ми дадат пари за оръжие, то аз щях барем с 20 души хайдути да премина» (в. «Знаме» от 6.VII.1875 г.).

Ботев свидетелствува за патриотичното въодушевение, обхванало българската емиграция през пролетта на 1868 г.: «Дойде пролетта 1868 и на хиляди юнаци закипя кръвта, хиляди бяха готови да идат да измрат за свободата и в две недели да вдигнат всичкия народ на оръжие! Всеки продаваше мило за драго, всеки забравя-

ше бедност и възраст, родители и роднини и всеки думаше: «На Балкана, на Балкана!» (в. «Дума» от 8.VII.1871 г.). В 1875 г. още веднъж Ботев припомня за «онзи революционен възторг» и за «ония трогателни надежди, които въодушевляваха тогава нашата емиграция» (в. «Знаме» от 6.VII.1875 г.). Сам преживял тоя възторг, решен да премине Дунава с четата на Желю войвода, поетът пише стихотворението «На прощаване» — по израза на Зах. Стоянов в биографията на Ботев — като свое завещание. В спомените си К. Тулешков дава някои интересни подробности около написването на стихотворението. То ще е било наистина замислено още през 1868 г., но вероятно поетът е работил по-продължително върху него, защото е обнародвано в 1871 г.

Така се ражда «На прощаване» — при конкретен повод, под влиянието на силни лични преживявания, но същевременно като художествено обобщение на типични патриотично-революционни настроения. В съзнанието на поета образът на бунтовника-патриот, който тръгва на решителна борба за свобода на народа, поетически се е оформял дълго. Тук са изиграли известна роля хайдушките народни песни. Често в тях се говори за смели момци, които се отказват от всичко, за да отидат в хайдушките дружини. Когато майката подканя сина си да се ожени, той заявява:

Каква главилка хортуваш,
каква женилка бълнуваш?
Я дай ми, мале, я дай ми
дядова пушка бойлия,
тейкова сабя френгия,
чичови кобур пищови,
вуйчови дрехи юнашки
да ги разгърна, прегърна.
Когато пролет пролети
на тоя стари Гергьовден,
вие ще в черква идете,
аз ще изляза сред село,
сред село, среди мегданя,
байрака да си побия,
момчета ще си събера

със тоя Богдан войвода,
па хай на Стара планина!

Разкривайки генезиса на Ботевата поетическа концепция, не можем да не направим още една съпоставка със стихотворението на Раковски «Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лето 1853» (обнародвано в «Предвестник Горскаго пътника», Нови Сад, 1856). Тоя случай поставя интересния въпрос за отношението на Ботев към Раковски и неговото стихотворно творчество. Ботев е познавал добре както политическото, така и литературното дело на създателя на българската национална революционна идеология. В някои от Ботевите творби могат да се намерят реминисценции от «Горски пътник» — поема, която е оказала значително идейно въздействие върху съвременниците.

При «На прощаване» обаче се касае за по-значителна близост в замисъла и композиционната рамка. И Раковски в «Отлъчие» се обръща към своята майка, тръгвайки на север по време на Кримската война да се присъедини към руската войска и да умре за свободата на родината; и той вече не може да понася турското робство и неговите насилия:

Оставае сбогом, бедно отечество!
Прощавае ти, майко, аз отивам
далеч от тебе, мила моя, в странство,
в голямо поприще ужален вхождам.

Дотегнало ми е веки се робство турско!
Не мога веки да гледам насилие,
убийства, неправди от плем' агарянско,
отчайност, бедност и безчестие!. . .

Стихотворението на Раковски завършва с думите:

Аз зная, майк', оставаш неутешна,
нъ богу ся моли победа да нам даде,
против тиранов борба щастлива, славна!
Спроти зла дела скоро да им отдаде!

Ужасний час веки ся той приближи
да мене далеч от тебе разстае! . . .

З' отечество славна смърт мне надлежи,
пламти възторгно кръв моя, играе!

Когда ти чуеш да съм погинал,
да не плачеш, майко, ни да ридаеш
за славно дело, что съм юнашки съвършил,
въ гроба ми прилежно да издириш.

От мрямор камен знак да ми въздвигнеш,
слова златна надпис за вечна помян
над него с следния речи да надпишеш:
«За вяр' и за свобода погина славен!»

Че Ботев е използувал отчасти композиционната схема на Раковски, е очевидно: приемствеността между двамата революционни поети е несъмнена. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че той е създал едно стегнато, дълбоко лирично, изградено с прекрасен народен език, с бързо леещия се народен стих произведение за разлика от многословния разказ на Раковски за преславските и търновските старини, през които минава неговият герой на път за север. Стихотворението на Ботев се извисява неизмеримо както с новото си идейно съдържание, с ярките образи на бунтовника и майката, с картините на робските страдания и героичната борба, с интимността и задушевността си, така и с цялата си поетика, с хармоничната си композиция, с увличащия си стих. Посочих тая успоредица с Раковски, за да се види, от една страна, че творчеството на Ботев израства върху националните традиции на нашата поезия, а, от друга — че то представя решителен скок в нейното развитие. Действително явил се е голям майстор-художник с голямо сърце и големи чувства.

«На прощаване» е произведение, което завладява с образите и непосредствената си емоционалност. То е дадено като изповед, в монологична форма, с което се разкриват напълно душевното състояние, характерът, дълбокият патриотизъм на лирическия герой. Неговият образ се изгражда постепенно, всеки момент от композицията го обогатява, все повече ни облъхва и завладява богатството на душевния му живот, красотата на жизнения му подвиг. Обръщението играе голяма роля

— то придава непосредност и задушевност, засилва лиризма. Картините на робската неволя се сменят с картините на борбата, която разкрива светли перспективи. Дори и ако героят падне, той знае, че умира за правда и за свобода; неговите невръстни братя ще подемат борбата, майката ще им разкаже, че брат им е загинал, защото не е скланял пред турци глава:

Кажи им, майко, да помнят,
да помнят, мене да търсят:
бяло ми месо по скали,
по скали и по орляци,
черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната!
Дано ми найдат пушката,
пушката, майко, сабята
и дето срещнат душманин,
с куршум да го поздравят,
а пък със сабя помилват.

Неизмеримо ще бъде щастието на героя, ако се върне след борбата жив и здрав в село. Поетът рисува чудна жизнерадостна картина: дружината, която пристига в село, бляскаво въоръжените и напети в своите войнишки дрехи юнаци, радостта на майката и либето, които ги посрещат. При анализа на отделните моменти се вижда с какво умение Ботев следи и разкрива движението на чувствата, с каква непосредност предава целия монолог, с каква пластичност извайва образите. Той развива богатото съдържание в четири основни момента: причините за раздялата на майка и син — турската черна робия; кървава перспектива в борбата, ако героят загине; втората перспектива — ако дочака жив победата; завършека, изпълнен с вълнение, но не и със страх от смъртта, защото поетът тръгва с пълно съзнание по пътя на въоръжената борба, уверен в победата на народа, желае само една награда:

Да каже някъв народа:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

Тези четири момента са здраво свързани помежду си, мисълта и чувството се изливат като непрекъснат поток, в пълно и хармонично единство. Поетът разкрива атмосферата, в която се ражда националноосвободителната борба; тая атмосфера е нарисувана с ярка конкретност. Голямата идея за безсмъртието на бореца, паднал за свободата на народа, се предава като лично преживяна съдба, почувствувана непосредно и искрено, тясно свързана с въпроса за личното щастие. От цялото стихотворение блика светъл борчески оптимизъм, а заедно с това любов и нежност. Народнопесенният стих, народната поетика са използувани извънредно сполучливо. Текстът е фиксиран с такава художествена точност, че от него не може да се отнеме нито една дума. Творбата е оформена в стила на хайдушките народни песни, което я сближава с народнопесенната традиция и й придава особено очарование.

Когато говорим за «На прощаване», трябва да изтъкнем още едно обстоятелство: израснала върху автобиографична основа, тая творба се превръща в пророчество за автора си. Той бленува в нея за непосредно участие в борбата за свобода с оръжие в ръце; той се вижда в редиците на смелите борци и не се бои от смъртта. Неговият блян пророчески се сбъдва. В «На прощаване» поетът прозря собствената си съдба. Оттук особено вълнуващото звучене на тая творба — като дълбоко искрена лична изповед. С това тя се сближава с още две Ботеви творби — «Моята молитва» и «Хаджи Димитър».

В съзнанието на Ботев дълго зреят две произведения, посветени на героите на освободителната борба — «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски». Не е необходимо да се говори какво място те заемат в развитието на българската литература и в съзнанието на поколенията. Проследяването на тяхната творческа история представя голям интерес, защото разкрива пътя, по който се раждат изумителните поетически видения на Ботев.

Поетът е познавал лично Хаджи Димитър и Васил Левски; бил е свързан с тях с истинско другарство. Тяхната смърт го е потресла дълбоко; неведнъж говори за тях в своите статии. Ето какво пише във в.

«Дума» (8.VI.1871 г.) за подвига на Хаджи Димитър и Стефан Караджа: «Пълни три години са днес от оня героически подвиг, подобни на който виждаме само в историята на италианската революция; пълни три години са от онуй славно събитие, кое направи епоха както в историята на нашата емиграция, тъй и в историята на нашето политическо и умствено възраждане. Какъв спомен за потомството! Какъв урок, какъв пример за нас, братя емигранти! Шепа решителни млади момци, без никаква революционна организация, без никакви средства, презрени и гонени — момци, които претърпяха всичко за една благородна света цел — минаха Дунава и с живо свидетелство показаха какви съкровища се крият в душата на българина. . . Наистина, голяма душевна сила трябва да има човек, за да може каза: «Ний си достигнахме целта, а вий още не сте, защото сте живи!». . . А това трябва да го каже всеки, който мре за свободата на човечеството; това и казаха с примера нашите въстаници в 1868 г. под войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тези мъченици на свободата, що измряха с усмивка на уста, бяха наши приятели, наши братя; с тях деляхме скръб и радост, смях и сълзи; с тях седяхме на бедна и богата трапеза и разговаряхме за съдбата на нашето потъпкано отечество. . . с тях деляхме всичко, само смъртта и свободата не можахме с тях да разделим!»

Такова възторжено е отношението на Ботев към героичната съдба и на Васил Левски.

Ботев не пристъпва веднага към поетическо възсъздаване на своите чувства и вълнения. Дълго носи замисъла в творческото си въображение, докато му даде съответното художествено въплъщение. И в двата случая то е много оригинално. Още първия стих на «Хаджи Димитър» ни отвежда към мълвата, разпространена сред емиграцията и проникнала през 1868—1870 г. във вестниците, че войводата не е загинал, че е жив и броди из Балкана. Така в. «Дунавска зора» на няколко пъти през 1869 г. съобщава: «Хаджи Димитър, предводителят на българските въстаници, живее, а де му е становището, засега не е за казване. . . » «Хаджи Димитър е жив! В доказателство на това служат следните: приятелите, които тия дни дойдоха отсреща, ни

увериха, че турското правителство чрез нарочно за това пратени чиновници явило, какво подарява за една година данъка на онова село, което би явило и издало тогова юнака. . .» Дори през юни 1871 г., три години след сражението на Бузлуджа, Ив. Драсов пише до Д. Попов в Турну Мъгуреле: «Наистина ли е жив Хаджи Димитър; в Галац и Гюргево бил, защото наши хора ни казваха, че го виждали.» Осветлявайки тоя момент, Пенчо Славейков е проследил много добре историята на Ботевата балада; тънко, с проникновение на поет е показал психологическия път, по който се е създавал поетическият образ на Хаджи Димитър.[1]

Ботев свързва идеята, че войводата е жив, с легенди и образи от народната митология, с легендарно-поетическия свят на народните песни (самодивите, орлицата, сокола). Тоя фантастичен свят поетът е познавал още от детството си, от народните песни, които е слушал в родния си дом и в Калофер. Но известни внушения може би идат и от Раковски. В бележките към «Горски пътник» Раковски говори за сокола като юнашка птица и споменава юнака, който призовава за помощ сестрата самодива:

Хай те тебе, сестро самодиво,
де си, сестро, доди, помогни ми!

Самодивата чува юнака, отива в дълбоко доле и му изцерява триста дребни рани. В друг вариант, публикуван по-късно, се говори още по-подробно за самодивата, която отива при юнака, умива му раните, превръзва ги с треви самодивски, «оздрави го за ден и до пладне», подава му пушка, за да отиде да се бие във войската. Образите на самодивите постоянно се явяват в народните песни. Самодивите плясват с ръце и високо хвръкват и често поемат грижата за ранени юнаци. В една песен от Малкотърновско е нарисувана следната картина:

Зайде слънце между две планини,
под планини зелени ливади,

[1] Пенчо Славейков, Българска литература. Събрани съчинения, VI, кн. II, 1923, стр. 160—168.

сред ливади зелен чадър разпнат,
под чадъра ранен юнак лежи,
при юнака до три малки моми.
Първата му болна глава държи,
втората му клето сърце крепи,
третата му шекер в уста топи. . .

Връзката на Ботевата творба с народната песен е очевидна. Това личи не само в използуването на народни митични образи, но и в обстановката: паднал юнак, тъгуваща природа, птици и животни, които се грижат за юнака. Но Ботев подчинява тия елементи на една дълбока основна идея, за да създаде изключителна по сила оригинална творба, върху която се чувствува отпечатъкът на необикновена, могъща творческа личност.

Така Ботев достига до художествената концепция на «Хаджи Димитър». Могат да се приведат много успоредици с народната песен, за да се види изворът на оная романтика, с която е обвеяна цялата творба.[1] Романтиката иде и от баладичния характер на произведението; баладичният момент е намерен много добре, използуван е извънредно умело, за да се създаде посилно емоционално въздействие.

За «Хаджи Димитър» сме свикнали да говорим само в превъзходна степен. И с пълно право. Дори ония, които са се опитвали да открият някои слабости в баладата, не са успявали да спотаят спонтанното си възхищение. Красотата на тая творба е и в прекрасната идея за безсмъртието на борeца, паднал в бой за свобода; и в яркия образ на героя, който лежи ранен на Балкана; и в изображението на робската неволя — по жътва робини пеят тъжни песни в робска земя; и във величествената нощна картина, нарисувана с пределна икономия на изразните средства, ярка, внушителна и

[1] За влиянието на народната песен върху Ботев има твърде богата литература: вж. Хр. Вакарелски, Ботев и народната песен, сп. «Родна реч», III, 1928, кн. 2, стр. 58—61; Малчо Николов, Христо Ботев, 1940, стр. 62—66; А т. Далчев, Христо Ботьов и народната песен, сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. 2, стр. 132—134; Ив. Бурин, Ботев и народният поетически гений, 1954, стр. 115—129, и др.

незабравима; и в образите на самодивите, които заобикалят с обич и грижа падналия юнак и с присъствието си придават романтично очарование на баладата; и в цялото настроение на дълбоко преклонение пред освободителната борба на народа; и в дълбоко националната атмосфера на творбата.

Но красотата тук иде и от изключителното художествено майсторство, от стройността на композицията, от поетическото очарование на езика, от тъжно-тържествената ритмика, сродна с ритмиката на народната песен (спомнете си отново десетосричния ритъм на «Даваш ли, даваш, балканджи Йово»), от цялото звуково изграждане на творбата, изобщо от удивителното умение на поета да въплъти големите си идеи в образи, да предаде дълбоките си чувства, да нарисува вълнуващи картини.

На пръв поглед може да се сметне, че в «Хаджи Димитър» темата се разгръща епически; за това свидетелствуват картините, които минават пред нашите очи: падналият юнак, жътвата, птиците и зверовете, които се грижат за героя, самодивите. Изхождайки от подобно схващане, търсейки хронологическата последователност на явленията, някои автори (напр. Пенчо Славейков, Малчо Николов) са правели предложения за изпускане или разместване на отделни строфи. Обаче такова становище е погрешно. В баладата по-скоро трябва да търсим лирически подход: поетът се е стремял преди всичко да предаде своята реакция от явленията на външния свят и затова ги градира с оглед на тяхното идейно-емоционално значение. Първите две строфи обхващат картината на падналия юнак. От нея поетът съвсем естествено минава към изображението на робската действителност:

Жътва е сега. . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!

Поетът рисува картината на робството с особено вълнение. Той не може да говори спокойно; служи си със силни възклицания и прекъсвания; нито един от

стиховете не се излива цялостно — и четирите стиха са прекъснати в средата с анжамбмани. Ние чувствуваме страшната скръб, възмущението, бунта, бурята в душата на поета. Трагизмът на тая строфа се подготвя от предишната. И вижте — може ли човек да си представи по-трагично положение: тежко ранен юнак, потънал в кърви, с дълбока рана на гърди, лежи и пушка — и при това в най-хубавата си младост. Очите тъмнеят, главата се люшка, устата проклинат цялата вселена. Лято е, жътва, слънцето спряно, сърдито пече, робини пеят тъжни песни, земята е робска. Ето — ще загине и тоя юнак, както са загинали хиляди преди него. Напрежението е страшно — и поетът извиква: «Млъкни, сърце!» Над всички е легнал някакъв непреодолим трагизъм, страшна безнадеждност и безизходност. И ето тъкмо тук, в тоя най-тежък момент, идва петата строфа:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и природа
и певци песни за него пеят. . .

Сякаш светкавица е блеснала и осветила мрака, нахлува светлина, над ранения юнак се явява сиянието на подвига и безсмъртието, над робската земя изгрява вярата в свободата, борбата получава дълбок смисъл. Тъкмо тук с тая гениално ясна и силна строфа поетът разкрива основната идея на творбата си. Следващите строфи идват само да я изразят конкретно и образно: юнака жалеят земята и небето, звярът и природата, певци пеят за него песни. И ние виждаме птиците и вълка, които бдят над героя; прекрасната нощна картина, когато Балканът пее хайдушка песен — песен за юнаците, които проливат кръвта си за родината; самодивите в бяла премяна, които летят и пеят, дорде осъмнат, и търсят духа на Караджата. Последната строфа, срещу която Пенчо Славейков, а след него и Малчо Николов[1] съвършено неправилно се бунтуват

[1] Малчо Николов. История на българската литература. 1943, стр. 110.

и предлагат да бъде зачертана, идва като необходим завършък — юнакът пак лежи, кръвта тече, слънцето все тъй пече. Това е наистина тежко и мъчително, но не безнадеждно трагично: в светлината на основната идея — за безсмъртието на борeца за свобода — върху умиращия герой пада особено сияние.

Ясно е, че композицията на «Хаджи Димитър» е подчинена на дълбока вътрешна логика, тя минава през силни динамични преходи, но съвършено хармонично свързва богатия и динамичен кръг на образи, чувства и настроения, поетически видения, природни картини с неповторима красота. Поетът изразява основната идея на творбата с четири стиха, които звучат като философска формула. Но той съумява да въплъти тая идея в конкретни, живи, вълнуващи образи от реалната действителност, привличайки заедно с това национално-легендарни и баладични елементи. Във всеки отделен епизод, във всяка подробност се чувствува не само неговото умение да изобразява, но и личното му отношение към предмета, реакцията му от явленията — оттук и лиризмът, който пронизва цялата творба.

Интересен проблем е как всичко това Ботев е успял да включи в една богата с нюанси ритмична схема, която звучи с тъжна тържественост, да уравновеси вътрешно отделните стихове и строфи, да постигне своя оригинална звукова хармония не само в римите, които се отличават с класическа простота, но и с целия звуков състав на думите. Удивени от хармонията на тия стихове, някои критици правеха опит да открият закономерности по чисто механичен начин. Задачата на бъдещите изследвания е да намерят действителните музикални закони, по които са изградени строфите и стиховете на «Хаджи Димитър». Засега ние трябва да се задоволим само с нямо възхищение.

Бих искал да завърша анализа на «Хаджи Димитър» — тая най-хубава Ботева творба — тъкмо с възхищението, което е изразил Пенчо Славейков, един от несправедливите критици на Ботев, който неведнъж си е послужил и с хулни думи по отношение на неговата личност и дело. Но красотата, която излъчва Ботевата балада, е тъй великолепна, че дори и Славейков не е могъл да сдържи възторга си пред нея. В споменатата

по-горе статия той пише: «Може би някой ще забележи, че при всичко това песента «Жив е той, жив е» е превъзходна. Съвсем право. Тя не само е превъзходна, а величествена песен. Ония недостатъци, които посочихме, и може би много други, които един подробен анализ би извадил наяве, са твърде слаби в сравнение с дивното общо впечатление от песента. От това общо впечатление зависи животът на Ботевата песен. Тя е от ония творения — и божи, и човешки, които смайват и увличат, от ония хубавици, чиито недостатъци знаем много добре и все пак губим ума и дума пред тях. Величествената картина, която поетът разтваря пред нас, няма равна другарка в нашата поезия и икономията на средствата, с които е нарисувана, се среща само у гениални певци. А националният дух, който лъхти из всяка картина и образ, обединява и най-дребните елементи на тая песен в едно цяло, пред което ние стоим обзети от трепета на възторг.»

Мъчно добива признание другата Ботева творба — «Обесване на Васил Левски.» Същият Славейков, който се възхищава от «Хаджи Димитър», я нарича «глупава песен» и се съмнява, че е излязла от перото на Ботев.[1] И Вазов няма високо мнение за тая творба.[2] В това последно стихотворение на Ботев наистина могат да се открият отделни недостатъци; напр. стихът «Плачи! Там близо край град София» действително е многословен и претоварен с излишни думи. Но погрешно е зад тия недостатъци да не се вижда красотата на едно от най-силните Ботеви стихотворения.

То е познато в две редакции; едната от тях има една строфа повече:

Умря той вече. Юнашка сила
твойте тирани скриха в земята!
О, майко моя, робиньо мила,
плачи за него, кълни съдбата.

В откритото през 1940 г. тефтерче на Ботев се намериха нови редакции на някои от строфите, които ни

[1] Събрани съчинения, VI, кн. 2, 1923, стр. 167.
[2] Вж. «Христо Ботев. Критическа студия» — Ив. Вазов. Събрани съчинения, т. XVII, 1957, стр. 523.

дават възможност да следим творческата работа на поета. Тя е извънредно интересна, защото е типична за стремежа на Ботев да изгражда творбите си главно с лиричен подход. Не узнаваме почти нищо пряко за биографията, външния лик, вътрешния свят на Левски. Известни подробности дава само третата строфа:

Плачи! Там близу край град София
стърчи, аз видях, черно бесило,
и твой един син, Българио,
виси на него със страшна сила.

И това е всичко. И все пак след прочита на стихотворението у нас се явява величественият образ на апостола; той ни е внушен напълно, ние заживяваме с него. Ботев постига това чрез предаване впечатленията, чувствата, реакциите, които поражда смъртта на Левски в неговото съзнание и в съзнанието на народа. В първата и втората строфа той се обръща към родината, търси причината за нейната скръб. Родината е черна робиня, нейният свещен глас е глас без помощ, глас в пустиня. Към тоя мрачен тон на картината се прибавя и надгробният грак на гарвана, птица проклета. И всичко това е предадено с постоянни обръщения, с въпросителни изречения, с възклицания, които възпроизвеждат емоционалното състояние на поета. Третата строфа разкрива конкретната причина на жалбите и скръбта — черното бесило край София, на което виси великият народен син. И отново две строфи, в които скръбта и болката са намерили изключително силно въплъщение в суровата зимна картина, в зловещия и грозен грак на гарвана (той отново се явява), във воя на псета и вълци, в горещата молитва на старците, в плача на жените, в писъка на децата. Творбата завършва с два стиха, изпълнени с трагизъм:

И студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

Такава голяма скръб може да бъде предизвикана само от смъртта на необикновена, изключителна лич-

ност. По тоя път поетът изгражда художествения образ. Тъкмо реакцията от това страшно събитие, където скръбта на поета се слива със скръбта на народа, ни внушава така силно образа на Левски. Ботев съзнателно е отстранил всички описателни елементи, зачертал е строфи като следната:

«Долу гяурът!» — кресна пашата
и бързо, бързо твой син, майко,
свалиха в гроба, скриха в земята.

Не води ли към песимизъм и отчаяние мъчителната картина, нарисувана от поета? Ботев е против евтиния оптимизъм. Силата на стихотворението е в дълбокото съзнание за трагизма, с който се преживява смъртта на Левски. Скръбта е всеобща, скърби целият народ, обединен в едно чувство и в една мисъл — съдбата на родината. Прав е съветският изследовател Л. Воробьов, като отбелязва: «Сълзи душат целия народ, оплакващ смъртта на героя и собствената си съдба. Но цялото произведение е изпълнено с жажда за отмъщение. И самият Васил Левски, дори мъртъв, е символ на тая бъдеща мъст. Ударната сила, могъщото звучене на стиха, неговият точен, дори тежък ритъм — сякаш е ритъм на траурен героичен марш — отхвърля далеч всяка мисъл за безсилие, за смирение.»[1]

Когато четем това стихотворение, отново пред нас изпъква мисълта за съдбата на поета, който, сам активен участник в революцията, намира смъртта си в борбата и споделя участта на своите герои. Личното преживяване, в което се отразяват и трудностите, и успехите на борбата, и трагизмът, и подемът на революционното движение, дава своя дълбок личен отпечатък върху тия творби. Оттук и голямата сила на тяхното въздействие. Чрез своята собствена съдба Ботев по-вярно прониква в освободителната борба на народа и я изобразява с дълбоко вълнуваща вътрешна правдивост.

[1] Л. Воробьов, Христо Ботев, М., 1953, стр. 128.

V

Поезията на Ботев не може да бъде характеризирана пълно, ако не бъдат подложени на анализ и стихотворните му сатири. У него възвеличаването на освободителната борба върви наред с разобличаването на народните потисници; утвърждаването на героизма на борците за свобода съжителствува с протеста и силната ненавист срещу консерватизма и мракобесието, лицемерието и подлостта. Сатиричните моменти са пръснати в цялото му творчество. Откриваме ги не само в напълно оформени в сатиричен стил творби, като «В механата», «Патриот», «Странник», «Защо не съм», «Гергьовден», «Послание», но и в «Борба», «Елегия», «Моята молитва», «До моето първо либе» и др. В сатирите се разкрива още веднъж темпераментът на Ботев, благородството на неговата личност; той дълбоко се вълнува от злото в света, пламенно негодува срещу фалша и лъжата, има смелостта да се опълчи срещу тях открито и гневно. В сатиричните стихотворения на Ботев наблюдаваме същата динамична емоционалност и ярко отразено лично отношение, което пленява и завладява. Към злото поетът е саркастичен, яростен, безпощаден, думите му шибат като камшици, иронията е люта и язвителна. Ботев си създава свой сатиричен стил, който го отличава от другите сатирици преди Освобождението — Бозвели, Славейков и Каравелов.

Поетът подлага на силно разобличение преди всичко враговете на народа, които си слагат маската на патриоти. У тях фалшът, лицемерието и подлостта се придружават с най-жестока експлоатация на народния труд. За да ги характеризира по-ярко, използува в стихотворението «П а т р и о т» един от любимите си похвати — антитезата. Почвайки всяка строфа с привидно утвърждение, той вече в третия стих посочва истината и отправя острата си стрела. Сатиричният образ се разкрива чрез привидното представяне на отрицателното като положително; контрастът помага за посилното подчертаване на недостатъците и пороците. Патриот е — дава душата си за наука и за свобода, но това е само лицемерие и фалш. По същия начин е разобличен лъжепатриотът и като «добър християнин», и

като човек с добро сърце. Всичко е привидно и фалшиво — той лъже, търгашествува, лицемери, граби сиромасите и има само една цел и един идеал — парата. Очевидно е, че цялото стихотворение е насочено срещу българските чорбаджии, нотабили, капиталисти и лихвари, които се опитват да играят обществена роля и прикривайки истинската си експлоататорска природа, кокетират с думи като патриотизъм, наука, свобода, милосърдие. Чрез сатирата си Ботев ги унищожава безпощадно. Извънредно интересна е постройката на «Патриот»; освен антитезата тук първостепенна роля има паралелизмът, прокаран последователно и пълно — в състава на строфата, в разположението на най-острите сатирични елементи, в езика, в синтаксиса на фразата. Голяма роля играе повторението, което е неразделна част от паралелизма. Ботев борави с тая сложна постройка съвсем свободно; стихотворението се отличава с ритмичната си лекота и ударност.

Ботев насочва вниманието си и към духовенството и религията («Послание»); към стадното покорство и примирение на неосъзнатата народна маса, която потисниците лесно увличат чрез религиозните суеверия и обичаи («Гергьовден»); към писателите и журналистите, които в епоха, пълна с бури и големи обществени борби, разработват дребни, незначителни теми, не будят мъжествени чувства у съвременниците си, приспиват народното съзнание с празни жалби и отвлечени надежди, че «ще стане вълк овцата» («Защо не съм»). С жестока ирония Ботев рисува еснафското примирение с робската участ и турските насилия и тирания («Странник»). Ето странника, който се връща от чужбина и ще намери в родния си град унищожени светлите очаквания — отнели са любимата му, турците са заклали баща му, двамата му братя са изгнили, отровени в тъмница. Обаче тая картина събужда у него само плач, но не и протест и възмущение. Ботев изобличава неговото примиренческо поведение:

Тъй глупецът, тъй залита
да прекара добър живот
и никога не се пита
човек ли е той или скот!

В «Странник» поетът е показал голямо умение при използуването на иронията като главно изобличително средство.

Най-хубавата сатира на Ботев е «В механата». В нея големият талант на поета се разгръща с пълна сила. Могъщ разобличителен тон, удари, които попадат точно в целта, дълбока болка на благородно сърце, прекрасно изградена хармонична композиция, енергичен стих — ето отличителните качества на тая творба. Поетът насочва стрелите си към колебаещите се елементи в средата на самата революционна емиграция. Похватът му е извънредно оригинален. Той не започва изобличението направо. В първата половина е нарисувана картината на народните страдания, на насилията и експлоатацията и тук ударът се стоварва върху откритите врагове на народа — подъл чорбаджия, за злато търговец жаден, поп грабител. Поетът рисува тия насилия с дълбока вътрешна мъка. Тя личи в началната строфа — с нейните обръщения, възклицания, силни и енергични думи:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забравя
туй що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!

Чувството на мъка и дълбоко огорчение расте във възходяща градация, с поредица от повторения на най-силните думи: «грабят с благороден начин», «грабят от народа гладен», «граби подъл чорбаджия», «грабете го, неразбрани», «грабете го — кой ви бърка». Всички строфи са изградени по пътя на градацията, което придава необикновена динамичност и изразителност на стихотворението. Градацията стига до истински драматизъм, до ярка и силно сгъстена картина:

А тиранинът вързлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и гроби народ поробен.

Във втората половина на творбата ударът се насочва открито срещу всички ония, които само на думи, в

механата, с лъжливи патриотични крясъци са готови да вземат участие в борбата, но когато дойде часът на действието, забравят думи и клетви и отпускат ръце. Поетът гори от несдържано възмущение, не може да овладее силните си чувства, бие безпощадно, изрича в гнева си най-тежките и остри думи. За него поведението на подобен род «патриоти» е толкова вредно, колкото и дейността на откритите народни врагове. Дълбокото му вътрешно вълнение е предадено с рядко поетическо майсторство. Това вълнение се увеличава и от чувството за самотност — изведнъж поетът се оказва сам в тая среда, която не разбира възмущението и мъката му. В тоя случай сатиричните моменти сякаш придобиват трагичен характер. Но и тук се налага дълбоката вътрешна сила, която произтича от благородството на личността, от благородството на истинския патриот и революционер, който дава мъжествен отпор на колебанията и отстъпленията в революционната борба.

Стихотворните сатири са само част от цялостното сатирично творчество на Ботев, проявено във фейлетоните, хумора, острите му изобличителни статии, дописки и бележки. Тяхната обществена роля може да се оцени правилно само в светлината на общото въздействие на всички видове сатира. Но в поезията на Ботев стихотворните сатири имат определено и важно място. Те засилват още повече нейната обществена актуалност, повишават гражданския й патос, подчертават реалистичния й тон, разкриват нейната голяма политическа сила.

VI

Прегледът на Ботевата поезия поставя пред нас редица интересни въпроси, свързани както с обхвата й, жизненото съдържание, пълното единство между живот и творчество, личност и поезия, общественото й въздействие, така и с оригиналността на таланта, с метода и художественото майсторство на писателя. Първото, което се хвърля в очи, са широтата и идейно-революционната насоченост в обхвата на тая поезия,

която се състои само от двадесет стихотворения. Ботев успява да обгърне твърде широко обществената действителност в стихотворения като «Елегия», «Борба», «В механата», «Моята молитва», «Странник», «Патриот», «Гергьовден», «Послание», «Защо не съм»; да нарисува националноосвободителната борба в миналото и настоящето в «Хайдути», «Пристанала», «Зададе се облак тъмен», «На прощаване», «До моето първо либе»; да изобрази исторически герои на революцията като Хаджи Димитър и Левски; да разкрие личната си съдба в «Майце си», «Към брата си», «Делба», «До моето първо либе», но също така и в «Борба», «На прощаване», «Моята молитва», «В механата» и другаде. Той засяга дори съвсем интимната страна на душевния свят — отношението към любимата в нежните думи за «либе мило, хубаво» в «На прощаване» — ако се върне жив и здрав, с кървава ръка ще го прегърне, ще спре плача му с целувка, сълзите му с уста ще глътне; в страстните изблици в стихотворението «Ней», където звучи също силният и мъжествен глас на поета.

Тук не само жизненият материал е твърде богат, но той е виден правдиво и дълбоко, в най-типичните му прояви, от революционно-демократическо становище, оценен е от позициите на един прогресивен мироглед. Идейното богатство на Ботевата поезия е изключително голямо. То се разкрива във всичките му произведения, но особено ярко личи в такива творби като «Борба» и «Моята молитва», «До моето първо либе» и «Делба», «Елегия» и «На прощаване», «Хайдути» и «Хаджи Димитър». Действително се вижда богатството на мисловния свят на поета, философското му проникване в действителността, идейната оценка, която дава на явленията, идейната целенасоченост на цялото му творчество. Това не са стихотворения-тези, те не са написани, за да доказват философски положения; идейността е проникнала в самата художествена тъкан, идейното обобщение произтича от вглъбено, проникновено виждане на действителността.

Усещането за дълбоката и неповторима жизненост на тая поезия се получава и от нейната богата емоционалност. Тая емоционалност извира от непрекъснатите реакции на поета спрямо жизнените явления, от чисто лири-

ческия подход към материала, от необикновената, силна, могъща, оригинална личност на твореца, която реагира в богата амплитуда от чувства, показва изключителна чувствителност по отношение на действителността, средата, хората, идеите. Тая необикновена личност се чувствува навсякъде, във всяка творба, във всеки стих; тя говори открито, непосредно, енергично, навсякъде изявява себе си, навсякъде внася свой личен тон. Не случайно огромната част от Ботевите стихотворения са обръщения, монолози, в които поетът напълно и пряко се разкрива («Майце си», «Към брата си», «Делба», «Елегия», «До моето първо либе», «На прощаване», «Ней», «Странник», «Гергьовден», «Послание», «В механата», «Моята молитва», «Обесване на Васил Левски», началото на «Хайдути»). Непосредният разговор, който Ботев непрекъснато води с читателя, напомня монолозите на Маяковски, характеризира много от стихотворенията на Вапцаров. Личният тон е напълно естествен за поет като Ботев, защото той действително носи в себе си едно голямо духовно богатство, защото е високо етична личност, защото лично и обществено вървят у него в пълна хармония, защото при него съществува пълно единство между живот и поезия.

Дълбокото му вникване в действителността и необикновената чувствителност му помагат да види жизнените явления в цялата им сложност, в многообразните им нюанси, в най-острите им очертания. Оттук и силните ноти на трагизъм, които се срещат постоянно в неговата поезия. Ние сме свикнали да говорим за нея, че е изпълнена с оптимизъм, че притежава огромна мобилизираща сила и революционна устременост. И това е самата истина. В това отношение тя е съзвучна с цялот му литературно и обществено дело, с разобличителната сила и борческото вдъхновение на неговата пламенна публицистика. Обаче трябва да си дадем ясна сметка за характера на Ботевия оптимизъм, за формите, в които се разкрива неговата революционно-демократическа партийност. Поетът не губи от погледа си никога перспективите на историческото развитие, неизбежната победа на революцията, вярата в бъдния ден на човечеството. Но той има съзнанието за страшните трудности в историческия път на поробения народ, на угне-

тените народи изобщо. И тия трудности са зрима, конкретна действителност, с която поетът се среща на всяка стъпка и всеки миг. Борбата с тях е тежка, мъчителна, сложна. Изискват се огромни усилия от отделната личност, за да ги преодолява всекидневно. Понякога настъпват мигове на отчаяние, на глух ропот, но никога не на униние. Дори и отчаянието в поезията на Ботев е изпълнено с мъжественост, с вътрешна сила, която го превръща в гневен протест. Тоя трагизъм може да се наблюдава навсякъде — още в първото публикувано Ботево стихотворение «Майце си», в картината на народните страдания в «Елегия», в обръщението към любимата в «До моето първо либе», в мрачния поглед, тъгите и неволите на лиричния герой на «Борба», върху чиято душа лежат тежки спомени, злобна памет ги повтаря често, в гърдите нито любов, нито капка вяра, «нито надежда от сън мъртвешки да можеш свестен човек събуди». Остра болка се отеква в «Патриот», «Странник», «Зададе се облак тъмен», «Гергьовден», «В механата». Ние я откриваме дори в такива възвишени възхвали на героичния революционен подвиг като «Хаджи Димитър» и «Обесване на Васил Левски» — в тежката картина на падналия юнак и в незабравимия зимен пейзаж при обесването на Левски — с грака на гарвана, с воя на псетата и вълците, с пронизващия плач без надежда.

Ето колко дълбоко Ботев се взира в действителността — вижда целия ѝ трагизъм; и ние сме потресени от тоя трагизъм. Неговата поезия е поезия на дълбоката истина на живота; вярата в бъдещето, в прогреса, в свободата се ражда и укрепва в трудностите на борбата, в страданията, в гнева и възмущението от страшната действителност, която ни заобикаля. Оптимизмът извира от дълбокото съзнание за победата на народа като историческа необходимост. Той се подхранва от безкрайната любов към роба, към отрудения, угнетения човек, от дълбокото съчувствие към страданията и надеждите на народа. Оптимизмът набира сила и полет от героизма на борците, от жертвоготовността на революционера, от величието на юнашката смърт, показани така великолепно в «Хайдути», «На прощаване», «До моето първо либе», «Борба», «Пристанала», «Хаджи Димитър», «Обесване на Васил Левски».

Оттук и дълбокото впечатление за безгранична жизненост и младост, мъжественост и сила, които чувствуваме на всяка страница в Ботевото творчество. Оптимизмът произтича и от благородството на личността на поета, който дълбоко страда при вида на народните тегла, от искреността, с която негодува и се възмущава, протестира и разобличава, от силата на неговия гняв срещу всяка подлост и неправда, от неговата готовност за борба и саможертва, от полета на неговата мисъл, от прогресивния му мироглед, от въодушевението на неговия патриотизъм, от безкрайното му преклонение пред героите на революцията. Сякаш в поезията на Ботев завинаги се е запечатал онзи прекрасен външен образ на силен и жизнен млад човек, който ни рисуват неговите съвременници: «По външност Ботев беше рядък красавец: в тази възраст (18 години) той имаше лице бяло като мома; нямаше още ни брада, ни мустаци, висок, едър, снажен, физически силен, пъргав, подвижен. Носеше дълги, черни, гъсти коси, които умееше да кичи, а когато потръсеше този перчем, който достигаше дори до раменете му, приличаше на истински лъв с голяма грива на шията. Такава външност внушаваше респект към себе си; както се оказа впоследствие, тази негова красива външност е отговаряла и на вътрешния му духовен мир.»[1] Вазов допълва тоя портрет с малко по-късна дата: «Той беше висок, едър, почти исполин, с черни пламенни очи, с нос дълъг, римски, малко кривичек към лявата буза, челото му широко, благородно, на двата края на което под бялата кожа постоянно трепереха сини жилчици, косата му черна, щръкнала. Умната му физиономия, необикновено високият му стан, гърлестият му говор и смях, гордият му, смел и разкрачен ход го отличаваха и туряха по-горе от множеството, сред което вървеше замислен.»[2]

Далеч съм от мисълта да обяснявам качествата на поета, гражданина и революционера с неговия външен физически лик. Искам само да изтъкна, че в дадения случай тоя лик ни напомня всичко, което е най-хубаво

---

[1] Из спомените на Д. Лучков; вж. Ал. Бурмов, Ботев през погледа на съвременниците си, 1940, стр. 24.

[2] Ал. Бурмов, цит. съч., стр. 54.

в поезията на Ботев — нейната младост и сила, нейната мъжественост и жизненост.

Направените дотук наблюдения върху творчеството на Ботев ни водят към неговия писателски метод — метода на реалист. Тоя метод се обуславя от дълбокото му опознаване на живота, от вникването в неговата същност, от улавянето на неговото историческо развитие. Прогресивният мироглед и реалистичният метод — ето основата, върху която израства силата на Ботевата поезия. По-точната характеристика на Ботевия реализъм винаги е затруднявала нашата литературна критика. Някога той беше наричан революционен, но литературната теория се отказа от това определение. В художествения метод на Ботев от решително значение са както революционните позиции на поета, така и елементите на романтика, които са неразделна част от реализма му. Но това са въпроси, които могат да бъдат изяснени най-добре, като се хвърли поглед върху художественото майсторство на Ботев.

Тук възникват интересни проблеми, които са сравнително малко разглеждани. При конкретния анализ на отделните Ботеви творби бяха показани някои от неговите обикнати похвати при изграждане на образите. Той си служи най-често с лирическия подход, който му дава възможност да говори за жизнените явления непосредно и открито, да взема ясно отношение към тях и това отношение да бъде представено като лично преживяване, поради което то придобива много по-голяма убедителност. Ботев не избягва и епическия подход — в стихотворенията «Хайдути», «Пристанала», «Зададе се облак тъмен», «Странник». Но тия стихотворения са проникнати от една лирична струя. Лирично са осветлени образите в «Пристанала» (особено в думите на Дойчин и бащата на Стояна и изобщо в цялата атмосфера на стихотворението). В «Хайдути» лиричните встъпления играят важна роля, а в другите две стихотворения подходът е само привидно епичен — всъщност поетът се обръща към стареца и странника, изслушва разказа на първия, сам възпроизвежда живота на втория, давайки и в двата случая непосредната си оценка. Лиризмът на Ботевата поезия, както беше вече изтъкнато, произтича от голямата, неповторимата авторова

личност, която слага навсякъде своя ярък отпечатък. Поетът и неговият лирически герой най-често се сливат; обикновено това е революционният демократ, патриотът, революционерът. От неговите идейни позиции той дава оценка на жизнените явления, дори и когато не говори от първо лице.

Друга важна особеност на Ботевата поезия е, че поетът винаги търси крайно обобщен образ на действителността. Той постига това обобщение чрез синтезата, като подчертава най-характерното, най-типичното в жизнените явления. Ботев дава дълбока и силна картина на страданията на българския народ, впечатлението от тая картина е извънредно мощно и внушително. Ясно е, че познава основно българската действителност, има определено отношение към обществените сили и конфликти, живее отблизо със страданията, надеждите и очакванията на народа. И все пак, като се взрем в неговите стихотворения, ние почти не намираме пряко описание на робския живот. Ботев съзнателно избягва описателността. Пълнотата в изображението у него се получава не чрез възпроизвеждане на подробностите, нямащи съществено значение, а с подчертаване на основното, най-важното, най-типичното. В тоя случай той прибягва до олицетворението, метафората, порядко до сравнението; много често си служи дори със сентенцията — като идейно-поетическо обобщение. Забележителни са в това отношение картините на народните страдания в «Елегия», на битката за свобода в «До моето първо либе», на турската тирания във «В механата», на народната скръб в «Обесване на Васил Левски» и т. н. Използувайки олицетворението, метафората, градацията, Ботев постига изключителна сгъстеност на краските, което придава голяма сила на изображението и внушителност на образите. За да се домогне до по-голяма заостреност на рисунката, до по-голяма релефност и отчетливост в идейното осветление на жизнените явления, Ботев използува сентенцията. Тя е особена форма на идейно-поетическото обобщение, умело включена в композиционната разработка на темата, мотивирана емоционално. Това също е един от любимите похвати на поета и може да бъде илюстриран с многобройни примери. Ето в «До моето първо либе»:

И смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Това обобщение прозвучава съвършено естествено и убедително след възсъздаването на борческия устрем на поета в картината на народната борба: «Там. . . там буря кърши клонове. . . » По същия убедителен начин прозвучава и завършъкът в «На прощаване», подготвен от цялото развитие на темата, от потока на мислите и чувствата, от революционната устременост на стихотворението:

Но. . . стига ми тая награда —
да каже някъга народа:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

Основната идея на творбата в тоя завършък намира най-точен и едновременно с това най-силния си израз. Подобна роля играе в «Хайдути» сентенцията:

Блазе му, който умее
за чест и воля да мъсти —
доброму добро да прави,
лошия с ножа по глава.

Такива сентенции можем да открием още в редица Ботеви стихотворения — «Борба», «Към брата си», «Делба», «Моята молитва » и др. Несъмнено най-хубавата е прочутата строфа на «Хаджи Димитър»:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира. Него жалеят
земя и небе, звяр и природа
и певци песни за него пеят.

Тя се явява като идейно-поетическо обобщение не само на съдържанието на баладата, но и на цялата Ботева поезия. Нейната сила е в дълбоката мисъл, която изразява, но също тъй и в пестеливостта на изразно-езиковите средства, с които поетът си е послужил: кратки, пределно ясни, освободени от всякаква излишна

украса изречения, които изразяват мисълта точно, като формула. И наистина това е една прекрасна поетическа формула, която ще остане да живее вечно в българската поезия.

Поетическата сентенция помага на Ботев да предаде идеята си в кристално ясна форма, да подчертае ярко смисловата, идейната насоченост на творбата. Той постига това понякога, като иронизира известни сентенции, с които е дълбоко несъгласен и които служат като средство за заблуждаване или потискане на народните маси. Ето такива примери: «Търпи и ще си спасиш душата» («Елегия»), «Бой се от бога, почитай царя» («Борба») и пр. Поетът отхвърля злъчно и саркастично подобни сентенции:

Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна в рая нейде запратен,
със своите притчи между светците
казал е глупост между глупците:
«Бой се от бога, почитай царя!»

Не представя ли използуването на сентенцията опасност за поезията, не изсушава ли нейния лиричен тон, не ѝ ли придава външнопублицистичен характер? Такава опасност при Ботевата поезия не съществува, защото това е поезия с богата емоционалност, с необикновено силна лирична струя. Ботев притежава дарбата да предаде мислите и чувствата си с голяма поетическа убедителност — това е една от най-важните страни на неговото художествено майсторство. То личи в лирическото разгръщане на темата, в дълбоката логика на постройката, в силния личен елемент, който придава особена внушителност на израза, в идейно-поетическите обобщения, в градацията при развитието на идеята и чувството, което създава напрежение и драматизъм и увеличава силата на въздействието, в непосредността, яснотата и енергичността на езика, в стихово-музикалното оформяне, в което националната традиция и поетическото новаторство органически се съчетават. Това са все особености на едно ярко реалистично изкуство.

Бихме могли да засегнем още един въпрос: отношението на поета към езика. Тук няма да говорим за гра-

матическата страна на езика.[1] Несъмнено трябва да се държи сметка за историческия момент, в който се появява поезията на Ботев. В сравнение с нашето време в неговия език могат да се намерят остарели елементи — русизми, архаизми, диалектизми, остарели ударения, остарели синтактични конструкции. В оня момент все още книжовният ни език не е бил по-твърдо установен, подлежал е на бързи промени. Ние приемаме днес някои остарели елементи в езика на Ботев с пълното съзнание, че иначе не е могло да бъде. Но когато оценяваме неговия език, не можем да не изтъкнем друго важно положение: сравнен с езика на съвременните нему писатели и журналисти, езикът на Ботев е несъмнено по-жив, по-непосреден, по-точен, по-напреднал в своето развитие, най-близък до езика на нашето време. Близко до Ботев в това отношение стоят само Петко Славейков и Каравелов. Това говори за извънредно тънкия усет на Ботев за развитието на езика.

Като средство на поезията, като основно оръжие на поета в езика на Ботев трябва да бъдат отбелязани няколко важни особености. Преди всичко това е език с подчертана народност и идейност. Ботевият език е свързан много тясно с народния език и езика на народната поезия, от която поетът черпи непрекъснато. Това личи в лексиката, граматическия строй (особено синтаксиса), в поетиката (епитети, повторения, обръщения и т. н.). Народни езиково-стилови особености се откриват във всички стихотворения на Ботев. Могат да бъдат приведени многобройни примери:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник . . .
— — — — — — — — — — —
Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела. . .

Лексиката на Ботев изобилствува с народни думи: мале, майно льо, сюрмаси, армаган и т. н., с думи и

[1] Вж. изследването на Л. Андрейчин, Език и стил на Христо Ботев, Сборник «Хр. Ботев», 1949.

обрати от говоримия език: «изяда си и месата», «само знайте — за парата», «аз веч нямам мило, драго» — и всичко това с определена изобразителна функция. От народната поезия иде диалогът — обикновена форма в редица Ботеви стихотворения («Хайдути», «На прощаване», «Зададе се облак тъмен»). Действително в Ботевата поезия човек се чувствува в атмосферата на народния език и народната песен, това извънредно засилва националния облик на неговото творчество.

Но ще бъде погрешно да се мисли, че с това се изчерпва езиковата характеристика на тая поезия. Идейността на Ботевата поезия представя нов момент в развитието на българската литература, тя е по-висок етап в сравнение с идейността на народната поезия. Средствата на народния език са недостатъчни, за да могат да изразят новата идейност. Ботев излиза извън орбитата на тоя език и потърсва нова лексика, предимно политическа, която иде от литературата, от революционно-демократическата обществена идеология и философия. Нуждата от нова, политическа лексика чувствуват още предходниците и съвременниците на Ботев — Чинтулов, Раковски, Каравелов. Но у Ботев тя намира най-силния и най-заострения си израз. Могат да се посочат достатъчно примери:

Отечество мило любя
(«Към брата си»)

Кажи ми, кажи, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее?
(«Елегия»)

Да изпълним дума заветна —
на смърт, братко, на смърт да вървим!
(«Делба»)

Патриот е — душа дава
за наука, за свобода.
(«Патриот»)

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира. . .
(«Хаджи Димитър»)

Грабят от народа гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия.

(«В механата»)

Свещена глупост! Векове цели
разум и съвест с нея се борят. . .
— — — — — — — — — — —
И в това царство кърваво, грешно
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно —
кипи борбата и с стъпки бързи
върви към своя свещени конец. . .
Ще викнем ние: «Хляб или свинец!»

(«Борба»)

Примерите могат да се увеличат: «Глас божи — глас народен»; «Син на Лойола, брат на Юда»; «Бой се от бога, почитай царя»; «Боже, помилуй, грешен съмази»; «Глас без помощ, глас в пустиня» и т. н. Това са думи и обрати, които излизат извън сферата на народната реч и особено на народнопесенната лексика. Взети от философията и литературата, историята и библията, журналистиката и политиката, те придават ново звучене на поезията и коренно се отличават от народното творчество. Очевидно е, че се касае за нов, по-висок етап от развитието на нашето национално поетическо изкуство, свързано най-тясно с политическите задачи на епохата, отразяващо политическите борби и стремежи на българския народ през 70-те години на миналия век. Ботев ги въвежда и използува умело, главно за да изрази идейното съдържание на своята поезия.

Неговото езиково майсторство се проявява обаче и при разкриване на друга важна страна на неговата поезия — богатото й емоционално съдържание. Вече говорихме за силните чувства, голямата страстност, дълбоката развълнуваност на тая поезия. Сякаш в нея има нещо от големите чувства и страсти на античната класика. С какви средства се предава тоя дълбоко емоционален тон? В цялата Ботева поезия се чувствува една постоянна вътрешно-патетична интонация, изгра-

дена с твърде разнообразни средства. Ботев е чужд на повествователния тон, на спокойното течение на речта, на съзерцателната тишина, на нюансите и полусенките. Той обича прямотата при изразяване на чувствата, резките преходи, буйните изблици. Оттук и постоянните обръщения, многобройните възклицания и възклицателни конструкции, въпроси и въпросителни изречения, прекъсвания и пропускания на отделни думи при силно вълнение (в «На прощаване»: «Пък тогаз. . . майко, прощавай»; «Но. . . стига ми тая награда»), епитетите с подчертано емоционално съдържание («На тая пуста земя царува»; «Черни чернеят за мене» и др.), антитезата (цели стихотворения са изградени върху антитези — «Патриот», «Моята молитва»), хиперболата, градацията, повторенията, инверсията. Тия средства помагат на поета да изрази всички състояния на чувството: любов и омраза, възторг и презрение, патос и интимна задушевност, вяра в бъдещето и разобличение, гняв и преклонение пред борците за свобода. С тях авторът внушава на читателя своята оценка на жизнените явления, предава реакцията си от действителността, разкрива все по-ярко правдата на живота, показва своите идейни позиции, постига по-голяма правдивост, по-голям реализъм в изображението.

Емоционалността е наистина основна стихия в поетическата палитра на Ботев, но това съвсем не изключва умението му да постига пластичност, образност, живост в описанията, доколкото те се срещат в неговата поезия. Първото нещо, което прави впечатление в тия описания, е икономията на изразните средства. «Хаджи Димитър» е прекрасен пример в това отношение. В първите две строфи е дадено ярко описание на падналия юнак, като са посочени най-съществените неща както във физическите страдания, така и в душевната мъка на ранения. С най-необходимите думи е възсъздадена и картината в третата строфа. Просто, ясно, много пластично е нарисуван епизодът със самодивите, който се запечатва дълбоко в съзнанието. Но несъмнено върха на изобразителното изкуство Ботев е постигнал в седма строфа — вечерната картина:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее —
Балканът пее хайдушка песен.

Тая картина прави дълбоко впечатление със своята пластичност. Тя се състои от две части — зрителна (I и II стих) и звукова (III и IV стих). Преходът от зрителните към звуковите впечатления е съвсем естествен и непосреден. По тоя начин се явява една завършена хармонична цялост, характерна с изобразителната си пълнота. Отделните моменти се нареждат с логична последователност. Получава се пълна представа за вечерта, която незабележимо преминава в нощ. Изведнъж всичко притихва — и стенанията на падналия юнак, и тъжните песни на жетварките, и проклятията на самия поет. Става толкова тихо, че се чува как гората зашумява и повява вятърът, който стига до слуха по-късно от шумоленето на гората, предизвикано от него. Сякаш всичко се ослушва да чуе песента на Балкана — песента за безсмъртната слава на хайдутите. Тая песен се издига над цялата картина — омаята от красотата на нощта се слива с дълбокото вълнение, което иде от тая чудна и вечна хайдушка песен.

Как Ботев постига това? Преди всичко тук няма нито една излишна, ненужно поставена дума. Опитайте се да премахнете само една дума, при това която и да е, веднага картината ще се разпадне, ще се накърни образното впечатление, ще се загуби емоционалната и идейната атмосфера. Цялото описание се състои от шест прости изречения, разположени хармонично: в I и III — по две изречения, във II и IV стих — по едно изречение. Четири от тия изречения се състоят само от подлог и сказуемо, другите имат най-необходимите допълнения и определения, при това синтактично са изградени в пълен паралелизъм. В четирите стиха има само два епитета. И те са абсолютно необходими: свода небесен, хайдушка песен; нито единият, нито другият могат да бъдат изпуснати, защото определят характера на свода и характера на песента. Останалите шест съществителни (вечер, месец, звезди, гора, вятър, Бал-

канът) са без епитети. Ботев е направил това не случайно — думите са така ясни сами за себе си, че не се нуждаят от никакви пояснения или емоционални оцветявания. Не по тоя начин е постъпил Пенчо Славейков, възпроизвеждайки същата картина в пролога на «Кървава песен»:

Юнака паднал там в Балкана виждам аз;
той жив ми в паметта изстъпва всеки час,
когато песента си спомням на незнайний
певец — и думите, и прости и омайни;
в забрава скръбна ми душата унесат:
«Когато падне нощ и ясни затрептят
звезди на тъмния безкраен свод небесен
и стария Балкан запей хайдушка песен. . .»

Славейков натрупва съзнателно епитети: у него звездите са ясни, сводът е тъмен и безкраен, Балканът е стар. Тия епитети носят действително емоционална окраска, имат за задача да създадат настроение. Ботев обаче не се стреми към това: той иска да постигне преди всичко пластичност в картината, послужва си с най-необходимите думи, а емоционалната атмосфера извира от цялото стихотворение, емоционалността се опира на цяла редица други компоненти на творбата.

Трябва да се отбележат още някои особености: съществителните се явяват предимно нечленувани — вечер, месец, звезди, гора, вятър, — което придава не само народност на речта (тая нечленувана употреба много често се среща в народните песни), но и една особена широта и безкрайност на картината; неопределеността на подлозите в случая не води към абстрактност, конкретността не се намалява, а създава впечатлението за нещо и вечно, и безкрайно, обгърнало в себе си вселената. Това впечатление особено се усилва от формата на глаголите: настане, изгрее, обсипят, зашуми, повее. Те са употребени в повторително сегашно време в свършен вид и означават повтарящи се действия, които постоянно стават; тия действия са схванати като повтаряща се цялост[1]. Повторителност-

[1] Вж. Л. Андрейчин Основна българска граматика, 1944, стр. 218—219.

та на глаголите иде да подсили тая широта, обхванатост, трайност на картината във времето. В последния стих «Балканът пее хайдушка песен» глаголът «пее» се явява в сегашно време, несвършен вид, който означава, че действието трае неограничено и непрекъснато (проф. А. Теодоров-Балан нарича такива глаголи траятни, verba durativa)[1]. Ботев избира не случайно тая форма — тя се явява като обобщение на действията, означени в предишния стих: гората зашуми, вятърът повее — тези действия постоянно се повтарят и преливат в непрекъснато траещата песен на Балкана. Това е песен хайдушка, която прославя героите на освободителната борба, и тая песен трае във вековете, както трае славата на героите. Ясно е, че употребата на глаголната форма «пее» в четвъртия, обобщаващия стих е дълбоко осмислена и идейно мотивирана. Хайдушката песен на Балкана звучи като доминанта над цялата природна картина.

С такива средства Ботев е създал тая картина, в която е отбелязано всичко най-съществено: вечерта настава — ето изгрява месецът, звездите обсипват небесния свод, гората зашуми и повява вятърът; в тая звездна нощ, сред шума на гората и повея на вятъра, зазвучава хайдушката песен на Балкана. Наистина проста и величествена картина едновременно, така жива и пластична и при това вълнуваща, възсъздадена с неповторимо майсторство, което предизвиква дълбока естетическа наслада.

Правени са опити да се обясни красотата на тая картина и с музиката на звуковете, до които се е домогнал в своя стих Ботев. Б. Пенев я открива в повторението на звука е — 17 пъти в строфата. Той пише: «Прочетете тия мелодични стихове още веднъж и се вслушайте в продължителната музика на това е: то звучи напевно, проточено и тъй много наподобява тая песен, която иде монотонна из глъбините на горите и минува като някакъв одухотворен лъх.» В мелодията на тая бележита строфа той вижда някаква ми-

[1] Вж. Ал. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, 1940, стр. 161—162.

стична красота.[1] Малчо Николов обръща също внимание на повторението на звука **е** — чрез него Ботев «изразява мощната песен на Балкана»[2]. Ем. Попдимитров също търси проявите на звукова живопис в поезията на Ботев.[3] Констатациите и изводите, които се правят в тази област, са резултат на твърде субективни впечатления и оценки и трудно могат да ни убедят в ролята на звуковете при създаване на тая незабравима картина. Тук по-скоро трябва да се говори за пълна ритмична уравновесеност на строфата, хармонично разделена от цезурата в еднакви цялости, образувани от двусрични и трисрични стъпки, всяка от които се опира върху отделна дума. При това редуването на двусричните и трисричните стъпки следва една интересна хармонична и същевременно разнообразна линия: 3—2—2—3/2—3—2—3/2—3—2—3/3—2—3—2. Това редуване засилва още повече впечатлението от хармонията, от очарованието на вечната красота, която се излъчва от нарисуваната картина. Ако трябва да се обърне внимание на гласните, обстоятелството, че **е** и **а** се повтарят тридесет пъти (17+13) от 40 употребени гласни изобщо и че отношението между гласни и съгласни е 40 на 53, по-скоро придава известна мелодичност и повече лекота при произнасянето, отколкото тия съчетания на гласни и съгласни да получават някаква функция на звукопис. Пък и изобщо музикалното оформяне на тая строфа не трябва да се разглежда изолирано от цялото музикално звучене на творбата.

Когато говорим за средствата, с които Ботев постига пластичност в своята поезия, трябва да посочим метафората, олицетворението, образно-пластичната страна на епитета и художественото наречие; сравнението играе малка роля и почти не се среща. Използуването на тия средства може да се наблюдава в отделни картини в «До моето първо либе», «Хайдути», «Обесване на Васил Левски», «На проща-

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, IV, ч. II, стр. 1487—1488.

[2] М. Николов, Историята на българската литература, 1943, стр. 117—118.

[3] Ем. Попдимитров, Ботев като поет, 1941.

ване», «Елегия», «Борба», «В механата», «Хаджи Димитър».

Поетическото майсторство на Ботев няма да бъде характеризирано пълно, ако не се разгледа и въпросът за стиха. Тук се налага преди всичко много тясната връзка с народното стихосложение. Две от Ботевите стихотворения — «Хайдути» и «На прощаване» — са изцяло изградени върху принципите на народния стих, като поетът е използувал широко народнопесенната поетика, та така се е получило пълно единство с народната песен. Останалите стихотворения в известни отношения се откъсват от народния стих: те са разделени на строфи (четиристишия, шестостишия и осмостишия; липсва строфическо разделение в «Борба» и «Гергьовден», но там римите се явяват като елемент, който обединява стиховете в по два и по четири). Новост се явява и редовната употреба на римата (с изключение на «Хайдути» и «На прощаване»). Съвсем очевидно е, че чрез строфиката и римата Ботев се е стремял да се откъсне от народния стих с оглед на новото идейно, образно и емоционално съдържание, което внася в поезията.

Не така обаче стои въпросът с ритмиката. Преди всичко в седем стихотворения («Майце си», «Елегия», «Борба», «Гергьовден», «Послание», «Хаджи Димитър», «Обесване на Васил Левски») Ботев използува ритмиката на народната песен. Сравнете например следните откъси от Ботевите стихотворения със съответни стихове от народни песни:

У Ботев:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела.
— — — — — — — — — — — — —

Кажи ми, кажи, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее.
— — — — — — — — — — — — — —

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува.
— — — — — — — — — — — — —

Жив е той, жив е. . . Там на Балкана
потънал в кърви, лежи и пъшка.
— — — — — — — — — — — —

О майко моя, родино мила,
защо тъй милно, тъй жално плачеш.

В народната песен:

Ой, дъбе, дъбе, сине, зелен дъбе,
та що си, дъбе, зелен повехнал.
— — — — — — — — — — — — —
Пусто остало тежко имане,
тежко имане, бели сарае.
— — — — — — — — — — — — —
Отдолу идат сеймени, леле,
сеймени билюк башии, леле.
— — — — — — — — — — — — —
Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турска вяра. . .

Съвпадението е очевидно. Личи как Ботев подхваща народната ритмика и я приспособява към своя строфично-римуван стих. В случая имаме твърде разпространения десетосричен народен стих с цезура в средата. Той се повтаря у Ботев, като в неговия стих се забелязва стремеж към по-ясно, по-детайлно фиксиране на тая ритмика върху четири стъпки: две трисрични и две двусрични, разположени в двете половини на стиха; трисрична плюс двусрична (или в обратен ред) в двете половини на стиха. Следователно дори и при тия случаи не може да се говори за пълна еднаквост в ритмиката на Ботевия и народния стих.

Ако хвърлим поглед върху останалите 11 стихотворения, ще открием твърде голямо разнообразие: 8-сричен стих («Към брата си», «Пристанала», «Странник», «Патриот», «Защо не съм», «В механата», «Зададе се облак тъмен», «Моята молитва»); 9-сричен стих («До моето първо либе», «Делба»); 7-сричен стих («Ней»). Стихотворенията са изградени до голяма степен върху принципите на силабическото стихосложение, с цезура, с постоянно ударение на предпоследната сричка в стиха, с предимно женски рими. Отделя се само «Ней» — с малки отделни изключения ритмичният

строеж е силаботоничен, в схемата на хорея, изцяло с мъжки рими.

Силабическият стих на посочените стихотворения отново сближава Ботевата поезия с народната песен; за това допринася и изключителното преобладаване на женската рима. Някъде близостта с народната ритмика е твърде очебийна. Напр. «Към брата си»:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
душата ми в огън тлее
и сърцето ми в люти рани.

В народната песен:

Отговаря бяла Рада:
— Ой ви вази тристамина,
тристамина отбор момци,
отбор момци все юнаци.

Същото важи за «Пристанала», «Странник», «Патриот» и др.

Вижда се, че заниманията с народната песен при проф. В. Григорович в Одеса, за които говорят съучениците на Ботев, не са минали безплодно. В ритмично отношение Ботевият стих съвсем определено е облегнат върху народния стих. Но да се слага напълно знакът на равенство между тях, ще бъде погрешно не само с оглед на римата и строфиката, но дори и в ритмично отношение. При Ботевия стих се забелязва все пак известна тенденция за организиране на ритъма върху двусрични и трисрични стъпки, някъде могат да се срещнат дори силаботонически ритмични стъпки, разбира се, без да са подчинени на точни закономерности. Твърде често се среща амфибрахият в «Делба»:

По чувство сме братя ний с тебе
и мисли еднакви ний таим. . .
— — — — — — — — — — — —
Добро ли сме, зло ли правили,
потомството нази ще съди.

В «Пристанала» се откриват непоследователни ямбични и хореични стихове. Хореят се явява често в «Патриот» и «В механата», ямбът в «Защо не съм». Ще бъде напълно погрешно, ако застанали на позициите на силаботоническото стихосложение, започнем да търсим в Ботевата поезия силаботонически ритмични схеми и като не ги откриваме последователно, да направим извода, че Ботев не е съумял да усвои силаботоническия стих. Ботев се е справил с много по-трудни творчески задачи, за да не му се удаде тая. Касае се за по-сложно явление, обусловено от по-дълбоки причини. Ботевото стихосложение се е развивало върху три традиции: традицията на народната поезия, традицията на руската поезия, националната литературно-поетическа традиция. Здраво свързан с народната песен, Ботев е останал върху нейната основа, но същевременно се е задоволил с народния стих и е направил опит да го обнови, въвеждайки римата и строфиката, фиксирайки по-ясно, по-отчетливо в ритмичната схема на стиха трисрични и двусрични стъпки, постигайки по тоя начин по-голяма мелодичност и ударност на стиха; нищо чудно, че в отделни случаи, макар и непоследователно, той си послужва и със силаботонични стъпки. Очевидно е, че Ботев е потърсил по-голямо разнообразие във формите, по-голямо богатство в музикалното оформяне на стиха. Тук смело може да се говори за новаторството на Ботев в тая област. Той създава свой оригинален стих, енергичен и звучен, ритмично отчетлив, богат във вътрешното си ритмично разнообразие, здраво облегнат върху народния стих и същевременно нов за българската поезия. Тоя стих прекрасно изпълнява функциите си в общото, цялостното идейно, образно и емоционално изграждане на Ботевото поетическо творчество. Неговата привидна «неправилност» му създава своеобразна музикална изразителност. В историята на българското стихосложение Ботевият стих заема особено място — отделя се от стиха на Чинтулов, Петко Славейков и Вазов главно чрез народнопесенната стихия, която го пронизва и му придава особена колоритност и оригиналност. Може би друга щеше да бъде съдбата на българското национално стихосложение, ако Ботев имаше

възможност по-дълго време да работи в българската литература и да създаде по-голямо количество стихотворения. След него Вазов окончателно налага и затвърждава в нашата поезия силаботоническото стихосложение.[1]

Последният въпрос, на който заслужава да се спрем при характеристиката на Ботевата поезия, е от твърде сложно и спорно естество — влиянията, които поетът изпитва. Макар и необикновено оригинален поет, надарен с голям поетически талант, и Ботев се развива като всички поети, учейки се от своите предходници в родината си и в световната поезия. Негови учители в България са Чинтулов, Раковски и П. Р. Славейков, в руската поезия — Пушкин, Лермонтов, Некрасов. Тук не споменавам всички имена на поети, от които могат да се открият у Ботев реминисценции или случайни съвпадения. В това отношение някои изследвачи отидоха толкова далече, че представиха поезията на Ботев като конгломерат от влияния, заемки, реминисценции, съвпадения от руската и световната литература. Същото важи и при издирване връзката на Ботев с народната поезия. Несъмнената близост на неговото творчество с народната песен даде основания на някои да се увлекат до такава степен в съпоставки и паралели, че всичко у Ботев бе представено било като заемки от народната поезия, било като творческа трансформация на нейни елементи.

Връзките на Ботев с други поети не са нещо невероятно. Вече разгледахме зависимостта, която съществува в композиционно отношение между «На прощаване» и стихотворението на Раковски «Отлъчие еднаго разпаленаго родолюбца българина». Изследвачите посочват известна близост между някои моменти в «Борба» и Пушкиновото стихотворение «Вольность»:

---

[1] Вж. за Ботевия стих по-късно явилите се изследвания: М. Янакиев, Българско стихознание, С., 1960, стр. 138—143; Р. Якобсон, Структурата на последното Ботево стихотворение, сп. «Език и литература», XVI, кн. 2, 1961; A t. Sławow, Zarys wersyfikacji bułgarskiej. Wrocław, 1974, стр. 58—66; Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, Христо Ботев, С., 1975, стр. 664—668.

Увы! Куда ни брошу взор,
везде бичи, везде железы,
законов гибельный позор,
неволи немощные слезы;
везде неправедная власть,
в сгущенной мгле предрассуждений,
везде неволи грозный гений.

Че Ботев е познавал Пушкин, това е несъмнено. Той дори използува негов стих като мото на «Гергьовден», погрешно приписан на Язиков.

Най-често, когато се говори за «Хаджи Димитър», се привежда стихотворението на Лермонтов «Сон»:

В полдневный жар, в долине Дагестана
с свинцом в груди лежал недвижим я;
глубокая еще дымилась рана,
по каплям кровь точилася моя.
Лежал один я на песке долины;
уступы скал теснилися кругом,
и солнце жгло их желтые вершины
и жгло меня. . . но спал я мертвым сном.

Вероятно съпоставките биха могли да се увеличат. Но не е тоя пътят, по който ще се дири и обяснява литературното школуване и творческото израстване на Ботев. Реминисценциите са неизбежни при всеки поет — все едно дали са действителни, или се касае за случайни съвпадения. Не от тях трябва да се съди за школата на поета. Ботев действително се е учил и от нашата, и от световната поезия: Чинтулов, Раковски, Славейков, Пушкин, Лермонтов, Рилеев, Некрасов, Добролюбов, Шевченко, Хайне са негови несъмнени учители. Те са му посочили пътя на гражданската и реалистичната поезия, те са му разкрили същността на поетическото майсторство. Тук, разбира се, влиза огромната роля, която е изиграла българската народна поезия. Но касае се именно за школа, за подхранване на един изключителен и извънредно оригинален талант, който върви по свой път, който създава голямо и оригинално изкуство, който слага силен личен отпечатък върху всяка тема, до която се докосне. Вдъхновението е такава сти-

хия у него, че в нейния огън се претворява всяко поетическо внушение, което идва отвън. Нима е трудно да се открият елементите от народната поезия, влезли в тъканта на «Хаджи Димитър», и все пак пред себе си имаме една изключителна по своята оригиналност, идейна сила и художествена красота балада. Веднага се чувствува, че тук е сложила своя отпечатък голяма, необикновена, могъща творческа личност. Това личи в цялата поезия на Ботев. В какво се състои поетическото своеобразие на тая личност, вече беше показано в анализа на самата поезия.

Специално изследване заслужава въпросът за въздействието на Ботевата поезия както върху развитието на нашата литература, така и върху читателя, върху обществените борби, върху националното възпитание на нашия народ. Не е мястото тоя въпрос тук да бъде разрешаван. Но несъмнено е едно — че имаме пред себе си изключителен поет, с извънредно силно въздействие, един от ония малцина творци, които въплъщават в своята поезия най-хубавите черти и гения на своя народ и могат да го представят в голямото семейство на световната поезия. Действително едно чудо се е извършило в живота на нашата литература в края на 60-те години на миналия век — раждането на един гениален поет, чието творчество и до днес играе огромна роля в нашето литературно и обществено развитие. Проникването в причините, които раждат тая голяма поезия, посочването на богатствата, които крие поетическото творчество на Ботев, разкриването на естетическата красота и блестящата проява на необикновената художествена мощ, които въплъщават в себе си тия двадесет стихотворения, не само ни води към тайните на творческата работа на един голям поет, но ни изпълва и с национална гордост.

1959

БЕЛЕЖКИ

Силата и красотата на Ботевата поезия — в. «Литературен фронт», бр. 1 от 3.I.1957 г.; разширена в «Писатели и творби», 1958, стр. 3—23; предговор към «Събрани съчинения» на Хр. Ботев, под ред. на М. Димитров, II, 1958, стр. 5—26; препечатвана няколко пъти в други издания.

Христо Ботев между своите съвременници-поети — «Историческа съдба и съвременност», 1972, стр. 192—209; Сборник «В памет на М. Димитров», 1974, стр. 529—541.

Трима велики поети в съдбата на своите народи — Сборник «Петьофи», 1972, стр. 287—304; «Историческа съдба и съвременност», 1972, стр. 180—191.

Ботев и Левски — Сборник «Свята и чиста република. Доклади и научни съобщения от сесията по случай 100-годишнината от гибелта на Васил Левски, състояла се на 11 февруари 1973 г. в гр. Ямбол», Ямбол, 1973, стр. 18—34.

Христо Ботев — световен поет — в. «Литературен фронт», бр. 19 от 12.I.1950 г.; «Литературни образи», 1956, стр. 111—113; II изд. — 1958, стр. 115—117; III изд. — 1968, стр. 122—125.

Христо Ботев и Полша — Сборник «Stosunki literackie polsko-bułgarskie», Варшава, 1971, стр. 17—27; «Историческа съдба и съвременност», 1972, стр. 210—221.

Величието на поета — предговор към «Избрани творби» на Хр. Ботев, изд. «Народна младеж», 1965, стр. 9—16; «Между свои и чужди», 1969, стр. 189—199.

Свобода и смърт юнашка — в. «Литературен фронт», бр. 1 от 4.I.1973 г.

Петко Р. Славейков за Ботев — сп. «Език и литература», 1948—1949, кн. 2, стр. 122—124; «Литературни образи», II изд. — 1958, стр. 121—124, III изд. — 1968, стр. 129—132.

Участието на Ботев във в. «Кърлеж» — в. «Литературен глас», 1936, бр. 318; «Литературни образи», 1956, стр. 114—116; II изд. — 1958, стр. 118—121; III изд. — 1968, стр. 126—129.

Фейлетоните на Ботев и Каравелов «Знаеш ли ти кои сме?» — сп. «Септември», 1949—1950, кн. 6, стр. 150—153; «Литературни образи», 1956, стр. 104—110; II изд.—1958, стр. 108—115; III изд. — 1968, стр. 115—122. Тук се печата с малки съкращения.

Христо Ботев — геният на една епоха — «Историческа съдба и съвременност», 1972, стр. 172—179.

Някои наблюдения върху Ботевите римі — Сборник «В памет на проф. Ст. Стойков», 1974, стр. 101—104.

Планът за превземането на парахода «Радецки» — в. «Литературен глас», бр. 318, 1936; «Литературни образи», 1956, стр. 117—120; II изд. — 1958, стр. 124—128; III изд. — 1968, стр. 132—137.

Постижения и задачи на ботевознанието — «Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му», 1949, стр. 657—669; «Писатели и творби», 1958, стр. 305—321.

Гавра с личността на Христо Ботев (Една книга на злобата и лицемерието) — в. «Заря», бр. 2559 и 2561 от 20 и 22.III.1930 г.

Пътят към Ботев — Сборник «Христо Ботев идеал и знаме на поколенията. Материали от научната сесия по случай 125-годишнината от рождението на Хр. Ботев, състояла се в гр. Пловдив на 6.XII.1972 г.», Пловдив, 1973, стр. 9—18.

Поезията на Христо Ботев — сп. «Септември», 1959, кн. 1, стр. 152—166; кн. 2, стр. 117—142; «Възрожденски писатели», 1962, стр. 287—342; II изд. — 1964, стр. 298—355.

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи 5
Силата и красотата на Ботевата поезия 7
Христо Ботев между своите съвременници поети . . 31
Трима велики поети в съдбата на своите народи . 51
Ботев и Левски 65
Христо Ботев — световен поет 83
Христо Ботев и Полша 87
Величието на поета 102
Свобода или смърт юнашка 113
Петко Славейков за Ботев 120
Участието на Ботев във вестник «Кърлеж» 124
Фейлетоните на Каравелов и Ботев «Знаеш ли ти кои сме?» 128
Христо Ботев — геният на една епоха 135
Някои наблюдения върху Ботевите рими 144
Планът за превземане на парахода «Радецки» . . . 148
Постижения и задачи на ботевознанието 154
Гавра с личността на Христо Ботев (Една книга на злобата и лицемерието) 173
Пътят към Ботев 177
Поезията на Христо Ботев 186
Бележки 270

Редактор Симеон Янев; Художник Светлозар Писаров; Худ. редактор Стефан Груев; Техн. редактор Лиляна Диева; Коректор Елена Баланска

Формат 32/84/108; тираж 8100 екз.; печатни коли 17; издателски коли 14,28; л. г. IV/28; изд. № 4063; поръка № 115/1976 година на изд. «Български писател»; дадена за набор на 4. V. 1976 г.; излиза от печат на 30. X. 1976 год.; цена 1,44 лв.

ДП «Тодор Димитров», кл. 1 — София

ЧЗ
3''

1,44 лв.